

ЧЕРКАСИ

ІСТОРІЯ І
СУЧАСНІСТЬ

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ ТА ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ
ЧЕРКАСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

**70-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ**

ЧЕРКАСИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
МІСТА ЧЕРКАСИ**

Черкаси
2023

**УДК 94(477.46-25Черкаси)".../202"(075.3)
Ч-48**

Рекомендовано до друку вченою радою КНЗ «Черкаський інститут післядипломної освіти педагогічних працівників» (протокол № 4 від 18 травня 2023 р.) та президією Національної спілки краєзнавців України (протокол № 5 від 4 липня 2023 р.)

Рецензенти:

Лазуренко В. М. – доктор історичних наук, професор, проректор Черкаського державного технологічного університету, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник освіти України;

Десятов Т. М. – доктор педагогічних наук, професор, директор навчально-наукового інституту педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, заслужений працівник освіти України;

Силенко В. А. – вчитель-методист Черкаської міської гімназії № 1, заслужений учитель України.

За загальною редакцією В. М. Мельниченка

Автори: *Василь Мельниченко, Сергій Ганницький, Тетяна Клименко, Дмитро Куштан, Оксана Мазур, Оксана Силка, Лариса Синявська, Анатолій Чабан, Оксана Яшан*

Ч-48 Черкаси : історія і сучасність: навчальний посібник для закладів загальн. серед. освіти / Департамент освіти Черкаської міської ради, Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; за ред. В. М. Мельниченка. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2023. – 280 с. : іл.
ISBN 978-617-7475-13-3

ISBN 978-617-7475-13-3

© В. М. Мельниченко, ред., 2023

ЗМІСТ

НАЙДАВНІШІ ПОСЕЛЕННЯ ЛЮДЕЙ	
НА МІСЦІ СУЧАСНИХ ЧЕРКАС (<i>Дмитро Куштан</i>)	8
• Історія археологічних досліджень у Черкасах	9
• Палеоліт, мезоліт та енеоліт на місці сучасних Черкас.....	13
• Доба бронзи, залізна доба	16
• Раннє і класичне середньовіччя	22
ВЕРСІЇ ВИНИКНЕННЯ ТА	
СТАНОВЛЕННЯ МІСТА (<i>Дмитро Куштан</i>)	26
• «Чорноклобуцька», «касозька» та «черкеська» теорії виникнення Черкас	27
• Документальні джерела та археологічні матеріали про ймовірність заснування Черкас у другій половині XIV ст.	31
• Утвердження Черкас як міста в часи Литовської держави	33
ЧЕРКАСИ – ЦЕНТР СТАРОСТВА (<i>Оксана Мазур</i>)	41
• Черкаське староство в складі Литовської держави	41
• Зародження козацтва й оборонне значення Черкас	44
• Черкаський замок	48
• Міське життя. Черкаські старости	53
МІСТО В ДОБУ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ.	
ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК (<i>Анатолій Чабан</i>)	58
• Напередодні революції	58
• Початок повстання	61
• Після Хмельницького	64
• Черкаський полк	68

ЧЕРКАСИ: КІНЕЦЬ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ (<i>Оксана Силка, Дмитро Куштан</i>).....	72
• Знову під польською короною	72
• Відновлене Черкаське староство. Управління містом	75
• Гайдамаки в Черкасах	78
• Сторінки з життя міста	81
ЧЕРКАСИ – ПОВІТОВЕ МІСТО (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ) (<i>Сергій Ганницький</i>)	86
• Черкаси на початку XIX століття	86
• Зародження капіталістичного виробництва	91
• Освіта і культурне життя міста	95
• Напередодні революційних подій	102
ЧЕРКАСИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. (<i>Лариса Синявська</i>)	107
• Суспільно-політична ситуація 1917 року	107
• 1918 рік: боротьба за державну незалежність	110
• Черкаси у 1919–1921 роках	114
• Господарське та культурно-освітнє життя міста	116
МІСТО В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920-ті – ПОЧАТОК 1940-х РР.) (<i>Василь Мельниченко</i>)	123
• Перехід до життя в радянських реаліях	123
• Економічний розвиток міста	126
• Заклади освіти	128
• Культурно-мистецьке життя	133
НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ (1941–1943 РР.). ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТА (<i>Оксана Яшан</i>)	138
• Оборона Черкас у серпні 1941 року	138
• Встановлення окупаційного режиму	141
• Повсякденне життя в окупованому місті	147
• Опір окупантам та визволення Черкас	151
ПОВОЄННА ВІДБУДОВА (1943–1950-ті РОКИ) (<i>Оксана Мазур</i>)	157
• Завдана місту шкода та невідкладні завдання відбудови ...	157
• Відбудова промислових підприємств	160
• Відновлення соціальної та освітньо-культурної сфери	162
• Відбудовчі роботи в 1945–1950-х роках	165

ЧЕРКАСИ – ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР	
НОВОУТВОРЕНОЇ ОБЛАСТІ (<i>Тетяна Клименко</i>)	170
• Черкаси стають обласним центром	170
• Яким було місто в 1954 році	172
• Міське господарство	177
• Пріоритети головного міста області	178
МІСТО У 1954–1991 РР. (<i>Оксана Яшан</i>)	182
• Нарощування промислового потенціалу	182
• Будівництво й міське господарство	189
• Нові горизонти гуманітарної сфери	193
• В умовах системної кризи	199
ЧЕРКАСИ: ШЛЯХОМ	
НЕЗАЛЕЖНОСТІ (<i>Василь Мельниченко</i>)	203
• Час назрілих перемін	203
• Суспільно-політичне життя міста	208
• Події Помаранчевої революції і революції Гідності	212
• Міське самоврядування. Міста-побратими	217
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	
В ЕКОНОМІЦІ (<i>Василь Мельниченко</i>)	225
• Зміна економічних орієнтирів	225
• Промисловість міста сьогодні	228
• Транспортна інфраструктура	233
• Зовнішньоекономічна діяльність та іноземні інвестиції	235
ООНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ	
СФЕРИ МІСТА (<i>Василь Мельниченко</i>)	240
• Процеси оновлення галузі освіти	241
• Культура і мистецтво	246
• Фізична культура і спорт	248
• Охорона здоров'я	250
ЧЕРКАСИ – ЦЕ УКРАЇНА (<i>Василь Мельниченко</i>)	255
• Черкаси на карті незалежної України	255
• У час випробувань	258
• Все для перемоги	261
• Шануємо захисників України	265
ПІСЛЯМОВА	271
ДОДАТКИ	272

Шановні друзі!

Пропонований вам навчальний посібник «Черкаси; історія і сучасність», першу сторінку якого ви відкриваєте, присвячений історії і сучасності нашого рідного міста, з яким пов'язано багато вікопомних подій минулого українського народу, життя і діяльність наших видатних земляків.

Ми по праву гордимся Черкасами – нашою «малою батьківщиною», вкладаючи у це велике і світле поняття глибокий віковичний зміст. Адже тут здавна жили і трудилися люди, мужньо боронили свою землю від ворога, щиро вболіваючи за долю і майбутнє України. Тут народилися і примножують славні традиції рідного міста нинішні покоління черкасців, передаючи любов до отчого дому нам, своїм дітям і внукам.

Вивчаючи історію головного міста Черкащини – невід'ємної складової частини незалежної Української держави, ви повніше усвідомите його роль і місце в історії українського народу. Цим навчальним посібником започатковується вивчення минулого нашого міста з давніх часів і до сьогодення. З нього ви дізнаєтесь про перші поселення людей на території сучасних Черкас, героїчну боротьбу наших земляків проти чужоземного поневолення, звитяжні походи українського козацтва, яке зародилося і утвердилося на землях черкаського Подніпров'я.

Матеріал посібника подано відповідно до шкільної програми за темами, які поділяються на пункти. У кінці кожної теми містяться запитання і завдання, виконання яких сприятиме кращому засвоєнню навчального курсу «Моя Черкащина», який обов'язково потрібно пов'язувати із загальною історією України. У кінці посібника ви знайдете хронологічну таблицю та інший довідковий матеріал.

Сподіваємося, що посібник «Черкаси; історія і сучасність» стане вашим добрим порадиником, джерелом знань про минувшину і сьогодення рідного міста, яке завжди відігравало і продовжує відігравати важливу роль у житті України на її героїчному шляху до кращого майбутнього.

Успіхів вам!

СЛАВЕНЬ ЧЕРКАС

*слова Олекси Озірного
музика Валентина Талаха*

Від прадіда черкасці — козаки,
Душею мудрі і серця відкриті.
Нехай ідуть епохи і віки,
Нам для України жити і творити.

Приспів:

*Черкаси, чарівні Черкаси,
Мов чайка на хвилях Дніпра.
Черкаси, чарівні Черкаси –
Колиска звитяги й добра.*

Шануємо ми пам'ять Кобзаря,
Його глибокі думи й заповіти.
Тут зайнялась державності зоря
І славу понесла по всьому світу.

Приспів.

Живи, мій краю, в шепоті садів,
В дитячих співів калиновім гроні,
У сяйві злотоверхих куполів,
В святих пророцтвах малинових дзвонів.

Приспів.

НАЙДАВНІШІ ПОСЕЛЕННЯ ЛЮДЕЙ НА МІСЦІ СУЧАСНИХ ЧЕРКАС

-
- Історія археологічних досліджень у Черкасах
 - Палеоліт, мезоліт та енеоліт на місці сучасних Черкас
 - Доба бронзи та залізна доба
 - Раннє та класичне середньовіччя
-

Найдавніше населення на території України селилося на берегах річок у захищених від вітру і зручних для проживання та ведення господарства місцях, раціонально використовуючи при цьому особливості ландшафту. Одним із таких місць був відрізок дніпровського берега, де в наступні епохи постали як місто Черкаси.

М'який континентальний клімат, чергування лісових, лісостепових та степових ландшафтів, близькість до Дніпра робили це місце і навколишню місцевість сприятливими для проживання та господарської діяльності стародавнього населення. У колись широкій дніпровській заплаві серед заболочених луків містилися численні піщані останці*, верхівки яких не затоплювалися під

* *Останець – відносно невелика ділянка земної поверхні, що збереглася від руйнування більшої і вищої території.*

час повеней. На них засновувалися як тимчасові стоянки, так і довготривалі поселення.

Висока ж надзаплавна берегова тераса Дніпра, порізна ярами, була зручною для облаштування природно захищених поселень та городищ зі штучними укріпленнями у вигляді ровів та валів. Заплавні луки слугували прекрасними мисливськими угіддями та пасовищами для худоби, легкий супіщаний ґрунт був сприятливим для землеробства, а повноводна річка забезпечувала успішне рибальство.

Передісторія Черкас, відома нам за археологічними матеріалами, виявленими на території та околицях сучасного міста, свідчить про практично безперервний її розвиток: від кам'яного віку до середньовіччя.

Історія археологічних досліджень у Черкасах

Початок археологічних досліджень у нашому місті збігається з часом становлення самої науки археології, що припадає на середину XIX століття. Найперші дані про стародавні городища, кургани, скарби та випадкові знахідки на території Черкас містяться у працях *Івана Фундуклея*, *Лаврентія Похилевича*, *Домініка П'єра Де ля Фліза*, *Едварда Рулікowsького*. Підсумкова інформація про відомі на той час археологічні пам'ятки Черкас (а також населених пунктів, що перебувають нині у межах сучасного міста – Дахнівка, Василиця, Змагайлівка) міститься в «Археологічній карті Київської губернії» (1895), складеній істориком, професором Київського університету Володимиром Антоновичем.

Перші десятиліття ХХ століття не позначилися якими-небудь значними археологічними відкриттями у місті. Винятком є великий монетно-речовий скарб кінця ХІV століття, виявлений у 1921 році за випадкових обставин на приватному обійсті у тодішньому селі *Василиця* (нині – мікрорайон міста «Дахнівський»). Збереженням Василицького скарбу ми зобов'язані *Олександрові Олександріву*, тогочасному уповноваженому Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи.

Системні наукові археологічні дослідження на території сучасних Черкас були започатковані лише у 1950-х роках. У 1953 році експедиція «*Замкова гора*», яку очолював відомий краєзнавець, історик та археолог *Михайло Пономаренко*, здійснила розвідки та невеликі розкопки у центральній частині міста, на місці Черкаського замку ХVІІ–ХVІІІ століть (сучасний Пагорб Слави).

Нарешті, у 1959 році розкопки в районі Черкас здійснили науковці академічної установи – Інституту археології АН УРСР. Тоді *Ранньослов'янська експедиція* під керівництвом Михайла Брайчевського провела дослідження на багатошаровому поселенні біля тодішнього села Дахнівка. Вагомий внесок у виявлення пам'яток археології в межах Черкас зробили місцеві краєзнавці. Окрім вже згаданого Михайла Пономаренка, багаторічного голови секції археології при обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, до цих робіт долучився місцевий архітектор *Сергій Рець*.

На початку 1970-х років краєзнавці у співпраці з співробітниками краєзнавчого музею та київськими

археологами виявили вздовж корінного берега Дніпра низку стародавніх поселень та городищ. До відомого раніше Черкаського замку на Пагорбі Слави додалося ще три стародавні городища: Василицьке на Лисій горі, Шпиль – на території нинішнього парку «Сосновий бір» та Дзеленьгора – місце локалізації найдавнішого *Черкаського замку* литовської доби.

У 1981 році, у зв'язку з підготовкою до святкування 700-річного ювілею від дня «заснування» міста, запланованого на 1986 рік, було створено *експедицію «Черкаси»*, до роботи якої долучилися члени товариства охорони пам'яток історії і культури, співробітники краєзнавчого музею та учні місцевих шкіл. Очолив експедицію М. Пономаренко. Основними об'єктами дослідження стали стародавні черкаські городища (Василицьке, околиці Пагорба Слави, Дзеленьгора). Наступного 1982 року пам'ятки міста оглянули київські археологи – Черкаський загін *Дніпровської давньоруської експедиції* під керівництвом Валентини Петрашенко.

Справжньою подією для археології Черкас і області стало створення в 1987 році *Черкаської Лісостепової археологічної експедиції* (начальник – *Володимир Григор'єв*). У 1991 році Придніпровський загін експедиції, очолюваний *Михайлом Сиволапом*, здійснив розкопки курганів доби бронзи поблизу Черкас (неподалік заводу «Азот»), виявив мезолітичну стоянку Дніпровець, а також розпочав дослідження нововиявленої пам'ятки археології в центрі міста – могильника черняхівської культури *Черкаси-Центр*. Розкопки цієї визначної пам'ятки продовжувалися у 1994 та 1996 роках – у ці роки могильник став «майданчиком» для археологічної практики студентів-істориків Черкаського державного

(нині – національного) університету імені Богдана Хмельницького.

Ще однією подією, що значно активізувала археологічне дослідження міста й області, стало створення у 1993 році на базі сектора археології Черкаського краєзнавчого музею Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації. Зарахування новоствореної організації до переліку дозвільних органів з відведення земельних ділянок під будівництво та у власність сприяли активному шурфуванню в різних частинах міста, що дало змогу уточнити межі відомих пам'яток і виявити ряд нових.

Також експедиціями Археологічної інспекції (очільник однієї – Сергій Рець, іншої – Дмитро Куштан) проводилися масштабні археологічні розкопки на пам'ятках: могильнику Черкаси-Центр, городищі, поселенні та могильнику Василиця, в межах культурного шару пізньосередньовічних Черкас. Останніми роками археологічні дослідження на території міста здійснюються *Черкаською експедицією Інституту археології НАН України* під керівництвом Дмитра Куштана. Серед найостанніших відкриттів – масштабні розкопки замчища на Дзеленьгорі (2020), дослідження на території Черкаського Подолу та виявлення цвинтаря Свято-Троїцької церкви XVII–XVIII століть (2022).

Таким чином, завдяки зусиллям кількох поколінь черкаських (і не тільки) археологів і краєзнавців, ми маємо можливість ознайомитися з передісторією нашого рідного міста.

Палеоліт, мезоліт та енеоліт на місці сучасних Черкас

Очевидно, що заселення території сучасних Черкас представниками *homo sapiens* відбулося ще в *пізньому палеоліті* (близько 20–15 тисяч років тому). Опосередкованим свідченням цього є знахідки на території міста кісток викопних тварин, які трапляються під час земляних та будівельних робіт на досить значній глибині в лесоподібному суглинку. Ймовірно, що ці місцезнаходження фіксують культурний шар палеолітичних стоянок.

Крупну скам'янілу кістку представника викопної мегафауни льодовикової доби (мамонта, шерстистого носорога або бізона?) та кам'яне знаряддя (велику кварцитову скребачку) виявлено під час дослідження могильника *Черкаси-Центр* (вулиця Остафія Дашковича, 19). Люди доби пізнього палеоліту жили в прильодовиковому тундростепу, були рухливими мисливцями, на стоянках зводили тимчасові наземні житла шатроподібної форми з кісток мамонта або жердин, перекриті шкірами. Знаряддя виготовлялися з каменю, кісток тварин, бивнів мамонта.

Мезоліт (середній кам'яний вік)

Сліди стоянки доби мезоліту виявлено на північно-західній околиці Черкас у мікрорайоні Дахнівка біля колишнього дитячого табору «Дніпровець». Стоянка *Дніпровець* знаходилася в заплаві Дніпра, культурний шар повністю зруйнований Кременчуцьким водосховищем і перевідкладений земснарядом. Колекція знахідок нараховує понад 900 одиниць кременю зі слідами обробки, а також кістки тварин – оленя, бика, борсука, собаки, черепахи. З кістяних виробів – підвіска з про-

свердленого ікла кабана та уламок жала рибальського гачка. Крем'яний комплекс стоянки Дніпровець подібний до матеріалів зимівниківської культури, ареал якої охоплював велику територію між Дніпром та Доном. Людність, що залишила подібні пам'ятки, жила в ранньому мезоліті (VIII–VII тисячоліття до н. е.). Основу їхнього господарства становило полювання на таких лісових та степових тварин як тур, благородний олень, кабан, бобер, кінь, а також рибальство.

Кілька виробів відповідають традиції обробки кременю кукрецької культури, пам'ятки якої поширилися в Середньому Подніпров'ї наприкінці мезоліту. Ще одну мезолітичну пам'ятку в межах сучасного міста – пункт Черкаси-I – виявлено неподалік центру, навпроти Пагорба Слави, за 160–200 м на північ від сучасної Долини троянд. Це територія колишнього черкаського Подолу, пізніше затопленого водосховищем. Культурний шар повністю зруйнований. Під час пониження рівня води було виявлено серію виробів з кременю, які можна зарахувати до мезолітичного часу: пластини, скеребачки, вкладні, вістря, відщепи.

Пам'яток наступного періоду – неоліту, на території Черкас не знайдено. Причиною може бути те, що поселення цього часу розташовувалися здебільшого в долинах річок, а заплава Дніпра в районі Черкас виявилася затопленою під час спорудження Кременчуцького водосховища, що практично унеможливило їх виявлення. Втім, велику кількість поселень доби неоліту виявлено на лівому березі Дніпра навпроти Черкас, а також в Потясминні. Судячи з досліджених пам'яток, неолітичне населення цієї території займалося полюванням, рибальством, зачатками скотарства та землеробства. Як і в попередній період, основні знаряддя праці виготов-

ляли з каменю, кременю, кістки, також стародавні люди опанували виготовлення першого в цій місцевості керамічного посуду.

Енеоліт (мідно-кам'яний вік)

Перехідним від кам'яної доби до бронзової є мідно-кам'яний вік, або енеоліт. Більшість правобережної Черкащини в той час населяли носії культурної спільності Кукутені-Трипілля (*трипільська культура*), пов'язаної своїм походженням з балкано-дунайським регіоном. Трипільці залишили яскраву культуру: розвинені землеробство й скотарство, поселення-гіганти з уніфікованими каркасно-глинобитними житлами, високоякісний керамічний посуд, прикрашений вишуканим орнаментом, перші мідні вироби.

Межиріччя ж Тясмину й Дніпра не увійшло до ареалу трипільської культури – там продовжували проживати племена пізньонеолітичних мисливців та рибалок, які згодом були асимільовані прийшлими зі сходу скотарськими племенами. До таких давніх скотарів належали й носії *пивихинської культури* (від назви поселення на горі Пивиха біля міста Кременчук). Це ще маловивчена археологічна культура, основні пам'ятки якої зосереджені на Лівобережжі. Її матеріали синхронні з пізнішим етапом трипільської культури й датовані IV тис. до н. е.

Сліди пивихинського поселення виявлені на території Черкас на городищі Василиця (північно-західна частина міста, мікрорайон Соснівка). Пам'ятка знаходиться на горі, яка раніше мала назву Лиса, або Вернюківська – супіщаному мису корінного берега Дніпра, який височіє над колишнім селом Василиця. Більшість знахідок походила з культурного шару. Переважали фрагменти ліпних керамічних горщиків, пишно декоро-

ваних орнаментом з різних за формою наколів, відбитків зубчастого штампуга та перевитого шнура.

Також траплялися крем'яні знаряддя та вироби з каменю (товкач, уламок розтиральника). Археологам пощастило виявити один цікавий об'єкт – ділянку неширокого рову, який оперізував мис з напільного боку. На дні рову знайдено розвал пивихинського горщика. Призначення енеолітичного рову на Василиці не зовсім зрозуміле: оборонний, побутовий, культовий? Втім автор розкопок Сергій Рець, схильний до псевдонаукових «відкриттів», поспішив оголосити Василицьке городище «Прамістом на Дніпрі, старшим за Давній Вавилон» (!).

Доба бронзи та залізна доба

Початок *бронзової доби* (III тисячоліття до н. е.) на теренах Наддніпрянщини позначився поширенням племен ямної культури, а з ними і масовою появою нового типу пам'яток – поховальних курганів. Такі могильні споруди зводилися над центральним похованням і перекривалися земляним насипом. У подальшому в уже існуючий курган здійснювалися наступні підзахоронення, часто з досипкою. Врешті-решт, після багатьох досіпок, висота кургану могла сягати 3–5 м, а іноді й більше. Як свідчать топографічні карти XIX – початку XX століть, у межах нинішніх Черкас існували десятки стародавніх курганів, абсолютна більшість яких не збереглася до нашого часу. Останній такий курган – *Гостра могила* – проіснував до 1930-х років на розі сучасних вулиць Волкова (раніше – Гостромогильної) і Кобзарської.

Лише невелика кількість курганів ще спостерігається на полях на околицях міста. Більшість з них сильно розорана. Деякі з цих курганів були досліджені археологами: неподалік заводу «Азот», на заміських полях у бік сіл *Червона Слобода* та *Вергуни*. Кожен курган містив від одного до восьми поховань. Більшість поховань, виявлених у досліджених поблизу Черкас курганах, належить до доби бронзи. Деякі з могильних насипів використовувались для поховання впродовж майже всієї доби бронзи (близько 2000 років). Серед цих поховань вирізняються три обрядові групи, що відповідають трьом культурним спільностям цього періоду: *ямній культурі* (рання бронза), *катакомбній* (середня бронза) та *бабинській культурі/багатоваликової кераміки* (початок пізньої бронзи).

Назви перших двох культур походять від особливостей поховальних споруд, які їм притаманні. Так, носії ямної культури, які у першій половині III тисячоліття до н. е. займали величезні лісостепові та степові простори від Південного Уралу до Дунаю, ховали своїх небіжчиків у прямокутних ямах, перекритих зверху деревом та очеретом. Племена ж інгульської катакомбної культури (останні століття III тисячоліття до н. е.), ядро якої містилося на півдні, у межиріччі Південного Бугу та Інгульця, для облаштування могили викопували яму з підземною боковою камерою – катакомбою.

Ямні племена ховали своїх одноплемінників у скорченій позі на спині чи боку, катакомбні – у випростаній на спині. В обох культурах (особливо в ямній) у поховальному обряді широко використовувалася вохра – мінеральний барвник червоного кольору, який вкривав дно могили, а також кістки (особливо череп та стопи). Особливістю місцевих варіантів ямної та катакомбної культур є надзвичайна бідність супроводжуючого інвен-

тарю: поодинокі крем'яні знаряддя або відщепи, глиняний посуд.

Відомостей про поселення ямно-катакомбного часу в районі Черкас немає. Очевидно, це пов'язано з тим, що племена ранньої-середньої бронзи, господарство яких було орієнтовано на відгінно-пасовищне скотарство, вели рухливий спосіб життя і залишили по собі здебільшого короткочасні (сезонні) стоянки. Племена бабинської культури (назва – від поселення Бабине-III на Херсонщині), як і їх попередники, теж займалися переважно скотарством, але, окрім курганних поховань, залишили по собі велику кількість *короткочасних стоянок та поселень*. Відомі вони і в районі Черкас.

Так, сліди бабинських поселень виявлено на підвищеннях у заплаві Дніпра в мікрорайоні Дахнівський, на території парку «Сосновий бір», у центральній частині міста та в інших місцях. Тут під час шурфування та поверхневих зборів знайдено типову кераміку, прикрашену композиціями з наліпних валиків (звідси інша назва культури – багатоваликової кераміки).

Бабинські поховання, досліджені в курганах біля Черкас, датуються першою половиною II тисячоліття до н. е. Вони здійснені в овальних чи підпрямокутних ямах; положення небіжчиків – сильно скорчено на боці (так звана «поза ембріона»). При похованнях іноді знаходять рештки супутньої м'ясної їжі у вигляді кісток тварин. Характерною саме для цієї культури категорією поховального інвентарю є круглі або овальні кістяні пряжки з великим центральним та малим бічним отворами.

Фінал пізньої бронзи (кінець II тисячоліття до н. е.) на наших теренах пов'язаний із *білогрудівською культурою*, названою так за Білогрудівським лісом поблизу міста Умань, де її вперше було виявлено. Сліди біло-

грудівських поселень зафіксовані на березі Дніпра в районі колишнього села Василиця, та в бік Червоної Слободи. Це було осіле землеробсько-скотарське населення. На полі між Черкасами та селом Вергуни при розкопках кургану досліджено ґрунтовий (безкурганний) могильник *білозерської культури*, який свідчить про проникнення в Середнє Подніпров'я племен з території Північно-Західного Причорномор'я.

Хоча період, що розглядається, й називається «добою бронзи», металевих виробів було досить мало, вочевидь, через брак сировини: міді та олова. Тому місцеве населення продовжувало виготовляти знаряддя праці та зброю, здебільшого з каменю, кременю, кістки та рогу.

Залізна доба

Із початком нової археологічної епохи – залізного віку – набуває поширення залізо. Сировина для виготовлення цього металу була доступнішою для місцевого населення, тож вироби з нього поступово витіснили ті, що раніше виготовляли з бронзи, кременю, каменю. Ранньозалізна доба на нашій території позначена поширенням культури кочових скіфів, які підпорядкували собі місцеве осіле землеробське населення. Поселення *ранньоскіфського часу* (VII–VI століть до н. е.) виявлені в Дахнівці, а також у центральній частині Черкас (вулиця Кавказька, в сквері Богдана Хмельницького, на Дзеленьгорі). Там знайдено переважно фрагменти посуду: ліпних горщиків, мисок, келихів. Могильник цього ж часу – *Черкаси-Центр-2* – знайдений обабіч вулиці Остафія Дашковича. Поховання (ймовірно, вони початково були курганними), супроводжувалися керамічним посудом, подібним до того, що походить з поселень. Досить неординарним виявилось поховання № 1: воно

містило кістки п'яти осіб, розташованих у неанатомічному порядку (вочевидь поховання було вторинним – колективним перезахороненням).

При посередництві степових скіфів місцеве населення *скіфського часу* торгувало з античними містами-колоніями Північного Причорномор'я та Криму. З Черкас походить і типове для скіфів воїнське захоронення зі зброєю. На бувшому Пречистенському цвинтарі (район сучасного ринку «Седова»), на місці, де колись знаходився курган, у 1920-х роках випадково знайдено стародавню могилу, в якій виявлено вістря від великого списа та меч. На території парку «Сосновий бір» біля колишнього готелю «Турист», на краю берегової тераси розташоване невеличке городище Шпиль. За останніми дослідженнями з'ясовано, що воно було споруджено у *тізньоскіфський час* (IV–III століття до н. е.): край високого мису, утвореного при впадінні струмка в Дніпро, був оточений ровом і валом.

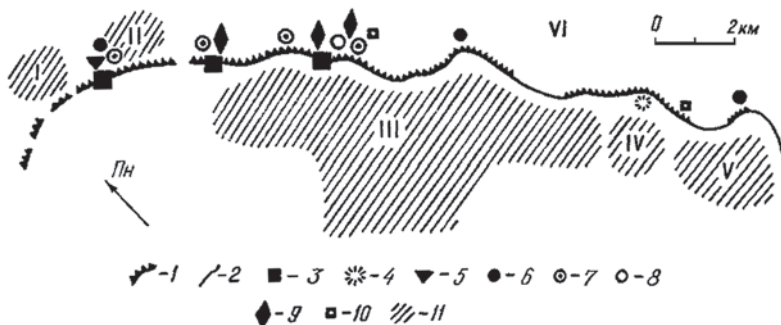
Після III століття до н. е. на зміну населенню скіфського часу на терени сучасних Черкас прийшли племена *зарубинецької культури* (назва – від села Зарубинці на Канівщині). Її ареал займав територію Верхнього та Середнього Подніпров'я, а також басейн річки Прип'ять. Це були осілі скотарі та землероби, які підтримували зв'язки з пізньоантичним та латенським (кельтським) світами, про що свідчать нові гончарні традиції, надходження імпортного посуду (зокрема, амфор), деяких типів бронзових прикрас (застібок-фібул).

Кочові войовничі племена *сарматів*, які витіснили скіфів зі степових просторів, вочевидь, являли серйозну загрозу для носіїв зарубинецької культури, про що свідчить велика кількість укріплених поселень-городищ. Відомі вони й на території Черкас – Василицьке. Окрім

АРХЕОЛОГІЯ МІСТА ЧЕРКАСИ

Розкопки

**Схема розташування пам'яток археології
в Черкасах і найближчій околиці:**

I – кол. с. Дахнівка; II – кол. с. Василиця; III – м. Черкаси; IV – кол. с. Змагальківка; V – с. Червона Слобода; VI – Кременчуцьке вдсх. (1 – край борової тераси; 2 – понижені ділянки берега; 3 – городища; 4 – курган; 5 – знахідки доби енеоліту; 6 – знахідки доби бронзи; 7 – знахідки зарубинецької культури; 8 – знахідки черняхівської культури; 9 – знахідки XIV–XVI ст.; 10 – знахідки XVII–XVIII ст.; 11 – населені пункти (за: Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, з уточненнями)

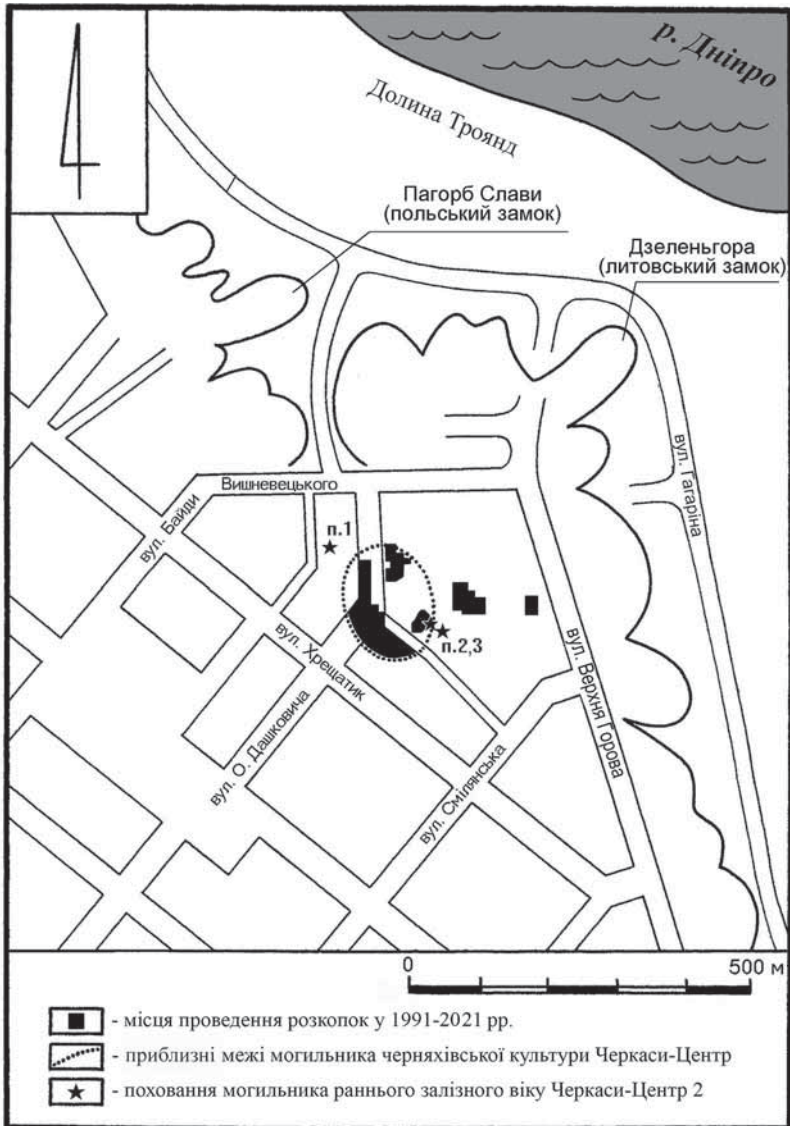
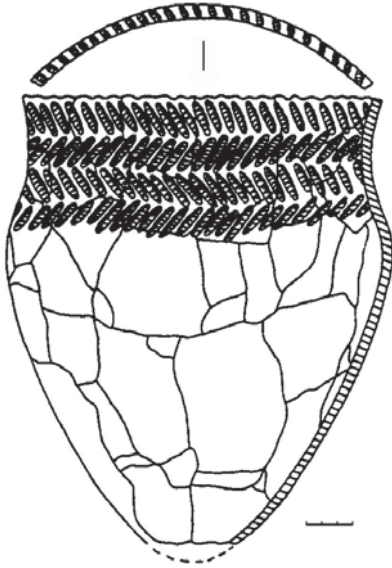

Схема знаходження найвідоміших пам'яток археології в середмісті Черкас:

1 – пров. Старий, 13; 2, 3 – вул. Смілянська, 2; 4 – узвіз Старособорний (кол. Островського), 16/1; 5 – узвіз Старособорний (кол. Островського), 3; 6 – вул. Верхня Гора (кол. Фрунзе), 13

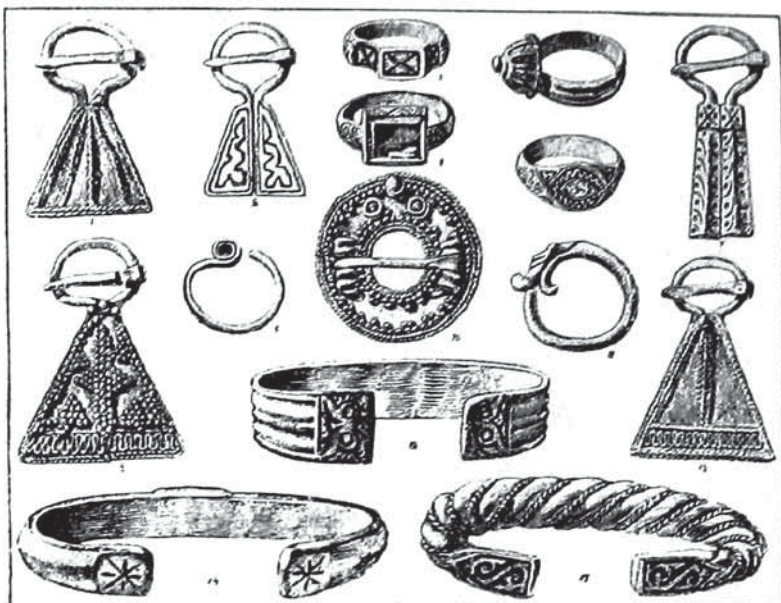
Реконструкція горщика з пізньо-неолітичного рову на городищі Василюя. Пивихинська культура (за: Лазоренко, Рець, 2001)

Металева застібка-фібула пенківської культури з Черкас

Кам'яні знаряддя доби бронзи з Черкас: сокира та булава (за: Де ля Фліз, 1996)

Срібні прикраси з Василицького скарбу кінця XIV ст.

*Підвіска з золотої монети – наслідування римському
ауреусу III ст. (?). Черняхівська культура.
Випадкова знахідка з Черкас. Прорис з експозиції
Черкаського обласного краєзнавчого музею*

городищ, носії зарубинецької культури проживали в природно укріплених поселеннях, розташованих на високих мисах корінного берега Дніпра. Низку таких поселень зафіксовано в Черкасах: від Дахнівки до Річкового вокзалу (коло Казбетського яру, у сквері Богдана Хмельницького, на Дзеленьгорі, біля Чорного яру та ін.).

Завершується залізний вік у Середньому Подніпров'ї пам'ятками *черняхівської культури* (III–V століття н. е.), названої так за могильником у селі Черняхів на півдні Київщини. У цей час Наддніпрянина, потрапивши в сферу військово-політичної гегемонії східногерманського племені *gotів*, опинилася під впливом провінційної римської культури, що зумовило кардинальні зміни в економіці та матеріальній культурі. Пам'ятки черняхівської культури репрезентують великі неукріплені селища, розташовані вздовж річок, а також ґрунтові могильники. Саме із цією культурою пов'язане масове використання гончарного круга для виготовлення керамічного посуду. Взаємини з пізньоантичним світом засвідчують знахідки на черняхівських пам'ятках імпортової амфорної тари та римських монет.

Найвідоміша пам'ятка цієї культури в Черкасах – *могильник Черкаси-Центр*, розташований на розі вулиць Остафія Дашковича та Хрещатик. На дослідженій частині могильника виявлено 75 поховань за обрядом трупокладення та кремації. Трупокладення, здійснені у випростаній на спині позі, супроводжувалися керамічними посудинами, металевими прикрасами та деталями костюму (пряжками, фібулами); у жіночих похованнях знайдені керамічні прясельця для прядіння, рогові гребені, намисто. Кремаційні рештки (перепалені кісти) разом зі згорілими речами найчастіше вміщували до керамічних посудин-урн.

Черняхівське поселення, одночасне могильнику Черкаси-Центр, знаходилося за кількасот метрів від нього на дніпровських берегах: в районі *Дзеленьгори* (між вулицею Розкопною та узвозом Мисливським), а також на сусідньому мисі, де розташований готель «Дніпро». Також у межах Черкас відомі й інші поселення цього часу: Дахнівське, на мисі, що на розі вулиць Припортової та Портової (напроти Річкового вокзалу). Зафіксовані в межах міста й випадкові знахідки римських монет, серед яких – срібні денарії та золотий ауреус.

Раннє та класичне середньовіччя

Початок раннього середньовіччя позначився зникненням черняхівської культури в результаті навали зі сходу войовничих племен гунів наприкінці IV століття. Це стало початком «епохи Великого переселення народів» і, як наслідок, – кардинальної зміни етнокультурної ситуації в Європі. На зміну культурам римського часу приходять інші утворення, зокрема, на території між Дунаєм та Сіверським Дінцем з'являються *ранньослов'янські племена*. Одну з груп ранніх слов'ян у Середньому Подніпров'ї – антів – більшість дослідників пов'язує з пам'ятками *пеньківської археологічної культури* (VI–VIII століття), назва якої походить від села Пеньківка неподалік Чигирина.

У Черкасах знахідки цієї культури присутні серед матеріалів багаточислового Дахнівського поселення. Це переважно фрагменти груболіплених горщиків. Така сама кераміка знайдена в центральній частині міста, в районі Дзеленьгори. Там само (вулиця Розкопна) виявлено «пальчасту» фібулу, характерну для пенківських старожитностей.

У VIII – початку X століть межиріччя Дніпра та Тясмину (включно з територією сучасних Черкас) опинилося в ареалі *райковецької культури*, яка ототожнюється зі слов'янськими племенами (літописними полянами та уличами) додержавного періоду. На початку X століття вони були витіснені на північ (за річку Рось) войовничими кочовими племенами печенігів. Після цього правобережжя Дніпра в районі нинішніх Черкас на кілька століть стає пустою – Диким полем. Саме тому період класичного середньовіччя, репрезентований пам'ятками часів Русі-України (X–XIII століть), в регіоні практично не представлений. Як показали останні дослідження, два давньоруські скарби (західноєвропейських монет-денаріїв та «київських» гривень), які В. Антонович пов'язав із нашим містом, насправді мають відношення до села-тезки з Поросся – села Черкас Білоцерківського району Київської області.

Помилковим є й твердження про знахідки в наших Черкасах давньоруської кераміки – за неї сприймали дещо схожу «литовську» кераміку кінця XIV – початку XV століть. Із достовірних знахідок давньоруського часу, виявлених у Черкасах, можна назвати лише залізний меч варязького типу (X ст.), випадково виявлений у 1966 р. в Дніпрі неподалік від цукрорафінадного заводу. Але він пов'язаний не стільки з якоюсь давньоруською пам'яткою на території міста, скільки має стосунок до варягів-русів – воїнів і торговців, які по Дніпру «ходили» на Візантію, тобто є таким, що маркує жвавий торговельний шлях «з *варяг у греки*», котрий проходив повз територію, де згодом постали Черкаси.

Такими є пам'ятки археології нашого міста до часу його заснування.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Поміркуйте, що у давні часи приваблювало людей селитися у тій місцевості, де сьогодні розташовані Черкаси?
2. У працях яких дослідників містяться найперші дані про стародавні городища, кургани та скарби на території Черкас?
3. Коли розпочалися системні наукові археологічні дослідження на території сучасних Черкас?
4. Назвіть відомі вам місця археологічних знахідок періоду палеоліту, мезоліту та енеоліту на території сучасного міста.
5. Охарактеризуйте кургани і городища доби бронзи та залізної доби, які виявлені в межах Черкас.
6. Які знахідки доби раннього та класичного середньовіччя вдалося виявити археологам на території Черкас.
7. Складіть у зошиті таблицю, у стовпчики якої впишіть 5–7 археологічних пам'яток з короткою характеристикою.
8. Тестове завдання. Залюднення території сучасних Черкас на думку археологів розпочалося в:
 - енеоліті;
 - пізньому палеоліті;
 - мезоліті.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Упродовж двадцяти останніх років я обстежував район Замкової гори і збирав уламки кераміки, надто на березі Дніпра. Експедиція 1954 року не виявила пам'яток раніше XVI ст. у непорушеному тоді культурному шарі Замкової гори. Експедиція 1981 року, дослідивши околицю Замкової гори, мала такі самі наслідки. А загалом шляхом експедицій і розвідок 1953–1983 років, коли через мої руки перейшло понад тисяча уламків кераміки в районі Черкас, встановлено: жодної пам'ятки доби Русі на теренах Черкас не знайдено» (Михайло Пономаренко – відомий український краєзнавець, археолог, педагог, «Заслужений учитель України).

Пономаренко М. Ф. Звіт експедиції «Черкаси-1981». – Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1981/151. – С. 17.

«Археологічні розвідки на правому березі Дніпра в районі м. Черкаси показали доцільність проведення систематичних заходів по охороні берегового краю тераси від руйнування. Найбільший інтерес для дальших досліджень мають городища, а також поселення, виявлені вздовж узбережжя, в його частині, що прилягає до центру міста. Вивчення цих пам'яток сприятиме з'ясуванню питань історії Середнього Подніпров'я, зокрема ранньослов'янського періоду, а також далекого минулого м. Черкаси. Рельєф тераси, який зберіг залишки стародавніх укріплень і сліди поселень різних епох, доцільно законсервувати шляхом обдернювання, насадження дерев та іншими засобами. Берегові схили повинні стати переважно зоною меморіальних і ландшафтних парків, вільною від капітальних забудов».

Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рець С. К. Археологічні пам'ятки в Черкасах // Археологія. – 1974. – Вип. 14. – С. 91–93.

ВЕРСІЇ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ МІСТА

- «Чорноклобуцька», «касозька» та «черкеська» теорії виникнення Черкас
- Документальні джерела та археологічні матеріали про ймовірність заснування Черкас у другій половині XIV ст.
- Утвердження Черкас як міста в часи Литовської держави

Проблемою виникнення Черкас переймалися багато поколінь істориків. Ще *Леонтій Похилевич* у середині XIX століття зазначив: «Походження міста Черкаси вкрите мороком невідомості, подібно до інших стародавніх міст наших». На превеликий жаль, з того часу мало що змінилося, бо попри масу різноманітних теорій, історики так і не дійшли єдиної думки з цього питання. На порозі XXI століття черкаський історик-краєзнавець *Юрій Мариновський* констатував: «Вірогідно, немає жодного міста в Україні, крім наших Черкас, історія якого була такою малознаною, а походження самого міста і його назви виводили б не з аналізу першоджерел, а вивчали, в основному, на підставі штучно створених гіпотез і псевдодосліджень».

З масиву численних версій і гіпотез щодо походження Черкас на увагу сьогодні заслуговують принаймні три основні концепції. За *першою* – місто було засноване у давньоруський час (X–XII ст.). За *другою* версією (вона є офіційною) Черкаси з'явилися у післямонгольський час (у 1280-х роках). Відповідно до *третьої* (вона є найбільш вірогідною), місто постало в результаті експансії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) не раніше 1362 року (дата Синьоводської битви).

**«Чорноклобуцька»,
«касозька» та
«черкеська» теорії
виникнення Черкас**

Прибічники давньоруського віку міста спираються в основному на дві теорії: «чорноклобуцьку» та «касозьку». Згідно першої засновниками Черкас стали чорні клобуки – збірна назва тюркських племен (торків, печенігів, берендеїв, ковуїв та інших), які у другій половині XII століття осіли на південному прикордонні Давньоруської держави та склали її допоміжні військові сили у протистоянні з кочовим світом Дикого поля (у першу чергу – з половцями).

Основний аргумент прибічників цієї теорії – текст Воскресенського літопису (середина XVI століття), у якому після згадки про чорних клобуків значиться: «котрі звуться Черкасами». Однак аналіз більш давніх літописних списків (Лаврентіївського, Іпатіївського) свідчить, що це є пізньою вставкою в оригінал тексту. На основі цієї літописної фальсифікації російський історик початку XIX століття Ніколай Карамзін поставив знак

рівності між чорноклобуцькими племенами та козаками-черкасами, а також пов'язав з ними появу Черкас.

І хоча проти «чорноклобуцької» теорії походження козаків та міста Черкаси висловилися авторитетні українські історики Михайло Максимович, Володимир Антонович та Михайло Грушевський, вона благополучно дожила до наших часів. Основним аргументом, який робить цю версію неспроможною, є те, що основні археологічні пам'ятки, пов'язані з чорними клобуками (городища, поселення, могильники), знаходяться достатньо далеко на північний захід від Черкас – у Пороссі.

Прибічники «касозької» теорії походження Черкас стверджують, що Черкаси були закладені ще раніше – у X–XI століттях. Вони вважають, що засновниками міста стали вихідці з Північного Кавказу – племена касогів (давня назва адигів-черкесів). Як і «чорноклобуцька» версія, «касозька» з'явилася в результаті вільного трактування текстів руських літописів. У найдавніших варіантах літописів (Лаврентіївському, Воскресенському та ін.) в контексті походу київського князя Святослава Ігоревича в Приазов'я (на Дон і Кубань) у 965 році сказано: «Ясів переміг і Касогів». У пізніших літописних списках (наприклад, Іпатіївському) після цієї фрази додано: «і *прийшов* до Києва». У Никонівському зводі (XVI століття) вся ця інформація переінакшена літописцем: «і Ясів переміг і Касогів, і *привів* до Києва».

Така вільна інтерпретація (заміна дієслова «прийшов» на «привів») й послужила відправною точкою для появи «касозької» теорії. Вже у другій половині XVI століття в пізній редакції «Руського Хронографа» інформація про перемогу Святослава над північно-кавказькими племенами касогів трансформувалася у

звістку про депортацію частини переможених до Києва. Остаточно оформив цю фантазію в історичний «факт» російський історик XVIII століття Василій Татіщев. Далі її розвив Олександр Рігельман, стверджуючи, що українське козацтво походить від північнокавказьких касогів («косаків»), які з середини X століття нібито проживали по Дніпру. Втім таке трактування літописного сюжету викликало серйозні заперечення з боку інших тогочасних і сучасних істориків, які аргументують хибність «касозької» теорії заснування міста.

Хибними видаються й інші міркування, зокрема, про те, що якщо Черкаси як місто й не з'явилося в часи Русі-України, то принаймні на його місці існувало якесь поселення чи городище – давньоруський попередник. Свого часу навіть Михайло Грушевський, посилаючись на скарб «київських» гривень, який нібито походив з Черкас (насправді – із села зі схожою назвою з Поросся), зробив висновок про те, що це «може вказувати на існування тут поселення в домонгольську добу».

Немає також підстав ототожнювати пра-Черкаси з міфічним давньоруським городищем Татинець, яке нібито охороняло Татинецький брід (назва походить від староруського «тать» – розбійник). Цей дніпровський брід дійсно згадується в руських літописах, але його точна локалізація невідома, а однойменне городище – плід фантазії деяких дослідників.

Такою ж надуманою є й досить популярна серед дослідників-аматорів спроба локалізувати в районі Черкас «Острів русів» і «Артанію», котрі згадуються в працях середньовічних арабських і перських авторів.

З наукової точки зору важливим є той факт, що на території Черкас практично відсутні знахідки періоду Русі-України. Це зумовлено тим, що місцевість, де зго-

дом постало місто, знаходилася за межами південних кордонів Давньоруської держави, які марковані «змієвими валами» в басейні річки Рось.

Не витримує критики й поширена з подачі російських істориків Васілія Татіщева та Івана Болтіна «черкеська» теорія походження Черкас. Згідно з нею місто було засноване черкесами-втікачами, мешканцями двох так званих Охматових слобід (осаджених баскаком Охматом у 1283 році) з території Курщини. За містифікацією XVIII століття, розбійники черкеси після їх вигнання помандрували на Дніпро, де й заклали місто, назване «Черкасами». Насправді ж жодних наукових, археологічних чи етнографічних підтверджень присутності північнокавказьких черкесів на Черкащині немає (не повинна вводити в оману й нібито подібність топоніму «Черкаси» та етноніму «черкеси»). Варто також взяти до уваги, що жодних військово-політичних чи торговельно-економічних передумов для осадження міста у часи, коли територія перебувала під владою Золотої Орди, не могло бути.

Попри очевидну недолугість «черкеської» теорії, саме від неї відштовхувалися в середині 1980-х рр., встановлюючи офіційну дату заснування міста – 1286 рік. Уже цілком очевидно, що, приймаючи рішення про відзначення у 1986 році 700-річчя Черкас, тодішнє компартійне керівництво розглядало ювілей, передусім як можливість виділення коштів для масштабної розбудови міської інфраструктури та на пафосне святкування ювілею. Наявні ж на сьогодні напрацювання дають підстави для висновку про те, що встановлена тоді дата не підтверджена ні репрезентативними документальними, ні археологічними доказами і потребує наукового уточнення.

Документальні джерела та археологічні матеріали про ймовірність заснування Черкас у другій половині XIV століття

Принципове значення для визначення віку міст мають перші достовірні документальні згадки про них. На жаль, при визначенні 700-річної дати Черкас посилення робилися на легендарні згадки про місто, зокрема у низці литовсько-руських та українських літописів, хроніках і працях істориків, створених після XVI століття, тобто майже через три століття після описуваних подій. При цьому, у багатьох випадках описи ґрунтувалися не на фактах, а на легендах, вигадках, *помилкових інтерпретаціях*, а то й фальсифікаціях.

Одним із таких літописних сюжетів став так званий «київський похід» великого литовського князя Гедиміна (1316–1341). За польським істориком другої половини XVI століття Мацеєм Стрийковським та Густинським літописом (початок XVII століття) ця подія відбулася начебто у 1305 році (коли до початку князювання Гедиміна залишалося ще 11 років?), за «Хронікою Литовською та Жмойською» (середина XVIII століття) – у 1322 році.

Ще наприкінці XIX століття історик Володимир Антонович довів, що цей «похід», не що інше, як історичний казус або містифікація. З його висновками погодилися більшість дослідників того часу, в тому числі й Михайло Грушевський та відомий фахівець з історії України литовського періоду Павло Клепацький.

З огляду на сучасний рівень знань, не існує жодних підстав вважати, що Черкаси виникли наприкінці XIII століття. Натомість логіка історичних процесів у регіоні, а також археологічні матеріали вказують на те, що поява міста сталася на 80–100 років пізніше – у другій поло-

вині або наприкінці XIV століття. Найперші ж достовірні згадки про Черкаси відносяться до 1380–1390-х років.

Поширення влади Литви на Волинь, Київщину та Поділля відбулося лише за правління сина Гедиміна Ольгерда, коли Золота Орда в період «Великої замятні» (1359–1380) переживала економічне та військове послаблення внаслідок династичних смут та епідемії чуми.

У хроніці М. Стрийковського (1582) Черкаси як вже існуюче місто згадуються в контексті походу литовського князя Ольгерда проти татар, який завершився перемогою у Синьоводській битві (1362). Жодних сумнівів щодо цієї виправи немає, але все ж не варто абсолютно сприймати повідомлення історика, який описував події, що відбулися більш як за два століття до того. Автор хроніки помиляється у датуванні: за ним битва відбулася у 1331 році, натомість Ольгерд став великим литовським князем лише через 14 років (!). Інша помилка хроніста – в контексті просування Ольгерда на південь він згадує міста Білу Церкву, Звенигород, Очаків, яких не існувало на середину XIV століття, але які були добре відомі за часів Стрийковського.

Те саме стосується й легенди про заснування Черкас, яка міститься в «Описі Канівського замку», складеному королівськими ревізорами у 1552 році. За нею місто нібито було засноване за часів Гедиміна, котрий після «переможного походу», але вже на Крим і Північний Кавказ (!) переселив на Дніпро «п'ятигорських черкесів». Звісно, ніякого такого походу Гедимін не здійснював, а переказ з'явився як спроба канівчан відстояти свої економічні інтереси, пов'язані зі спірними з черкасцями уходами (угіддями) в межиріччі Сули і Псла: останні мов не мають жодних прав на ці землі й взагалі є зайдами – нащадками чужинців з далекого Кавказу. Про це

ще писали історики кінця XIX– початку XX століть: В. Антонович, М. Грушевський та інші, але чомусь скромно промовчали черкаські історики 1980-х років.

Утвердження Черкас як міста в часи Литовської держави

За «литовською» версією Черкаси з'явилися лише після того, як ця територія була звільнена від влади Золотої Орди. А це сталося у 1362 році після перемоги литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом над золотоординцями в битві на Синіх Водах (річка Синюха, що бере початок на межі сучасних Черкаської і Кіровоградської областей). Таким чином, скориставшись послабленням Орди, молода литовська держава здійснила експансію на південь, поглинувши Київщину та Поділля.

Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що невдовзі відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє «Велике Поділля») Ольгерд передав своїм племінникам – подільським князям братам Коріатовичам, а очолюване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між Великим князівством Литовським та Золотою Ордою. Саме із діяльністю Коріатовичів пов'язують *будівництво «ланцюжка» прикордонних замків* на південних рубежах Литви (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом.

Зв'язок ранніх Черкас саме з Подільською землею, а не Київською є доведеним – це наслідок того, що терито-

рія, де постало місто, перебувала поза межами Давньоруської держави та Київського князівства. Тож не дивно, що в «Списку руських міст дальніх і ближніх» наше місто знаходиться в переліку саме подільських міст (до речі, це найбільш рання достовірна згадка про Черкаси – писемна пам'ятка створена між 1387 та 1392 роками).

Ще одна з ранніх згадок про місто, *датована 1392 роком*, стосується «черкаського воєводи» пана Бедриха, слуги подільського князя Федора Коріатовича. У 1393 році відбулося захоплення Черкас (разом із Звенигородом) київським князем Скиргайлом Ольгердовичем – подія, пов'язана з ліквідацією великим литовським князем Вітовтом подільського уділу Коріатовичів через їхній сепаратизм (князь Федір, незважаючи на васальну залежність від Литви, намагався проводити незалежну зовнішню політику й шукав союзу то з Угорським королівством, то з опальним Свидригайлом Вітебським).

Знову ж таки, як подільське місто Черкаси постають у грамоті польської королеви Ядвіги від 1395 року. Внаслідок польсько-литовської династичної унії (шлюбу королеви Ядвіги з литовським князем Ягайлом), Черкаси з кінця XIV по початок XV століття разом із Подільською землею знаходилися в підпорядкуванні Королівства Польського. Зокрема, у 1409 році на посаді черкаського старости («*capitaneus czerkasiensis*») бачимо малопольського лицаря-шляхтича пана Рафала зі Слупова, котрий незадовго до цього обіймав пост подільського намісника.

Для комунікації подільські прикордонні замки були з'єднані шляхом – так званим «брацлавським гостинцем». Саме ним у 1411 році скористався польський король Владислав II Ягайло під час своєї інспекційної поїздки. З Києва Дніпром він доплив до Черкас, звідки суходолом дістався Звенигорода, Сокільця, Каравула,

Брацлава, Кам'янця, щоб, зрештою, коло Львова зустрітися з великим литовським князем Вітовтом. Того ж таки року Литва повернула собі владу над Поділлям, у тому числі й Черкасами.

Подільським містом Черкаси залишалися до завершення громадянської війни Свидригайла Ольгердовича – такими («In terra podoliensi Castra») вони постають у так званому «Списку міст Свидригайла» (1432). Лише за часів київського князя Семена Олельковича (1454–1470) Черкаси входять до складу Київського князівства. Це підтверджує документальна згадка про те, що князь доручив своєму черкаському намісникові Свиридову провести розмежування південно-східних кордонів Литовської держави. Остаточо ж Черкаси інкорпоровалися до Київщини після 1471 року, коли стали центром намісництва/староства Київського воєводства Великого князівства Литовського.

На першому етапі литовської колонізації в межах сучасного міста, окрім замку, на березі Дніпра з'явилося кілька поселень. Вочевидь із закінченням «Великої замятні» в Орді (після 1380 року) зазіхання татар на втрачені території відновилися, особливо після поразки литовсько-польсько-руського війська в битві на річці Ворскла у 1399 році. Це призвело до зникнення неукріплених поселень – цю подію маркує Василицький монетно-речовий скарб на однойменному поселенні. Через загрозу з боку Дикого поля населення змушене було *концентруватися навколо Черкаського замку*, який поступово «обріс» посадом (Верхнім і Нижнім).

Як невеличкий прикордонний форпост васального Литві Подільського князівства Коріатовичів, новоосаджений Черкаський замок постав практично на пустому місці, тож із самого початку заселявся прий-

шлими вояками: литовськими та руськими лицарями, їх слугами та воїнами-найманцями. Не випадково посада першого відомого нам очільника Черкас називалася «воєвода» – командир замкової залоги.

До цієї військової верстви входили литовці, ятвяги, жмудини, а також русини з Волині, Поділля, Київщини та сучасної Білорусі, котрі й стали першопоселенцями Черкас. Вірогідно, що серед них були й представники інших європейських народів: поляки, сілезці тощо. Принаймні саме до останніх належав воєвода Бедрих (від Бедржих/Bed ich – чеського варіанту імені Фрідріх). Цей лицар-шляхтич гербу «Шьверчек» потрапив на українські землі внаслідок діяльності сілезького князя Владислава Опольського, що у 1370-х роках правив Галичиною. Цілком ймовірно, були серед перших черкасців і охрещені татари з числа полонених чи перебіжчиків.

Виявлені на території Черкас археологічні матеріали дозволяють упевнено говорити про *заснування міста у другій половині або наприкінці XIV століття*. Знахідки цього часу локалізуються на Дзеленьгорі, де знаходився сам замок, а також на прилеглий до неї території, де розташовувався посад.

Дзеленьгора – висунутий в бік заплави Дніпра мис корінного берега між сучасними вулицею Розкопною та узвозом Мисливським. З трьох боків гора оточена природними схилами, а з напільного боку її обкопали ровом – його залишками є нинішній Старособорний узвіз.

Сам замок був дерев'яним, принаймні таким він постає наприкінці XV ст. Про це свідчить лист великого литовського князя Александра I Ягеллончика від 1496 року, де йдеться про відправку бригади теслярів із території сучасної Білорусі (Могилівщини та Гомель-

щини) «Черкас рубити»: «...З Кричева 100 чоловік з сокирами, і з Пропойська, з Олучич, із Дрокова чоловік 100. З Річиці 50 чоловік. З Брагіня – 50 чоловік».

Знахідки періоду ранніх Черкас на Дзеленьгорі представлені переважно уламками глиняних горщиків, аналогії яким знаходимо на синхронних пам'ятках Київщини та Поділля. З інших матеріалів рубежу XIV–XV століть – масивна бронзова сережка з трьома підвісними ажурними кульками (подібна походить з Вільнюського замку), а також залізна шпора (острога), яка є характерним елементом лицарського обладунку. Керамічний посуд, подібний до того, що виявлений в районі Дзеленьгори, знайдений також на поселенні та могильнику Василиця, на городищі Шпиль у парку «Сосновий бір», на черкаському Подолі.

Василицький скарб кінця XIV ст. складався зі срібних предметів (прикрас та монет), складених до глиняного горщика. Прикраси, серед яких були застібки-сьюльгами, браслети, перстні, сережки, відносяться до виробів болгарського (поволзького) типу. Монетну частину скарбу репрезентують золотоординські дірхеми, карбовані між 1346 та 1376 роками, а також підроблені дірхеми, які виготовлялися на території Київського князівства за правління Володимира Ольгердовича (1362–1394).

Початкова історія Черкас – історія фронтиру (території на межі двох різних культур). Він стояв на варті Заходу (в даному випадку – Великого князівства Литовського та Королівства Польського) від постійної військової агресії зі Сходу (з боку Золотої Орди, згодом – Кримського ханства). Місто з самого початку постало як європейське: воно засноване з санкції найвищого керівництва молоді Литовської держави, як *прикордонний військовий форпост*.

Саме європейське (литовсько-руське, польське) лицарство, а не якісь «біглі селяни» чи черкеси, стало його першопоселенцями. У замку перебувала військова залога, готова в будь-який час дати відсіч нападникам. Навколо замку під його охороною проживало населення, яке обслуговувало фортецю та гарнізон, освоювало навколишні території та займалося господарством – городництвом, тваринництвом, мисливством, рибальством, бортництвом (лісовим бджільництвом), ремеслами тощо. У військовий час усі мешканці Черкас складали ополчення й підпорядковувалися місцевому воєводі або старості.

Завдяки своєму вигідному положенню Черкаси досить швидко перетворилися з невеликого прикордонного замку на значне місто, яке стало не лише адміністративним центром Литовської держави, але й важливим транзитним пунктом на жвавому торговельному та дипломатичному шляху, який пролягав з генуезького (згодом – османського) порту Кафа (Феодосія) в Криму на Київ, далі – на Відень або Твер, Новгород і Москву. *Вияткове стратегічне значення Черкас* було обумовлено ще й тим, що місто на південно-східному прикордонні стало основним форпостом колонізації земель нижче по Дніпру та на Лівобережжі.

Тож не випадково впродовж практично всієї литовсько-польської доби наше місто з навколишніми землями підпорядковувалося центральній владі: воно мало статус великокнязівського, згодом – королівського, а Черкаське староство виявилось одним із найкрупніших у Київському воєводстві, втім більшість його території складали незаселені мисливські та рибальські угіддя – уходи.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть три основні концепції щодо походження міста Черкаси.
2. Дайте характеристику «чорноклобуцької» теорії виникнення Черкас.
3. Зробіть аналіз «касозької» теорії виникнення Черкас.
4. Як ви оцінюєте «черкеську» теорію виникнення Черкас.
5. Якими аргументами оперують сучасні дослідники, стверджуючи появу Черкас на 80–100 років пізніше офіційної версії.
6. Охарактеризуйте місто Черкаси у складі Литовської держави.
7. Які археологічні знахідки періоду ранніх Черкас (XIV–XV століття) вам відомі?
8. Тестове завдання. У якому році перебував у Черкасах польський король Владислав II Ягайло:
 - 1398 рік;
 - 1411 рік;
 - 1417 рік.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Міську цивільну та судову адміністрації представляв війт. Основними мешканцями міста були бояри і міщани, які служили вартовими, замковою обслугою та ополченнями (кінними і пішими) під час військових походів. До того ж черкасі несли «польну» службу з охорони переправ та торгових шляхів. Згадано в ревізії також місцевого аристократа князя Василя Домонта, який володів землями й угіддями на території староства (зокрема йому належали Мошни), а також мав будинок у місті.

Гарнізоном збройних найманців – «драбів» при замку керував ротмістр. Драби були регулярним військом європейського зразка, яке утримували державним коштом. До їх складу належали списоборці (пікінери) та стрільці (аркебузери, або мушкетери). Перших озброювали списом або алебардою і коротким мечем («кордом»), других – тицаллю («ручницею») і мечем».

Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас / І Д. Куштан, В. Ластовський. – Київ-Черкаси: Ін-т археології НАН України. – 2016. – С. 198.

ЧЕРКАСИ – ЦЕНТР СТАРОСТВА

-
- **Черкаське староство в складі Литовської держави**
 - **Зародження козацтва і оборонне значення Черкас**
 - **Черкаський замок**
 - **Міське життя. Черкаські старости**
-

Черкаське староство в складі Литовської держави

У середині XIV століття Литва, скориставшись слабкістю Золотої Орди, яка вступила у період гострих феодальних міжусобиць, починає активно розширювати свою територію, в тому числі й за рахунок українських земель. Цей процес набув незворотного характеру після того, як литовсько-руські війська на чолі з великим князем Ольгердом завдали у 1362 році поразки татарським військам на Синіх Водах.

На Київщині, південну частину якої складала землі сучасної Черкащини, литовська влада утверджувалась поступово і без різких змін у житті людей. Тому місцеве населення або зберігало нейтралітет, або підтримувало литовське правління, яке прийшло на зміну золотоординському.

Значення мала також та обставина, що з приходом литовців відновлювався економічний порядок, який був практично знищений у монгольський період. Місцевому населенню імпонувало те, що литовські князі почали широко використовувати правові норми, які сформувалися ще за часів Русі-України («Руська правда»), що давньоруська мова почала вживатися як державна, що чимало литовських князів прийняли православну віру, почали переймати руські звичаї. Шлюби литовських князів з руськими князівнами зміцнювали зв'язки земель Литви та України. Сама держава стала називатися Литовсько-Руським князівством. Литовці почали широко використовувати військову організацію й способи оборони русичів, будівництва фортець, обсажування залогами, податкову практику, адміністративне керівництво, суд, які склалися ще за часів Київської держави.

Відтоді Черкаси у складі автономного на той час щодо центрального литовського уряду Київського удільного князівства починають відігравати все помітнішу роль на південних рубежах Великого князівства Литовського.

Значною мірою це зумовлювалося тим, що Черкаси займали вигідне оборонне положення, маючи можливість контролювати дніпровський водний шлях і броди через Дніпро, що зв'язували його лівий і правий береги. Розташовані на більш високому березі Дніпра, Черкаси з невеликого сторожового поселення швидко перетворилися на важливий пункт у системі захисту кордонів Литовської держави.

В адміністративному відношенні місто стало центром округи – волості, відносно великої державної території, якою управляли призначені київським князем намісники із боярьсько-князівської знаті, що пізніше почали

називатися *старостами*. Відомо, що вже в 1409 році в Черкасах був староста.

Про те, що тоді Черкаси вже були досить відомими свідчить той факт, що в серпні 1411 року місто відвідав польський король Володислав II Ягайло – засновник династії Ягеллонів, який перебував на польському престолі 48 років (!). До Черкас він прибув з Києва, де мав зустріч з великим князем литовським Вітовтом. Далі його шлях проліг до інших міст-замків – Звенигорода, Сокильця, Каравула та Браслава.

У XV столітті, з введенням на Київщині характерного для Литви повітового поділу, основна територія краю увійшла до Черкаського, Канівського і, ймовірно, Звенигородського *повітів (староств)*. Певний час терміни «повіт» і «староство» вживались паралельно, але згодом більш вживаними став термін «староство».

Черкаське староство було найбільшим серед інших. Його територія поширювалася на басейни річок Рось і Тясмин на правобережжі та великі простори по Сулі, Пслі, Ворсклі та Самарі – на лівобережжі. На правобережжі природною межею поширення впливу влади староства була річка Гнилий Тікич.

Після утворення в 1449 році Кримського ханства, яке основою свого існування обрало грабіжницькі набіги на сусідів, особливо посилюється загроза нападів з півдня на землі Наддніпрянщини. Віднині впродовж багатьох років життя населення краю проходило у постійній боротьбі проти завойовників.

Зокрема, жителі Черкас у 1483 році відбили масованний напад кримських татар на чолі з Менглі-Гіреєм, які спустошили майже всю Київщину.

Зародження козацтва і оборонне значення Черкас

Кінець XV століття в історії Черкас характеризується посиленням боротьби проти кримсько-татарських нападів та зародженням українського козацтва. У тодішніх умовах вільні люди – козаки, яких все більше ставало на землях Подніпров'я і передусім в Черкасах, а також Каневі і навколишніх місцевостях, виробили своєрідні форми самоуправління – *громади*, які одночасно були і озброєними формуваннями. Прагнучи виконати покладені на них обов'язки із захисту південних кордонів, старости почали роздавати землю не окремим представникам привілейованого стану, а цим громадам, не втручаючись у їх внутрішні справи, що цілком влаштовувало козаків. У цьому В. Антонович вбачав «те зерно, що стало початком козаччини...»

Козаки із Черкас, а також з інших, розташованих уверх по Дніпру міст, у процесі освоєння подніпровських земель, поступово удосконалювали свою організацію. Вирушаючи в Дике поле, вони групувалися у загони – *ватаги*, обираючи своїми *ватаманами (отаманами)* найбільш досвідчених і сміливих. Згуртувавшись у ватаги, черкаські козаки сезонно займалися на прилягаючих до міста, а також тих, що простягалися вниз по Дніпру, незаселених землях *уходницькими промислами* – мисливством, рибальством, бджільництвом та збутом своєї продукції.

На місцях уходів, зокрема, за дніпровськими порогами, зводилися тимчасові помешкання, де зберігалася та проходила первісну обробку продукція уходників – риба, м'ясо, шкіра, мед, віск тощо. Ці ж приміщення служили і для захисту від нападів. Уходництво давало прибуток державній казні. Це підтверджує й уставна грамота від 14

травня 1499 року великого князя литовського Олександра про необхідність сплати мита київському воєводі.

Вважається, що *перша згадка про козаків* взагалі, і черкаських зокрема, відноситься до 1492 року, коли великий литовський князь Олександр, відповідаючи на скаргу кримського хана Менглі-Гірея про те, що черкаські разом із киянами погромили татарський корабель поблизу фортеці Тягині в гирлі Дніпра, обіцяв знайти кривдників серед козаків.

Вбачаючи в козаках надійну силу, черкаські старости починають широко залучати їх до своїх збройних загонів та підтримувати в діях проти татар, нерідко особисто беручи в них участь. Саме так вчинив черкаський староста князь Богдан Глинський, очолюючи в 1493 році похід козаків на татарські володіння в пониззі Дніпра і взяття ними Очакова.

Слід зазначити, що сусідство з відносно вільною територією, якою був Степ, породило ще одну форму добування засобів на прожиття – так зване «добитництво». Це коли ватаги «козаків» ішли в пониззя Дніпра, аби пограбувати татарські улуси, купецькі каравани тощо.

У наступні роки загони черкаських козаків, знаходячи підтримку влади, продовжували набирати сили і розширювали масштаби своїх дій. Особливої слави вони набули в період, коли старостою черкаським і канівським (1514–1535 рр.) був **Остафій Дашкович** родом з Овруча. За час свого старостування він очолив ряд важливих походів черкасців проти татар і турок.

Найбільш масштабним був похід 1528 року під турецьке місто Очаків, здійснений козаками під спільним керівництвом черкаського старости Остафія Дашковича і хмільницького старости Предслава Лянцкоронського та старост брацлавського і вінницького. У цьому поході

козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби.

Остафій Дашкович, управляючи Черкасами, привернув до себе дуже багато козаків, зміцнив роль Черкас і Канева як осередків усього українського козацтва. Коли в 1531 році на Черкаси напав кримський хан Саадат-Гірей, то він зустрів тут рішучу відсіч оборонців черкаського замку на чолі зі старостою. І в 1532 році татари, взявши в тридцятиденну облогу черкаський замок, не змогли зламати опору його захисників.

Через рік після цього, Дашкович представив литовському сейму розроблений ним проект захисту кордонів Литви від татарських вторгнень. Він обґрунтував необхідність спорудження ближче до татар, на одному з малодоступних островів Дніпра, укріплення (січі) з постійною залогою із козаків у 2 тисячі осіб, яка, плаваючи на човнах, перешкождала б татарам переправлятися через Дніпро. До цих 2 тисяч козацької залози Дашкович пропонував додати ще кілька сот людей, які б добували в окрузі необхідні припаси і доставляли їх козакам на острови.

Пропозиція була схвально сприйнята сеймом, але так і не була реалізована. Остафій Дашкович помер у 1535 році й був похований поблизу Успенського собору в Каневі. Будучи понад 20 років старостою, він увійшов в історію як воїн, адміністратор, дипломат і організатор козацького устрою. Остафій Дашкович був першим (хоча й неформальним) козацьким гетьманом.

Він першим озброїв козаків рушницями та шаблями, створив рухливі загони, що стали праобразом майбутніх козацьких військових підрозділів – сотень та полків. Саме при ньому Черкаси утвердилися як значний адміністративно-торговельний і оборонний пункт.

Лише через два десятиліття ідея Дашковича про спорудження за дніпровськими порогами укріплення із постійною залогою знайшла втілення у спорудженні Запорозької Січі, засновником якої багато дослідників вважають іншого черкаського старосту Дмитра Вишневецького.

З огляду на своє географічне положення Черкаси й навколишні землі, що входили до Черкаського староства, були порубіжжям між осілою та кочовою культурами, але водночас залишалися економічно вільним та фактично самоврядним містом. Це стало головними чинниками історичного виокремлення краю як осередку формування нової верстви українського суспільства того часу – козацтва. Козацтво було присутнє й в інших місцях Наддніпрянщини та Поділля, але саме Черкасам належить першорядне значення в його формуванні, становленні та розвитку.

За люстрацією 1552 року в Черкаському старостві налічувалося 3 міста, 30 сіл і 60 уходів. За кількісними показниками населення Черкаси входили до категорії середніх міст (з чисельністю від 200 до 700 будинків). Станом на 1552 рік у місті налічувалося 262 будинки.

Якщо виходити з розрахунку, що одна міщанська сім'я складалася в середньому з шести членів, то на той час у Черкасах мешкало близько 1570 жителів, а разом із драбами, служебниками та козаками – близько 2040.

Серед мешканців міста слід назвати представників таких соціальних категорій населення, як князі, бояри, зем'яни*, міщани господарські, міщани городові (замкові), міщани зем'янські, слуги городові (замкові), драби, служебники старости, «прихожі» козаки, а також козаки, що постійно проживають у Черкасах.

* *Зем'яни – верства шляхетського стану – власники землі, синонім слова «бояри»*

Черкаський замок

У зміцненні позицій староства і його головного міста Черкаси важливу роль відігравав замок. З XV століття на Київщині замки витісняють такі оборонні споруди, як вали та огорожі, що раніше використовувалися для оборони поселень від ворогів.

Замки споруджувалися коштом держави, але подальше їх утримання та ремонт здійснювало місцеве самоврядування. Очолюючи місцеву владу, старости дбали про підтримання обороноздатності замків, які на той час були в Черкасах, Каневі, Звинигороді й разом із замками Вінниці і Брацлава утворювали єдину оборонну лінію.

Щодо черкаських замків, то точні місця їх розташування до цього часу значною мірою залишаються дискусійними. Це пояснюється тим, що збудовані із землі та дерева укріплення практично не залишили слідів, а здійснювані вибірково методом шурфування археологічні розкопки поки що не дали достатнього матеріалу.

На сьогодні найбільш переконливим є висновок дослідників про те, що вже в литовську добу на рубежі 1380–1390-х рр. на дніпровському мисі* із назвою *Дзельньгора* (між вулицею Розкопною та узвозом Мисливським) розташовувалося досить серйозне укріплення – замок, в якому розміщувалася місцева адміністрація черкаського воєводи (старости) Бедриха (згадується під 1392 роком). Замок був дерев'яним і обнесений частоколом із загострених зверху колод.

У 1493 році татарські загони на чолі з ханом Менглі-Герасєм завдали замку значних руйнувань. За розпорядженням великого литовського князя Александра Ягеллончика в 1496 році замок за участю теслярів з

* Мис – частина суходолу, що врізається в море, озеро, річку.

білоруських земель було відбудовано. Стіни того замку мали конструкцію у вигляді городень (з'єднаних між собою дерев'яних зрубів), заповнених землею. Таких городень було щонайменше 20.

Найвірогідніше, що фортеця в першій половині XVI століття мала круглу або овальну форму (за обрисами гори). На випадок тривалої облоги у дворі замку викопали криницю. Така будова середньовічних замків була характерна і для «руських градів». Попри відсутність бойових веж, вона давала можливість вести фронтальний обстріл з фортечних стін в усіх напрямках. Навесні 1532 року Черкаський замок витримав двотижневу облогу кримського хана Саадат-Герая, а його обороною тоді керував староста черкаський і канівський Остафій Дашкович.

У 1549 році на місці цього замку розпочалося будівництво нового, значно більшого замку. Вели будівництво нової фортеці, як і попередньої, теслярі-«добродеревці» з білоруських волостей під керівництвом могилівського намісника Федора Баки.

Через три роки після завершення будівництва литовськими ревізорами було здійснено ревізію новозбудованої фортифікаційної споруди, за наслідками якої було складено «Опис Черкаського замку 1552 року», який зберігся. Завдяки цьому документу ми маємо доволі детальну інформацію про цей замок.

За описом замок розташовувався на високій неприступній з боку Дніпра горі на відстані *«трьох перестрілів з лука»* від річки. З напільного боку замчище обмежував рів шириною 8,5 м, глибиною трохи більше 2 м. Фортеця дерев'яна (з отесаних соснових колод) із чотирма вежами. Три з них мають вигляд зрубів з

подвійними стінами, що здіймаються над стінами. Стіни замку зведено з городень*, які мають «*бланкування*», тобто над ними надбудовано криту дахом галерею із захисною стіною-забралом з бійницями.

Всього стіни склалися із 29 городень, їх розміри неоднакові: від 6 до 12 м. Для захисту стін від гниття та вогню їх зовнішня сторона підсилялася шаром піску, що утримувався «*плотом хворостяним*», який обліплювався глиною.

Згідно з описом і промірами, фортеця мала в плані форму рівностороннього трикутника зі стороною завдовжки близько 100 м; верхівка спрямована в бік Дніпра. Вона мала три кутові вежі і четверту – надбрамну – приблизно посеред сторони над ровом. Через рів перекинута дерев'яний міст на палях, що сполучав замок із посадом.

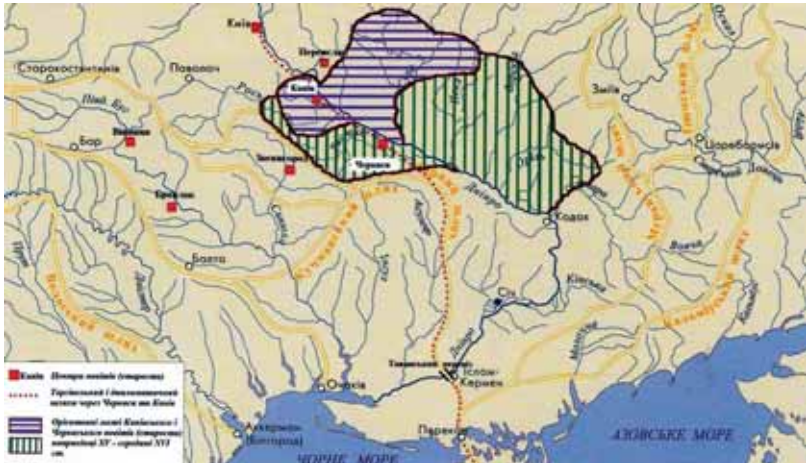
У замкових стінах між першою і другою, а також другою і третьою вежами в клітках городень влаштовано жилі будівлі. Перша складалася з комори, сіней та світлиці з комином, а друга – з двох світлиць, розділених сіньми. По два вікна з цих будівель виходили зовні з фортеці, а по чотири – у подвір'я замку.

На території самого замку розташовувалася дерев'яна церква Святого Миколая, «*житник*» (продуктова гамазея) на стовпах; порохова комора-«*шпихлір*», обмазана глиною; дві «*пивниці*» (льохи), дві копи соснових брусів.

Також у замку був колодязь глибиною 39 м з коловоротом. Перед фортецею стояли «чорна» хатина із сіньми та стайня. Згадана у описі Миколаївська церква простояла тут – на місці сучасного Будинку природи –

* *Городня* – елемент дерев'яно-земляного укріплення у вигляді пустотілої стіни, наповненої землею.

ЧЕРКАСЬКЕ СТАРОСТВО

Орієнтовні межі Черкаського і Канівського староств у середині XVI ст.

Територія промислових угодів жителів Черкаського і Канівського староств

*Осібний герб
Остафія Дашковича,
який він отримав за
особливі заслуги*

*Остафій Дашкович
(Дашкевич), черкаський
староста у 1514–1536 рр.
Портрет польського художника
Яна Матейка*

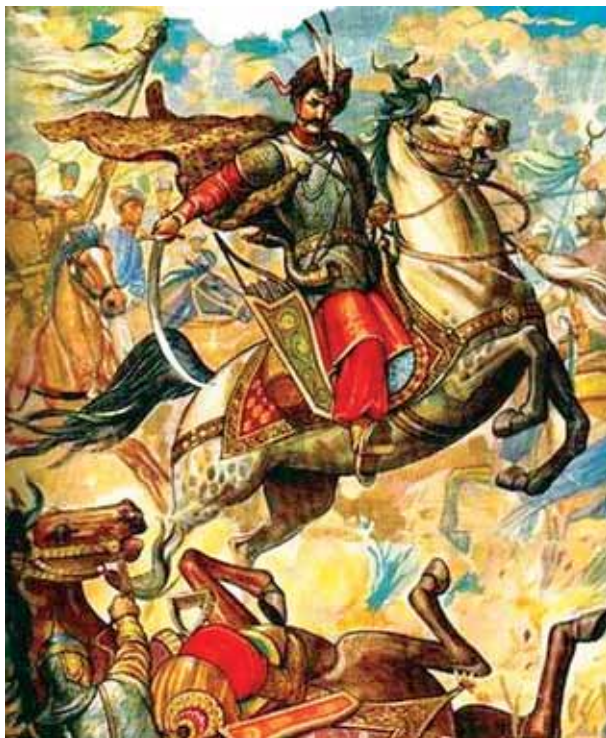
*Благословення черкаського старости Остафія Дашковича
перед кафедральним собором у Каневі*

*Дмитро Вишневецький-Байда,
черкаський староста*

*Герб Дмитра
Вишневецького*

*Князь
Дмитро
Вишневецький-
Байда*

*Картина
Петра
Андрусіва*

*Діорама Черкаського замку XVI ст. в експозиції
Черкаського обласного краєзнавчого музею.
Худ. О. Казанський, 1985 р.*

*Капличка. Малюнок з альбому Т. Г. Шевченка, зроблений ним
під час роботи в Київській археографічній комісії
[не раніше квітня 1845].*

На малюнку зображено вид на замчище (сучасний Пагорб Слави) з напівлівого боку в бік заплави. Ліворуч – один із ярів, що обмежує мис (Остріжний / Клубний узвіз), на задньому плані – заплава з двома плесами

до середини ХІХ століття – до початку будівництва кам'яного храму на новому місці – сучасній площі Соборній (колишній Соборно-Миколаївській).

Власне саме місто розташовувалося навколо замку. Будинки жителів також були пристосовані до оборони, тому в стінах робили амбразури для гармат і гаківниць. Причому вогнепальну зброю, у тому числі рушниці та порох, виготовляли на місці. Так, у Черкасах першої половини ХVІ століття джерела зафіксували гармаша Ворону. З опису турецького мандрівника Евлія Челебі дізнаємося, що Черкаси в середині ХVІ століття, де проживало понад 3 тис. населення, були значним опорним пунктом, фортецею для захисту міста.

Замок був забезпечений усім необхідним для тривалої оборони – значною кількістю рушниць-гаківниць, аркебузів, ядрами, порохом, свинцем, селітрою, смолою і просто камінням. На випадок осади в замку зберігалися харчові припаси, бочки з водою.

В описі 1552 року згадується ще один новий замок в Черкасах, закладений в іншому місці – *«початий справою Ошпановою»* (будувався під керівництвом якогось Ошпана). На момент огляду замок був недобудований: земляний вал, загачений хмизом та обшитий зовні дошками, був заввишки 4 м, завширшки 5 м. В описі зазначається, що черкаські не бажають переселятися до нового замку через потенційну небезпеку, яку вони вбачали у його розмірах (*«просторість непомірну»*) та віддаленості від Дніпра.

Ймовірно місце розташування «замку Ошпана» – Троїцьке городище (Пагорб Слави), що знаходиться за 400 м на північний захід від Дзеленьгори та втричі далі від річки.

Після Люблінської унії (1569) частина литовських земель, у тому числі й Черкаси, відійшла до Польщі. Із тексту люстрації 1570 року, яку здійснили вже польські чиновники, дізнаємося, що Черкаський замок на Дзеленьгорі за майже 20 років мало змінився. Кількість веж залишилася та сама – чотири. Кількість городень збільшилася до 35 (вірогідно, внаслідок локальних ремонтів). На території замку згадано лише дві споруди: резиденцію старости та ротмістрську.

У наступних люстраціях (1622, 1630-х рр.) описується все той самий замок на Дзеленьгорі – дерев'яний, трикутної форми. На його території знаходилися житлові та господарчі споруди (льохи, комори, пекарня, льодовник), артилерійський склад-«шопа». В описах відзначено, що як сам замок, так і його надвірні будівлі перебувають у поганому стані й вимагають значного ремонту.

А «замок Ошпана» так і не побудували й довгий час (понад 80 років) він не використовувався за призначенням. Коли у 1637 році поляки під час придушення чергового козацького повстання разом з містом спалили і замок на Дзеленьгорі, довго не використовуваний замок перебрав на себе функції міської фортеці й проіснував до кінця XVIII століття. Сюди перемістився й адміністративний військовий центр міста. Ближче до нього змістилися і межі посаду.

Відомості про останній замок міста містяться в інвентарі 1736 року та люстраціях 1765 і 1789 років. Вони свідчать, що після війн, часів Руїни та «Великого згону» Черкаський замок фактично втратив оборонну функцію і перетворився на звичайне феодалське помістя.

Міське життя. Черкаські старости

Відіграючи важливу роль у заселенні волелюбними людьми пониззя Дніпра, де згодом виникла Запорозька Січ, Черкаси продовжували розвиватися як місто. За люстрацією 1622 року в місті нараховувалося 120 дворів «послушних» міщан, зобов'язаних до кінної служби при старості, і понад тисячі козацьких «непослушних» дворів (разом із хуторами), деє близько 6700 жителів.

Крім землеробства черкаські продовжували займатися *уходництвом* – ловлею риби в Дніпрі, багаточисельних річках і озерах, полюванням, бобровництвом, прирученням диких коней, пасіками. Уходництво черкаських міщан і бояр поширювалося на величезні території вниз по Дніпру аж до Тавані. Серед місць, охоплених понад трьома десятками черкаських уходів – басейни Дніпра, Ворскли, Тясмину, Інгула, Самари.

В уходи черкаські, як правило, відправлялися ватагами, від яких старостинська адміністрація мала великі доходи. Від кожної ватаги староста отримував 30 рибин (щуки, коропа, лящі, соми), а якщо траплялися осетри, то старості давали одного, навіть якщо він був єдиним. Причому риби ловили дуже багато і нею, за образним висловом сучасника Михалона Литвина «собак годують... оскільки в ріках водиться небачена кількість осетрів та інших великих риб».

Для уходників з віддалених місць (киян, чорнобильців, мозирців, биховців, могилівців) система обкладання податками у Черкасах була подвійною. Староста спочатку брав з них, пропускаючи в уходи, «поклон» з ватаги – 5 солянок (бочок з-під солі) вівса, по солянці крупі і солоду, колеса, або ж брав замість цього гроші чи

мед. А коли уходники поверталися через Черкаси назад, то з їхньої добичі старості належала восьма частина з риби, сала, м'яса, шкір, хутра бобрів і з усього добутого.

Крім цього жителі Черкас та приїжджі сплачували й багато інших податків, у тому числі й на загальноміські потреби, зокрема, на забезпечення охорони міста. Так, замкова сторожа наймалася коштом селяківщини (міського простолюддя) – з хати по два гроша щороку. На утримання ж острогової сторожі міщани і бояри сплачували по одному грошу і по четверті жита. Бояри повинні були служити «кінно, збройно і їздити із старостою і без старости із слугами його проти людей ворожих і в погоню за ними».

Цілковитою монополією старости були утримувані ним корчми. У двох з них велася торгівля ситівкою (медовий напій), а в третій – горілкою. Мед староста брав у черкасців по 85 грошей за кадь, не дозволяючи торгівлі ним нікому. З кожної каді меду він мав ситівки на суму 8 кіп і 25 грошей, а також на 30 грошей воску. Відро горілки коштувало 40 грошей.

До Черкас нерідко потрапляли кінні втікачі з ординської неволі. Якщо полоненик – чужоградець, то староста міг забрати в нього одного коня (навіть останнього), а його самого одягнути і взути. На черкасців такий порядок не поширювався. При поверненні жителів міста з походів з бранцями чи трофеями старості належало щось одне краще – кінь, зброя або полоненик, решта ж – учасникам походів. Це стосувалося і міських козаків.

Провідниками державної політики Великого князівства Литовського в Черкаському старостві були **старости** – князівські намісники. Їм підпорядковувався адміністративний апарат – старостівський *замковий уряд*. Передача

замку з округами новому старості юридично закріплювалася великокнязівською грамотою. Втім, мало кому з черкаських старост, окрім Остафія Дашковича, вдавалося зберегти за собою цю посаду пожиттєво.

Вибір кандидатури на посаду старости відбувався переважно за рекомендаціями високих посадових осіб. Зокрема, князя *Андрія Пронського* в 1540 році черкаським старостою великий князь Литовський призначив за рекомендацією князя Юрія Радзивіла. Соціальною базою для призначення старостою слугувала привілейована верства – пани та князі.

Побутувала практика своєрідної ротації, коли відбувалася взаємозаміна старост. Свого часу із Путивля до Черкас було переведено Кміту Александровича, а із Черкас до Путивля – Богдана Глинського.

Староста в управлінні староством опирався на адміністративний апарат. Наступною за рангом після старости була посада *справця*, який виконував обов'язки старости на період його відсутності (під час військових походів, участь у засіданнях сейму, виконанні дипломатичних доручень тощо). *Намісник старости* був першим його помічником в управлінні староством. Іншою посадовою особою місцевої адміністрації був *підстароста*, який виконував функції заступника старости. Діловою документацією завідував *писар*. Поточні справи виконували *старостівські слуги* (служебники).

За успішне виконання покладених на них державних функцій старости отримували заохочення. Одним з таких були *пожалування* у вигляді сіл чи їхніх частин. Іншим видом винагороди за службу було *матеріальне заохочення* у вигляді грошових виплат та виділення сукна з державного скарбу.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чим, на ваш погляд, зумовлювалося сприйняття місцевим населенням влади Великого князівства Литовського?
2. Назвіть чинники, завдяки яким Черкаси почали відігравати все помітнішу роль на південних рубежах Литовської держави.
3. Окресліть межі території, яка входила до Черкаського староства.
4. Охарактеризуйте такий поширений у Подніпров'ї промисел як уходництво. Яке значення воно мало для розвитку Черкас?
5. Коли з'явилася перша письмова згадка про черкаських козаків?
6. Поміркуйте, чим зумовлено вибір місця для Черкаського замку.
7. Дайте характеристику запровадженій адміністрацією староства системи оподаткування.
8. Тестове завдання. Хто із черкаських старост вніс литовському сейму пропозицію про спорудження за дніпровими порогами фортеці з постійною залогою:
 - Богдан Глинський;
 - Остафій Дашкович;
 - Олександр Вишневецький.

МОВОЮ ФАКТІВ

«На південь від Києва є місто Черкаси, жителі якого називаються черкасями (Circasci)... Це хоробрі та войовничі люди, майже безперервно вони воюють з перекопськими татарами».

«Опис Сарматії» (1578) італійця Алесандро Гваньїні. Цит. за: Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – Київ, 1992.

«Місто Черкаси, з господарським замком при ньому, дякуючи географічним і політичним умовам, грало досить поважну роль в історії південної України за часів Литовсько-руської держави».

(Андрій Яковлів, український історик)

Яковлев А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. – Київ, 1907.

«Черкаси як найпівденніший замок королівський... був найбільшою опорою в цьому регіоні Речі Посполитої і мав настільки велике значення, якого не мав навіть Київ».

(Александр Яблоновський, польський історик)

Jablonowski A. Wstęp. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow – Braclaw) //Zrodla dziejowe. – T. XXII. /Opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1897. – S. 81–82.

МІСТО В ДОБУ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ. ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК

-
- Напередодні революції
 - Початок повстання
 - Після Хмельницького
 - Черкаський полк
-

Напередодні революції

Наростання соціального й національно-релігійного гніту викликало дедалі активніший протест козаків і селян, який проявлявся у формі козацько-селянських повстань, які в кінці XVI – 20–30-х роках XVII століття охопили Україну, включаючи *Черкаси* і навколишні місцевості. Загострювало напругу і було однією з причин козацьких війн (повстань) те, що влада Речі Посполитої не бажала поширювати привілеї реєстровців на усіх козаків.

У 1591–1593 рр. козацтво заявило про себе, піднявшись на боротьбу під проводом гетьмана реєстровців *Криштофа Косинського*. Перша згадка про зв'язок Черкас з повстанцями Косинського датується серпнем-вереснем 1591 року, коли під впливом повстанського руху розпочався перехід населення до козацької верстви.

Серед тих, хто визнав козацький присуд, були *Черкаси*, Корсунь і Канів. Основні події повстання під проводом Косинського розгорталися за межами Черкащини. Однак, розуміючи, що без підтримки корінних козацьких земель успіху досягти неможливо, у травні 1593 року він прибув до Черкас на чолі двохтисячного загону. В Черкасах життя Косинського за нез'ясованих обставин обривається. Найімовірнішою є версія про його загибель у сутичці з людьми старости Олександра Вишневецького, котрий проводив подвійну політику, не вступаючи в конфлікт з повсталими.

Подальше загострення соціальної напруги призвело до розгортання у 1594–1596 рр. нового повстання під проводом *Семерія (Северина) Наливайка*. Повстанський рух охопив Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля. Восени 1595 року один із повстанських загонів на чолі з Григорієм Лободою оволодів *Черкасами*.

Повстанський рух кінця XVI століття зазнав поразки через відсутність єдиного командування, стихійність, розрізненість і погане озброєння. Та все ж спротив проти соціального та національно-релігійного гніту продовжував проявлятися в різних формах і надалі. На початку 1620-х років стосунки козацтва з польськими властями загострюються. Козацтву заборонялося судноплавство по Дніпру та вихід у Чорне море, скоротився реєстр і не були виплачені зароблені козаками гроші.

У відповідь на утиски особливого розмаху набув процес «*покозачення*», тобто самовільного проголошення своєї належності до козацького стану. Намагаючись взяти під контроль перебіг подій, польський уряд восени 1625 року для придушення козацько-селянського руху посилає на південну Київщину 30-тисячне військо на

чолі з польним гетьманом Станіславом Конєцпольським.

Польсько-шляхетське військо у жовтні підійшло до Канева. Козацький загін у 3 тисячі осіб вийшов з міста і після бою з карателями під Мошнами відступив до Черкас. У наступних запеклих боях козакам не вдавалося досягти успіху.

Заключна фаза хвилі козацько-селянських повстань була позначена трагічними для Черкас подіями. На початку 1637 року розпочалося повстання під проводом *Павла Бута (Павлюка)*. Його головною рушійною силою стало козацтво – нереєстрове козацтво Запорожжя (низове), а також частина реєстрового, яке було незадоволене затримкою королівської платні. У травні Павлюк із козацьким загоном, вийшовши із Запорожжя, підійшов до Черкас і заволодів артилерією з Черкаського замку. До бунтівників приєдналися реєстровики *Черкаського полку* на чолі з полковником Яковом Гугнівим.

Повстання швидко поширювалося на Подніпров'я і Лівобережжя. Найбільша битва між основними силами повстанців і коронним військом, очолюваним гетьманом польним коронним Миколаєм Потоцьким відбулася 16 грудня 1637 року неподалік від Черкас, біля села *Кумейки*. У ній урядові війська завдали поразки повстанцям. Уцілілі козацькі загони відступили через Мошни і Черкаси до Боровиці.

Тим часом до Черкас увійшли війська на чолі з Потоцьким. Озлоблені зрадою реєстровиків, поляки спалили місто. Очевидцем цих подій був французький військовий інженер і картограф на польській службі *Гійом Левассер де Боплан*. Він писав: «...Черкаси, дуже старе місто, добре розміщене і придатне для укріплення. Я

КОЗАЦЬКІ ЧАСИ

Богдан Хмельницький – творець Української козацької держави та її перший гетьман

Українська козацька держава в кордонах 1654 року

Печатка Черкаського полку – адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького

Горять сигнальні вогні

*Ясько (Іван)
Воронченко –
черкаський
полковник у
1649–1652 роках,
сподвижник
Богдана
Хмельницького*

Воронченки.

*Особова печатка Яська Воронченка,
на якій зображено родовий герб. 1656 рік*

Битва під Кумейками 16 грудня 1637 року між селянсько-козацьким і коронним військом

*Козацькі гармати.
Експозиція Черкаського обласного краєзнавчого музею*

бачив його у час розквіту, коли сюди звідусіль сходились козаки і навіть мав резиденцію сам їхній отаман. Але ми спалили його 1637 року 18 грудня, через два дні після того, як здобули перемогу над згаданими козаками. У той час, як ми з ними воювали, вони теж тримали тут козацький полк».

Після придушення козацько-селянських повстань владі Речі Посполитої здалося, що вона остаточно підкорила українців, оскільки збройні виступи на деякий час припинилися, а 1638–1648 роки отримали назву «десятиріччя золотого спокою». Уряд Речі Посполитої був упевнений, що це буде надовго, однак подальші події розвивалися по-іншому.

Початок повстання

У кінці 1640-х років Черкащина стає центром розгортання національно-визвольної боротьби українського народу. Переслідування православної віри, намагання ліквідувати козацтво та постійні зловживання і здириства шляхти та орендарів викликало гостре невдоволення населення краю, як і всієї України, і передусім козацтва.

Починаючи з 1646 року, група козаків, очолювана чигиринським сотником Богданом-Зіновієм Хмельницьким, розпочинає підготовку повстання. Серед тих, хто підтримав Богдана Хмельницького був і *черкаський сотник Богдан Топтуга*. До керівного центру входили також сотники Ф. Вешняк, К. Бурляй, Д. Гиря, колишні полковники М. Нестеренко і Я. Клиша, М. Кривоніс, брати Нечаї та ін.

На початку 1648 року Богдан Хмельницький зі своїм старшим сином Тимошем і невеликим загоном прибув на Січ, де на його бік перейшла значна частина реєстрових козаків. Невдовзі його було обрано гетьманом. Готуючи загальноукраїнське повстання, Богдан Хмельницький розіслав *універсали до українського народу* із закликом вступати до козацького війська. Важливе значення мав укладений ним договір з Османською імперією, а також з кримським ханом, який мав допомогти козакам.

У цей час польське командування, враховуючи вигідне стратегічне розташування *Черкас*, обрало місто як своєрідний опорний пункт для боротьби з повстанцями і місце перебування ставки великого коронного гетьмана Миколая Потоцького з військом. З Черкас 21 квітня 1648 року на Запорожжя для придушення повстання вирушило польське військо на чолі з сином коронного гетьмана Стефаном Потоцьким та комісаром реєстрових козаків Яковом Шембергом.

У каральному поході разом із вірними Речі Посполитій реєстровцями, трьома полковниками (*черкаським* – *Станіславом Вадовським*, чигиринським – *Станіславом Кречовським* і корсунським – *Войцехом Гурським*) і загоном німецьких найманців-драгунів брав участь військовий осавул реєстрового козацького війська *Іван Барабаш* (в літописах він фігурує як черкаський полковник, однак документальних підтверджень це не має). Через певний час услід за ними мав виступати і сам Миколай Потоцький з головними силами.

Учасники походу відправилися на човнах із *Черкас* вниз по Дніпру, щоб з'єднатися із шляхетським військом у районі Кодака для придушення повстання на Запорожжі. Але на початку травня реєстрові козаки, загіто-

вані прихильниками Богдана Хмельницького, збунтувалися і перебили старшину (у тому числі й Барабаша) та драгунів і перейшли на бік повстанців.

Розгромивши передовий загін С. Потоцького й Шемберка під Жовтими Водами, Хмельницький повів своє військо в напрямку Білої Церкви проти головних польсько-шляхетських сил. А в цей час Миколай Потоцький, що залишився в Черкасах, продовжував підтягувати в район міста значні військові сили. На початку травня він вирушив на допомогу своєму синові, але, дізнавшись про перехід реєстровців на бік повстанців і поразку польського війська, повернувся з-під Чигирина і зупинився табором неподалік Черкас.

Отримавши 19 травня достовірну інформацію про розгром військ Стефана під Жовтими Водами і про те, що Богдан Хмельницький рухається до Білої Церкви, Потоцький спрямовує багатотисячну польську армію навперейми – до Корсуня.

Під Корсунем 25–26 травня 1648 року 15-тисячне українське козацько-селянське військо Богдана Хмельницького спільно з трьохтисячним загоном кримсько-татарської кінноти на чолі з Тугай-Беєм розгромили польську армію Миколая Потоцького.

У перших битвах під Жовтими Водами і Корсунем Богдан Хмельницький повністю знищив наявні в Україні польські збройні сили і закликав населення до всенародного повстання. Після перемоги під Корсунем гетьман прибув до Білої Церкви, а звідти – до *Черкас*.

Місто і надалі продовжувало відігравати важливу роль у розгортанні національно-визвольного руху і творення Української козацької держави. *Черкаські козаки* у складі *Черкаського полку* – одного з найбільш

боездатного у війську Богдана Хмельницького, брали участь у бойових діях і визначних битвах Козацької революції у різних регіонах України. Зокрема, Черкаський полк разом із козаками Корсунського та Переяславського полків склав основу 30–35-тисячного війська Богдана Хмельницького, яке 1–2 червня 1652 року завдало поразки польському війську під Батогом. Ця перемога дала можливість скасувати умови принизливого Білоцерківського договору і поліпшила умови для творення української державності.

Вихідці з Черкас залучалися до встановлення нової влади на визволених територіях. Так, на прохання жителів подільського міста Меджибожа Богдан Хмельницький направив туди свою адміністрацію – «*козака з Черкас*» Якименка разом із п'ятьма іншими козаками, давши їм універсал, який стверджував їхні широкі права і повноваження.

Після Хмельницького

Після смерті творця Української козацької держави (Гетьманщини) Богдана Хмельницького в наступні роки і настанням доби Руїни* історія *Черкас* була тісно пов'язана з подіями загальної історії України. Під час Руїни Гетьманщина умовно була поділена на Лівобережну і Правобережну Україну. Ці дві частини України під різними гетьманами ворогували між собою, а втручан-

* *Руїна* – період розпаду української державності, загального занепаду і кровопролитних війн другої половини XVII століття. Найчастіше окреслюється часом від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687).

ня сусідніх держав (Річ Посполита, Московське царство і Османська імперія) тільки загострювали ситуацію.

З кінця 1650-х років виразно окреслилось протистояння орієнтованого на Річ Посполиту гетьмана Івана Виговського і частиною лівобережного та запорозького козацтва на чолі з полтавським полковником Мартином Пушкарем. Почастішали збройні сутички, а навесні 1658 року вони переросли в повномасштабну громадянську війну.

У травні Іван Виговський з двома правобережними полками – *Черкаським*, *Корсунським* та *Іркліївським*, кримськими татарами і найманим німецьким загоном у кровопролитній битві розбили промосковських прихильників Пушкаря. Відомо, що Черкаський полк супроводжував Івана Виговського до Гадяча для участі в козацькій раді щодо підписання договору з Річчю Посполитою.

Черкаський полк на чолі з полковником *Федором Джулаєм* у червні 1659 року брав участь у битві під *Конотопом*, де було завдано поразки сотисячній московській армії на чолі з князем Трубецьким. Однак Івану Виговському не вдалося зміцнити свої позиції у конфронтації з лівобережними козаками та запорожцями. Відбувалася й переорієнтація політичних сил. У серпні змінився полковник у Черкасах – ним став *Андрій Одинець*. Коли Виговський з невеликим загоном підійшов до Черкас, то його в місто не пустили. Втрачаючи підтримку, Іван Виговський у вересні 1659 року склав гетьманську булаву.

Боротьба з московсько-лівобережними військами продовжувалася і за гетьманства Юрія Хмельницького, який у 1661–1662 рр. хотів змусити лівобережних козаків відмовитися від московської протекції. Однак, направлені на Лівобережжя загони правобережних

козаків після запеклих боїв зазнали поразки і змушені були відступати. 26 липня 1662 року на переправі через Дніпро біля Трахтемирова відбувся бій між московсько-українською армією на чолі з князем Григорієм Ромодановським, лівобережним гетьманом Якимом Сомком і ніжинським полковником Василем Золотаренком та об'єднаною армією Юрія Хмельницького у складі козаків, польських драгун і татар.

Під натиском переважаючих сил Юрій Хмельницький із залишками свого війська відступив до Черкас. Переслідуючий загін стольника Приклонського захопив Черкаси і залишив у місті залогу московських стрільців та призначив черкаським полковником *Михайла Гамалію*. А тим часом на допомогу Юрію Хмельницькому прибули кримські татари і спільними діями московське військо було розбите на переправі через Дніпро.

І в наступні роки ситуація залишалася напруженою і невизначеною. На Правобережжі в 1664–1666 роках піднімалася нова хвиля національно-визвольної боротьби, в ході якої повстанці завдали полякам низку поразок. З метою приборкання повсталого населення навесні 1664 року землями Черкащини на чолі збройного загону здійснив спустошливий каральний похід *Стефан Чарнецький*.

Впродовж 7–13 квітня 1664 року тривала *оборона Черкас* запорожцями Івана Сірка. Карателі Чарнецького, увірвавшись у місто, вчинили розправу над його захисниками.

Водночас не згасали міжусобиці й анархія. У травні 1664 року, переправившись через Дніпро біля Сокирного, Черкасами оволоділи загони промосковського гетьмана Івана Брюховецького, спалили замок і погра-

бували жителів міста, серед яких зберігалися пропольські настрої.

Після того, як у 1665 році гетьманом став Петро Дорошенко, ситуація дещо стабілізувалася. Він найпоспідовніше проводив політику на відновлення єдності та суверенітету козацької держави. У червні 1668 року його навіть проголосили гетьманом усієї України, що спричинило нову хвилю протистояння між різними угрупованнями козацької старшини.

Влітку 1669 року, коли спробу захопити гетьманську булаву здійснив Петро Суховій, *Черкаський* і Канівський полки підтримали Петра Дорошенка. Згодом на гетьманську булаву почав зазіхати уманський полковник Михайло Ханенко. У часи протистояння Черкаси нерідко ставали прихистком для Петра Дорошенка.

На тлі невсцухаючих на Правобережжі міжусобиць козацької старшини московсько-лівобережні війська Григорія Ромодановського і лівобережного гетьмана Івана Самойловича у лютому 1674 року підійшли до Черкас. На вимогу здати місто його оборонці – козаки Черкаського полку, підсилені двома сотнями Корсунського полку, відповіли відмовою. Тоді розпочався штурм міста, який тривав кілька діб.

Остаточний поділ Гетьманщини на Лівобережну і Правобережну Україну було закріплено Андрусівським перемир'ям (1667) і Вічним миром (1686). Лівобережжя з Києвом відходили до Московського царства, а Правобережжя – до Речі Посполитої. За цими угодами Черкаси *перейшли до Речі Посполитої*. Перебуваючи безпосередньо на лінії політичного і військового протистояння, місто переходило з рук у руки, зазнавало руйнувань і спустошень.

Черкаський полк

В історії Черкас особливе місце посідає період, коли місто було центром однойменного козацького полку. Як військовий підрозділ він був створений за Куруківською угодою 1625 року в складі 6-тисячного козацького реєстру – один із 6 полків. Як частина реєстрового козацького війська комплектувався за територіальним принципом. Поділявся на сотні, що називалися за назвами населених пунктів, де вони формувалися. Козаки Черкаського полку брали активну участь у повстаннях під проводом Тараса Федоровича (1630–1631), Івана Сулими (1635), Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні (1637–1638).

З початком Козацької революції державотворчі процеси зумовили утворення власного військового і адміністративно-територіального устрою, в основу якого покладался вже існуючий полково-сотенний устрій. Полки, що об'єднували козаків певної території і становили військову одиницю, набували значення *адміністративно-територіального округу*, а полковник, як військовий командир, ставав водночас і головою цивільної адміністрації. Це сповна виправдало себе в умовах невщухаючих бойових дій у період революції.

За Зборівським реєстром 1649 року на території сучасної Черкащини існували полки – Чигиринський, Черкаський, Кропивнянський, Корсунський, Канівський, Уманський. Саме ці полки входили до складу ударних сил козацько-селянського війська Богдана Хмельницького.

Черкаський полк як адміністративно-територіальна одиниця Української козацької держави займав територію з обох боків Дніпра і межував з Корсунським,

Канівським, Переяславським, Кропивнянським та Чигиринським полками. За Зборівським реєстром 1649 року до його складу входили *18 сотень*: полкова Черкаська, Богушкова, Вовченкова, Домонтівська, Дригилева, Золотоніська, Кулаковська, Лазарева, Маркова, Микитина, Мошенцова, Мошенська, Островського, Петрашкова, Піщанська, Саварського, Савина, Шубцева.

На той час Черкаський полк був одним із найбоєздатніших у війську Богдана Хмельницького та його наступників. У 1649 році в його складі було 2996 козаків. У Черкасах перебувала *полкова адміністрація* – полковник, писар, осавул, хорунжий, суддя, канцелярія. А саме місто стало важливим військово-адміністративним центром навколишньої території.

Козаки Черкаського полку брали участь в усіх подіях Козацької революції, зокрема в облозі Львова 1648 року, Берестецькій битві 1651 року, Батозькій битві 1652 року та інших. Полк у різний час очолювали понад 24 полковники. Серед них найбільш відомий *Ясько (Іван) Воронченко*, який був на чолі полку у 1648–1652 роках, а потім – полковником прилуцьким. Сподвижник гетьмана Петра Дорошенка.

Після «Вічного миру» 1686 року, за яким Правобережна Україна відійшла до Польщі, а Лівобережна – до Московського царства, Черкаський полк був ліквідований.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть причини поразок козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII століть.
2. Що спонукало селян вдаватися до «покозачення» (самовільного проголошення своєї належності до козацького стану)?
3. Які кроки здійснив Богдан Хмельницький у січні 1648 року для розгортання загальноукраїнського повстання?
4. Чому польське командування обрало Черкаси як опорний пункт для боротьби з повстанцями навесні 1648 року?
5. Які, на ваш погляд, переваги мав полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій?
6. Окресліть територію, яка входила до Черкаського полку за Зборівським договором.
7. У яких основних подіях Козацької революції брали участь козаки Черкаського полку?
8. Тестове завдання. З якими з названих полків не межував Черкаський полк:
 - Корсунський;
 - Уманський;
 - Канівський.

МОВОЮ ФАКТІВ

«А прибувши [лівобережний гетьман Іван Брюховецький] до дніпрового берега, перебрався через Дніпро в Сокирній і після великодніх проводів уторгнувся під Чигирин, однак нічого бажаного собі там не досягши, мусив повернутися назад і, йдучи понад дніпровим берегом та бувши розгніваний небажаною собі поведінкою, спалив знамените козацьке місто Черкаси, що стоїть над Дніпром, і втиснувся потім у Канів» [1664 рік].

Величко С. В. Літопис. – Т. 2. – Київ: Дніпро, 1991. – С. 45. (Самійло Величко, український козацько-старшинський літописець).

«Кількість мешканців Черкас на сер. XVII ст. перевищувала три тисячі осіб. Населення міста було багатонаціональним. Поряд з українцями тут проживали поляки, татари, турки, волохи (молдавани), серби, євреї, цигани та інші. Внаслідок драматичних подій Руїни та кількох «згонів» Черкаси починають «згасати», а його населення зменшилося щонайменше вдвічі».

Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас І Д. Куштан, В. Ластовський. – Київ-Черкаси: Ін-т археології НАН України. – 2016. – С. 209.

ЧЕРКАСИ: КІНЕЦЬ XVI – XVIII СТОЛІТТЯ

-
- **Знову під польською короною**
 - **Відновлене Черкаське староство.
Управління містом**
 - **Гайдамаки в Черкасах**
 - **Сторінки з життя міста**
-

Знову під польською короною

Події кінця XVII століття в історії міста тісно пов'язані із загальноукраїнськими подіями. Про це відомий дослідник історії України *Лаврентій Похилевич* писав: «...Черкаси переходили з рук у руки Великоросіян, Малоросіян та Поляків, а також декілька разів були захоплені, розорені та спалені...»

У цей час Правобережна Україна була ареною гострої боротьби між Османською імперією та Московським царством за участю козацтва обох берегів Дніпра. У цьому протистоянні населення краю стало заручником позначеної протистоянням політичної ситуації, зазнаючи втрат і страждань від невщухаючих бойових дій.

Так, у липні 1677 року під час *першого Чигиринського походу* Черкаси захопили турецько-татарські війська. А вже в кінці серпня містом оволоділи московсько-лівобережні війська, розмістивши тут свою залогу.

Під час *другого Чигиринського походу* Черкаси влітку 1778 року опинилися в руках турецьких військ і загонів Юрія Хмельницького, які звідси робили вилазки на лівий берег.

У відповідь на це війська на чолі з Семеном Самойловичем (сином промосковського лівобережного гетьмана Івана Самойловича), щоб позбавити Правобережжя людського ресурсу, у лютому 1679 року *захопили Черкаси* та інші правобережні населені пункти. Вони вчинили першу в українській історії примусову масову депортацію населення, що дістала назву «*Великий згін*». Жителів міст і сіл насильно переселяли на Лівобережжя та Слобожанщину. Було переселено козаків і посполитих загалом майже 20 тисяч сімей.

Про результати операції Самойлович доповідав у Москву: «Всі жителі ржищевські, канівські, корсунські, староборські, мошенські, драбівські, білозерські, таганчанські, *черкаські* на цю сторону зігнані і від суперника відлучені, а міста і села, і містечка їхні, де раніше жили в тому боці, усі без залишку спалені».

Черкаси безпосередньо зазнали впливу підписаних договорів – у 1667 році Андрусівського перемир'я та на його основі у 1686 році Вічного миру. Наслідками цих договорів став *поділ України по Дніпру* між Московією і Польщею.

Однак доля Черкас за Вічним миром залишилася не визначеною, оскільки сторони договору, не змігши домовитись про територію вздовж правого берега Дніпра, вирішили оголосити її *нейтральною смугою* («пусткою») між Польщею та Московією. Ця територія окреслювалася лінією від містечка Стайки і далі до Ржищєва, Трахтемирова, Канєва, *Черкас*, Чигирина. На цих землях

заборонялося не лише будівництво нових фортифікаційних споруд, але й знищувалися наявні замкові укріплення. Саме тоді, очевидно, було зрито земляну бастионну фортецю (замок на місці сучасного Пагорба Слави).

Опинившись на «нічийній землі», Черкаси втрачали свою роль в економічному, політичному і культурному житті України.

Та це не означало, що життя на цих землях краю зовсім занепало. Вже з початку 1680-х років у Черкаси та спустошені правобережні землі краю починають поступово повертатися уцілілі жителі та вихідці з інших регіонів України, відроджуючи козацькі традиції. Польський же уряд змушений був рахуватися і з тим, що козацтво залишилося тут реальною силою і намагався використати його для охорони своїх південних кордонів.

Але в 1699 році, коли османська загроза для Польщі зменшилася, польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацтва. Правобережне козацтво на чолі з Семеном Палієм не погодилося з таким рішенням і розгорнуло антипольське повстання, яке отримало назву *Паліївщина*. Восени 1702 року повстанці зайняли *Черкаси*. Повстанський рух під проводом Семена Палія тривав до 1704 року. А Черкаси після Прутського мирного договору 1711 року між Росією, Польщею і Туреччиною, як і більшість правобережних земель, вже аж до 1793 року знову опинилися *під владою Речі Посполитої*.

Тогочасні Черкаси мало чим нагадували кращі часи свого минулого. Кількість жителів міста за роки *Руїни* значно скоротилася і в середині XVIII століття не сягала й половини від попереднього століття. З понад 1 тисячі до 455 скоротилася кількість будинків. У люстрації

Черкаського староства 1765 року зазначалося, що «люди у місті Черкаси осілі, одну тільки оренду платять, а іншої жодної повинності не одбувають і данини жодної іншої не дають».

Відновлене Черкаське староство. Управління містом

З поверненням Черкас під владу Польщі відбулася й зміна *адміністративного устрою міста*. У 1676 році був ліквідований як адміністративно-територіальна одиниця Черкаський полк, і в грудні 1676 року Черкаси згадувалися вже як сотенне містечко Чигиринського полку.

Натомість у 1714 році було відновлене *Черкаське староство* з центром у Черкасах. На відміну від колишнього староства воно вже не виконувало військово-політичних функцій, а перетворилося на феодальне помістя, власники якого розглядали староство крізь призму своїх матеріальних інтересів. Весь дохід, отриманий з господарств староства ділився навпіл – одна половина йшла старості, інша – в королівську скарбницю.

На чолі Черкаського староства перебували *старости*, які отримували цю посаду спадково і пожиттєво. Посада, як і право власності передавалися за принципами спадковості. Підписував відповідний документ король Речі Посполитої.

Старости самі не керували Черкасами, а здійснювали управління через своїх представників, які називалися «*губернаторами*». Вони були із наближеної до старости дрібної або середньої шляхти й постійно проживали на території Черкаського замку.

Першим старостою після відновлення був *Александр Ян Потоцький*. Після його смерті в тому ж році, місце зайняв Пйотр-Ян Потоцький.

Із середини 1720-х років старостою стає Стефан Потоцький. Відомо, що в 1730 році старостою був Павло Карл Сангушко. Далі посаду займали Антоній Міхал Потоцький, Юзеф Паулін Ян Адам Сангушко та Ієронім Януш Сангушко.

З відновленням староства почали відновлюватися і старі порядки, передусім повертатися землі колишнім власникам. Нащадки маєтків Потоцьких, Сангушків, Любомирських та інших магнатських родин зосереджували в своїх руках величезні володіння й організовували в них господарську діяльність. У Черкаському старостві в 1736–1746 роках кількість господарств збільшилась з 1270 до 2252. Прибутки магнатів староства в 1736–1759 роках зросли з 40655 до 61955 злотих.

У 1754 році до староства, окрім Черкас, входять Дахнівка, Змагайлівка, Руська Поляна, Свидівок, Секава (сучасна Червона Слобода). Також до староства входили ключі* – Білозерський (містечко Білозір'я, села Дубіївка, Хацьки, Степанки, Бузуків, Вергуни, Нечаївка) та Ломоватський (містечко Ломовате, Сагунівка, Худяки, Чорнявка, Думанці, Леськи). У 1789 році до Черкаського староства входило вже 18 навколишніх сіл.

У 1791 році Черкаси отримали *магдебурзьке право*, стверджене жалуваною грамотою польського короля Станіслав-Августа. Хоча серед містян побутувала версія, що таке право місто вже отримувало раніше, але

* Ключ – адміністративно-територіальна одиниця в Речі Посполитій у XVI–XVIII століттях, яка об'єднувала кілька населених пунктів навколо укріпленого містечка.

документального підтвердження не збереглося. Така версія ґрунтується на тому, що навколишні міста і містечка (у тому числі менші ніж Черкаси) отримали магдебурзьке право значно раніше ніж Черкаси: Корсунь – у 1584 році, Чигирин – у 1592 році, Мошни – у 1592 році, Лисянка – у 1622 році, Канів – у 1661 році.

Разом із магдебурзьким правом Черкаси отримали свій перший *офіційний герб* із зображенням озброєного списом польського воїна, який скаче на коні у срібному полі. Цей герб використовувався до 10 лютого 1853 року, коли був затверджений другий герб міста.

За цією жалуваною грамотою *міщанство* виокремлювалося в окремих стан, який мав право створювати власні органи самоуправління. У місті функціонувала міська рада (*магістрат*), перші вибори до якої відбулися 18 серпня 1791 року. Очолював міську раду *війт*, якому допомагали два *бурмістри*. У складі міської ради були дві колегії: *рада* – райці, ратмани, радники та *лава* – лавники, засідателі.

До функцій магістрату входило керування справами міської адміністрації, господарства, фінансів тощо. Судові функції були поділені між радою та лавою. Рада приймала рішення в адміністративних та складних цивільних справах, а лава – у кримінальних та поточних цивільних справах. До наших днів дійшли імена перших посадовців Черкаського магістрату – *війта* (голови, директора магістрату) *Антонія Войцеха Прушинського* та бурмістра *Францишека /Франца Кошцелецького Паццини*. Ім'я одного з черкаських старост – князя *Ієроніма /Героніма Януша Сангушко* увічнене в назві заснованого ним приміського села Геронимівка. Посаду черкаського старости він обіймав 31 рік (1762–1763 роки).

Гайдамаки в Черкасах

Одночасно з посиленням польської влади посилювався і панський гніт селян, викликаючи дедалі більше їх невдоволення. У селянському середовищі поширювалися протестні настрої. А згодом почали утворюватися народні загони з козаків та селян-втікачів, які протистояли польським і московським військам та нападали на панські маєтки. Вони отримали назву *гайдамаків*, а саме явище – *гайдамацького руху*.

На Черкащині повстання гайдамаків розпочалося у 1730 році. Тоді повстанці оволоділи Смілою, у 1731 році – Вільшаною. Заворушення охопили всю Черкащину, поступово набираючи сили. 1734 року селяни Жаботинського ключа на чолі з січовими козаками С. Чалим і Д. Борщем захопили місцевий замок, вбили адміністратора і забрали майна майже на 6 тисяч злотих. У наступні роки гайдамаки нападали на Смілу, Чигирин, Лисянку, Умань, Лебедин, Медведівку.

Польська влада на тлі народних виступів придушувала будь-які контакти із Запорожжям. Вона часто вдавалася до розправ над запорожцями, що торгували з правобережним населенням. Так, у 1737 році в *Черкасах* було повішено козака Титарівського куреня Т. Чорнобита, а його майно – 6 коней, 3 вози риби та одяг – одібрано поляками. У 1743 році в подібний спосіб за наказом черкаського губернатора стратили вже дев'ятьох козаків Курилівського куреня, відібравши в них 18 коней та 9 возів риби.

У 1767 (або 1766) році в місті з'явився уніатський священник Г. Мокрицький у супроводі озброєного загону жовнірів. Він зажадав від жителів прийняти унію. Та черкаські категорично відмовились, заявивши, «нехай

нам всім і життя відберете, то не хочемо бути в унії». Тоді стражники та жовніри на чолі з губернатором вчинили жорстоку розправу над населенням. Троє жителів міста померли.

У 1768 році повстання набуває організованих рис і досягає свого найвищого піднесення. Цей період отримав назву *Коліїщина*. Вагому роль у цьому повстанні, як і сторіччя тому, відігравали відроджені *Черкаси*.

Починалося все восени 1767 року, коли в монастирях Придніпров'я, передусім у Мотронинському, під виглядом послушників оселилась група запорозьких козаків. Її ядро складалося з восьми осіб, серед яких Максим Залізняк (уродженець села Івківці на Чигиринщині), Кіндрат Лусконіг, Микита Швачка, Андрій Журба, Василь Бурка, Дем'ян Чернявченко та Іван Бондаренко. Очолював групу Йосип Шелест, а згодом його місце зайняв *Максим Залізняк*.

З Холодного Яру 26 травня (6 червня) гайдамацький загін вирушив у похід. Як писав Тарас Шевченко: «...І повіє огонь новий з Холодного Яру...» За один тиждень повстанці оволоділи правобережними містами й містечками краю – Жаботином, Смілою, Каневом, Лисянкою, Медведівкою, *Черкасами*.

Як свідчать документи, місто і замок у Черкасах були захоплені гайдамаками без бою, а поляки – служебники старости – втекли із родинами до Російської імперії (на лівий берег Дніпра). Зокрема, губернатор А. Пенчельський з червня 1768 року перебував у містечку Іркліїв, звідки писав листи до запорозького кошового отамана Петра Калнишевського. Із них дізнаємося, що черкаський губернатор, незважаючи на релігійну нетерпимість, мав приязні ділові стосунки із запорожцями: постачав на Стару Січ dranku та будівельний ліс.

Також намісник старости розповів кошовому про початок народного повстання й описав наслідки *нападу гайдамаків на Черкаси* і староство. Самого Пенчельського повстанці пограбували в грошах і пожитках на 3 тис. руб. Знаходився губернатор в Ірклієві до осені того ж року. У Славутському архіві князів Сангушків серед господарських документів зберігався реєстр особистого майна Пенчельського, яке пропало в Черкаському замку під час Коліївщини і було списане в 1772 році.

За народними переказами військо Максима Залізняка *вступило до Черкас* зі сторони білозірської околиці і підійшли гайдамаки, приїхали вони прямо до замку, через міст, «башта була одчинена... Уїхали в замок, самі стали в ряди, а ратища в козла поставили... А отаман з десятима, може, чоловіками пішов прямо до покоїв. А на зустріч йому вийшло з покоїв теж із десять, з отаманом Бузьком, із Цесарської Слободи (Червоної Слободи). Познімали перед ним шапки. І він, прийшовши до них ближче, зняв шапку, та зараз і надів; а вони усі перед ним без шапок...»

Отже, проурядові війська в Черкасах опору не чинили. Хоча, інші дані вказують на взяття приступом міста і розгрому польської залоги. Звичайно, якщо вона тут була.

Гайдамаки жорстоко розправлялися з місцевим польським та єврейським населенням. Схоже, наслідки саме цієї розправи зобразив Шевченко в «Гайдамаках» такими словами: «...Поїхали... а Черкаси палають, палають...»

Залишали місто гайдамаки тією ж дорогою. Далі Максим Залізник попрямував у напрямку *Умані*, де до нього приєднався уманський сотник Іван Гонта. Відомо,

що після захоплення Умані, у війну на боці поляків втрутились московські війська. Гайдамаки були приречені, багатьох було страчено, а очільників заслано до Сибіру. Не зважаючи на це, в деяких районах поблизу Черкас повстанські виступи мали місце впродовж 1768–1770 років.

Сторінки з життя міста

Серед сторінок історії Черкас XVIII століття передусім варто згадати *Черкаський замок*. У цей час замок продовжував існувати. Але він вже не виконував оборонної функції, і нагадував, скоріш за все, феодалний маєток.

В уцілілих історичних документах XVIII століття за 1736, 1765 та 1789 роки – люстраціях/інвентаризаціях, містяться його детальні описи і зазначено усе майно замку. Ці описи дають загальне уявлення про головну впродовж тривалого часу споруду міста.

У *люстрації 1736 року* зазначено, що «територія замчища була оточена частоколом із соснових паль, в'їзд з надпільного боку через дерев'яні ворота, на подвір'ї розташовані споруди з дерева: 7 будинків із сінями і світлицею з кахляною піччю, кухня з пекарнею, стайня і невеликий шпихлір (побутова комора)».

З *люстрації 1765 року* дізнаємося, що «до замку вів дерев'яний міст, перекинутий через рів. Замкова брама була виготовлена з дубового дерева, замикалася подвійними воротами. Стіни замку споруджено з дубових паль. Обабіч брами в стінах розташовано бійниці, а з боків – дві невеликі вежі для козацької сторожі. Третя вежа

розташовувалася з протилежного від входу до замку боку, обернутого до Дніпра.

Посередині двору, перед вежею – будівля резиденції черкаського губернатора. Її збудовано із соснового дерева, дах критий соломною. При вході з ганку містилися сіни, по обидва боки від яких – кімнати з кахляними печами. Кімнати мали вікна, а одна з них – два. Коло будинку викопано погріб.

Інші дерев'яні будівлі розташовані по периметру подвір'я: прибудована до брами хатинка з вікнами без печі, крита гонтом, землянка для козаків і арештантів із солом'яною стріхою, возівня, зерносховище на стовпах, прибудована до стіни замку хатина для челяді».

За *юстрацією 1789 року* замок, як і раніше, локалізувався на пагорбі, який було оточено ровом. Згідно опису: «мис із крутими схилами, верхівку якого оточує рідкий похилений дерев'яний частокіл, рів з напільного боку, дерев'яна в'їзна брама, дах якої крито гонтом, і, нарешті сама каплиця у дворі з дерева порізаного, дранкою побита».

З'явилися нові двоповерхові приміщення – резиденція губернатора і будинок для козаків і жовнірів. Оновлено і господарські споруди.

Археологи одностайні у думці, що у XVIII ст. Черкаський замок розташовувався *на місці сучасного Пагорбу Слави*.

У результаті перебудови замку після подій Коліївщини на його подвір'ї з'явилася католицька каплиця – перша в Черкасах неправославна культова споруда. До цього в місті діяли два православні храми – *Миколаївська церква* на місці колишнього «литовського» замку та *Святотроїцька церква* на Подолі.

У другій половині XVIII століття в Черкасах з'явилися російські переселенці. Це була досить специфічна група населення – *старообрядці*. Рятуючись від переслідування офіційних російських чиновників, вони перетинали кордон й осідали в Черкасах. Із часом тут сформувалась досить численна *старовірська громада* й збудовано монастир.

Уявлення про *повсякденне життя* жителів Черкас наприкінці XVII – у XVIII століттях дають матеріали археологічних розкопок у найдавнішій частині міста. Зокрема, археологами були знайдені керамічний посуд, козацькі люльки, предмети з гутного скла та заліза, прикраси, монети, скло.

У травні 2020 року в середмісті Черкас під час розкопок виявлено гончарний горн, який призначався для випалу керамічних виробів (посуду, кахлів). Він датується першою половиною XVIII століття і розташовувався на підвір'ї місцевого гончара. Глину для своїх виробів він брав неподалік у яру (сучасний Замковий узвіз). Цим засвідчено існування у Черкасах власного гончарного осередку.

Того ж року під час археологічних досліджень було виявлено металевий перстень-печатку XVIII століття із біблійним сюжетом – судом царя Соломона. Встановити власника перстня сьогодні неможливо, але можна припустити, що, зважаючи на сюжет прикраси, вона належала черкастю, сфера діяльності якого була пов'язана з юриспруденцією.

У 2023 році черкаські археологи виявили багато цікавих знахідок на території Замкової гори, де у XVI столітті стояв литовський замок. Остаточні висновки можна буде зробити після завершення розкопок.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть найбільш характерні особливості становища Черкас наприкінці XVII століття.
2. Які зовнішні і внутрішні чинники в цей час впливали на розвиток міста?
3. Яку роль відведено Черкасам міжнародними угодами за наслідками поділу України?
4. Чим, на ваш погляд, відновлене у складі Польщі староство відрізнялося від староства до початку Козацької революції?
5. Назвіть основні особливості міського самоврядування Черкас у XVIII столітті.
6. Як польська влада ставилась до співпраці міста із Запорозькою Січчю?
7. Охарактеризуйте релігійне життя міста.
8. Тестове завдання. Між якими державами було підписано Вічний мир 1686 року, у якому визначався статус Черкас:
 - Польщею і Османською імперією;
 - Османською імперією і Московією;
 - Польщею і Московією.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Те місто [Черкаси] стоїть на правому боці ріки Дніпро, по якій судноплавство відбувається і доставляється з верхів'я його різний будівельний і корабельний ліс. Купецтва і міщанства мало і переважно купецтво із євреїв. Промисли ж жителі того міста мають різними товарами, а деякі вправляються в хліборобстві. Забудова того міста ірегулярно проста і міського вигляду не має. Скільки ж землі є в природі невідомо, і особливо вигідної землі; за пропорцією садибне місце не вимежуване. Угіддя ж на карті засвідчують, що того лісу в околицях до будівництва придатного достатньо» [1796 рік].

Мариновський Ю. Черкаська минувщина-2001. Документи і матеріали з історії Черкащини: Альманах. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С. 16–17.

«В Черкасах є цікаве історичне місце, з яким зв'язано дуже багато спогадів про минуле Черкащини – це цвинтар Троїцької церкви, котрий цілком зі своїми крутими схилами й ще примітним старим взвозом уявляє з себе зміцнене місце старих Черкас, де ще з самого початку XVI-го віку знаходився відомий історії України і особливо козачини Черкаській замок».

Ластовський В. В. Документ 1926 р. про охорону місця знаходження Черкаського замку // Праці Центру пам'яткознавства. – 2009. – Вип. 15. – С. 139–144.

ЧЕРКАСИ – ПОВІТОВЕ МІСТО (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

- Черкаси на початку XIX століття
- Зародження капіталістичного виробництва
- Освіта і культурне життя міста
- Напередодні революційних подій

Черкаси на початку XIX століття

Після другого поділу Польщі 1793 року Черкаси, як і уся Правобережна Україна, відійшли до Російської імперії, ставши 13 червня 1795 року *центром однойменного повіту* Воскресенського намісництва. Після скасування 12 грудня 1796 року цього намісництва, повіти, що входили до нього, були розподілені між Новоросійською, Подільською та Київською губерніями. Черкаський повіт і Черкаси віднесені до *Київської губернії* як центр одного з 12 повітів.

Для Черкас, які вступили у «довге дев'ятнадцяте століття» у статусі невеликого повітового міста, період XIX – початку XX ст. став *часом важливих зрушень* в усіх сферах міського життя. Передусім він характеризувався появою промислових підприємств, розвитком транспорту та торгівлі, збільшенням кількості жителів, зокрема, вільнонайманих робітників та загальною розбудовою міста.

На початку XIX ст. місто розташовувалося в низинній частині вздовж берега Дніпра і тому під час весняних розливів ріки нерідко затоплювалось водою. Черкаси мало чим відрізнялися від інших повітових центрів Київської губернії. Тут зосереджувалося *кустарне виробництво* та дрібна торгівля. У 1803 році в місті нараховувалося 535 дворів, 4 церкви, єврейська синагога, 2 дерев'яні шинки, 17 кузень, 8 крамниць, 2 вітряних млини. Населення складало 3 657 осіб, серед яких 3 471 міщанин, 81 особа дворових людей, 29 казенних селян та 76 купців.

Багато жителів займалися *ремісництвом* – шевством, кравецтвом, ткацтвом, ковальством, виконанням слюсарних та мідницьких робіт. Купці, частина міщан і поселенці торгували дрібними товарами, що привозилися з Кременчука, Золотоноші, Переяслава. Значна частина населення мала власні присадибні ділянки з садами і городами, які використовувались для їх власних потреб.

З набуттям статусу центру повіту відкрились перспективи подальшого розвитку міста. Водночас постало питання про освоєння горішнього рівнинного плато.

На початку 1814 року було вирішено скласти плани забудови повітових міст Київської губернії – Василькова, Радомишля, Сквири, Таращі, Черкаси і Чигирини. Виконати цю роботу доручалося відомому архітектору Вільяму (Василю Івановичу) Гесте, який очолював усю містобудівну справу в Російській імперії.

Ознайомившись із Черкасами та іншими повітовими містами Київщини, В. І. Гесте розробив проект плану міста, який остаточно було затверджено 21 квітня 1826 року. Згідно пропозиціям Гесте, місто Черкаси розміщу-

валосся на підвищеному плато і прямокутними кварталами витягувалося майже на 6 км вздовж правого берега Дніпра.

Характерною особливістю плану Черкас було те, що будинки тепер розміщувалися на так званих червоних лініях і своїми фасадами звертались до вулиць, а в глибині кожної ділянки передбачалися сади, які об'єднувалися в центі кварталу невеликою смугою землі з громадською криницею.

Щодо міського самоврядування, то з приєднанням до Російської імперії на Черкаси, як і на інші приєднані міста, поширилася дія *«Жалуваної грамоти містам»* від 1785 року. Відповідно до неї містом мала керувати виборна *міська дума* (наступник магістрату). До її повноважень входило: відкриття майстерень, заснування шкіл, організація торгів та ярмарок, утримання та контроль оренди шинків. Дія магдебурзького права, яке діяло у Черкасах з 1791 року, припинилася у 1831 році за наказом російського імператора Миколи I.

Згідно з чинним російським законодавством, призначенням Черкас, як і інших міст імперії, полягало не тільки у створенні *«блага для тих, хто живе в ньому, але й для блага громадського: місто, примножуючи державні доходи, устроєм своїм дає підданим способи до придбання майна через торгівлю, промисли, рукоділля і ремесла»*.

За містом непорушно зберігалось *право власності* на всі законно придбані землі, пасовища, рибну ловлю тощо. Місту дозволялося зводити на міських землях млини, утримувати і віддавати в найми харчевні, корчми, трактири, мати гостинний двір, тавровані ваги і міри, визначати брак товарів, засновувати школи, щотижневі торги і щорічні ярмарки.

У 1837 році Черкаси мали відведеної під заселення «удобної» землі 609 десятин*, а всього місту належало «удобної» і «неудобної» землі 6316 десятин. Сюди входила земля, яка належала церквам, старообрядському монастирю, інвалідам, а також міські сінокоси на островах Кролевець і Корчоватий.

Жителі Черкас у той час *займалися переважно хліборобством*, частково – бджільництвом, скотарством та ремісництвом. В околицях міста було 53 водяних і 34 вітряних млинів, що належали приміським жителям. Щотижня в неділю відбувалися торги за участю жителів міста й повіту, на яких торгували сільськогосподарською та ремісничою продукцією.

Про тогочасні *фінансові справи* міста можна судити з фінансової документації міської думи. Зокрема, на 1 липня 1837 року доходи складали 5290 крб, а витрати – 4299 крб. Найбільшу щорічну суму доходів «на користь міста» давав митний відкуп – 3860 крб, сінокоси на згаданих островах, які віддавалися у «відкупне утримання», – 1490 крб. Від контрольованих владою ваг поступало 690 крб, за оренду землі під посіви – 310 крб.

Міська дума значну увагу приділяла фінансово-податковим та майновим питанням. Так, у грудні 1824 року на засіданні думи обговорювалися правила збору мита за переїзд через мости і переправу через ріки. Вирішено було за переїзд через Дніпро з «карет і колясок» збирати по 20 коп., з «бричок» – по 10 коп., «з бочки вина і горілки» – по 10 коп., з пішоходів (не службовців) – по 1 коп., з кожного пуду товару – 0,5 коп. Від мита звільнялись державні службовці, кур'єри, пошта, естафети.

* 1 десятина = 1,09 гектара.

Цікавою вбачається запроваджена на початку ХІХ століття *соціально-майнова диференціація* жителів міста. У відповідності з городовим положенням, міськими обивателями (жителями) вважалися «*всі, хто в місті або старожили, або народилися, або поселилися, або будинки, або землю мають, або в гільдії, або в цеху записані, або службу міську відправляли*». Але справжніми міськими обивателями вважалися ті громадяни, які мали в місті нерухому власність.

Кожен міський житель заносився до міської обивательської книги, яка складалася із шести частин. До *першої частини* вносилися справжні міські обивателі (незалежно від походження, звання, занять), які мали в місті нерухомість. До *другої частини* заносилися ті, хто записався до однієї із трьох гільдій. До *третьої частини* вносились записані в цехи – майстри, підмайстри й учні різних ремесел. До *четвертої частини* включалися приїжджі й іноземні гості, які приписувалися до міста для промислів, роботи і, взагалі, міщанських занять.

До *п'ятої частини* книги вносилися так звані іменні громадяни. У городовому стані перебували такі верстви громадян: 1) обрані на міські посади; 2) з академічними чи університетськими атестатами; 3) митці (архітектори, живописці, скульптори, композитори), які мали академічні свідоцтва; 4) капіталісти, які засвідчили капітал 50 і більше тисяч; 5) банкіри з капіталом від 100 до 200 тисяч крб; 6) оптові торговці; 7) кораблевласники.

До останньої, *шостої, частини* книги повинні були вноситися «посадські», тобто старожили міста, або такі, що поселилися в ньому і займаються промислами, рукоділлям та іншими роботами і не внесені до зазначених частин книги.

У відповідності до цих розрядів обивателів обиралася *шестигласна міська дума* під головуванням міського голови. На міську думу покладалося завідування господарством міста, при цьому по всіх доходах і витратах дума зобов'язана була звітувати перед губернатором.

Виходячи з цього і здійснювала свою роботу міська дума, перші виявлені документальні згадки про яку датуються 1804–1805 роками. Зокрема, уцілілі справи про розгляд думою 23 квітня та 14 липня 1804 року різних питань, у тому числі про призначення та звільнення службовців думи, документи були підписані *Омельяном Кирякою*, який, напевне, і був якщо не першим, то одним із перших міських голів Черкас.

Зародження капіталістичного виробництва

У середині XIX століття Черкаси, попри деякі зміни, мало чим відрізнялися від початку століття. У 1845 році в місті діяло 4 салотопні заводи, два цегельних, одна тютюнова фабрика, 5 заїжджих двори, одна корчма, 20 шинкових будинки.

Ремісників було 167, з них: кравців – 28, шевців – 32, пічників – 11, штукатурів – 10, ковалів – 19, слюсарів – 6, столярів – 3, годинників – 2. Близько 125 осіб займалися виключно чумацтвом. За домовленістю з поміщиками вони возили до Одеси пшеницю, а на зароблені гроші купували і привозили до міста сіль. Щотижня у місті був базарний день, впродовж року – сім ярмарків.

Економічний розвиток Черкас значно прискорився після реформи 1861 року, коли відійшла у минуле

феодално-кріпосницька система і наступив час утвердження капіталістичних відносин. Позитивний вплив на економіку міста справило *будівництво залізниць*, яке передбачало виконання великих обсягів робіт, передусім земляних. Сотні жителів Черкас і навколишніх сіл, об'єднавшись в артілі, брали участь у перевезенні землі для створення насипів для залізничних колій. Землю перевозили *грабарками*^{*}, а землекопів називали грабарями. Навесні 1892 року з Черкас на землекопні роботи щодня вирушало понад 5 тисяч чоловіків – більше чверті дорослого населення міста.

Черкаси стали широко відомим пунктом з організації землекопних робіт. Тут відкрилося десятки контор, через які наймалися на грабарські роботи тисячі заробітчан. Підприємливі грабарі-підрядчики, наживаючи на цьому бізнесі значні капітали, змінювали обличчя міста – відкривали промислові підприємства, будували розкішні особняки, заводили коштовних рисаків, обиралися на виборні посади в міську думу.

Залізниця пролягла через станцію *Бобринська* (нині – станція імені Тараса Шевченка). Від неї були зроблені відгалуження до Шполи і Черкас. У 1876 році залізниця прийшла у місто – розпочався рух від Бобринської до Черкас. Колія проходила через місто (перехрестя сучасних вулиць Надпільної – Пастерівської та бульвару Шевченка – вулиця Кривалівська і далі – до Дніпра, закінчуючись кінцевою станцією «*Черкаси-пристань*», від якої йшло відгалуження до цукрового заводу.

Займаючи вигідне географічне положення на важливому водному дніпровському шляху, Черкаси після

^{*} *Грабарка* – віз для перевезення землі, борти якого при розвантаженні знімались.

підведення до міста залізничної гілки отримали добрі перспективи для свого розвитку. Із виходом на залізничну магістраль Київ – Одеса розпочалось становлення Черкас як важливого транспортного вузла, насамперед з перевезення сільськогосподарської продукції (зерна, цукру). У 1890-х роках місто вийшло на провідне місце в Україні з вивезення цукру.

У придніпровській частині міста з'явилися чисельні *тартаки* (лісопильні), які переробляли великі обсяги деревини, що сплавлялася з верхів'їв Дніпра та його приток. У 1870 році лісопильний завод відкрив місцевий підприємець Е. Чорнобильський, у 1882 році – І. Грінбалт, у 1885 році – І. Кальницький.

З 30-х років XIX століття в Черкаському та інших повітах набуло поширення буряківництво, що дало поштовх цукроварінню. У 1854 році в Черкасах почав працювати *рафінадний завод* Тульсько-Черкаського акціонерного товариства рафінадних і цукрових заводів, на якому в окремі сезони на початку XX століття працювало понад 3 тисячі робітників. За своїм обладнанням і потужністю він вважався на той час одним з найкращих в Росії.

Помітного розвитку набула тютюнова галузь. У 1878 році київський купець А. Зарицький збудував у Черкасах велику *тютюнову фабрику*, що спеціалізувалася на виробництві махорки. На ній працювало 680 робітників. На іншій, значно меншій фабриці Летичівського працювало 124 робітники.

Кінець XIX століття характеризується динамічним розвитком міста. У 1887 році в Черкасах вже налічувалося 3 980 будинків, з них 24 кам'яних. Кількість населення зросла до 20 000 осіб, а у 1900 році в місті

проживало 29 093 особи. Налічувалось 29 підприємств, на яких працювало 1 924 робітники.

Після помітного спаду на початку ХХ століття у 1910 році почалося поживавлення виробництва. Відкрились нові підприємства – слюсарна майстерня Слуцького, механічна майстерня Гроссе, сірникова фабрика Лур'є, цвяховий завод «Німець та Вольберсон», уведено в дію першу електростанцію з двома дизель-генераторами.

Зростали *вантажні перевезення по Дніпру*. В 1910 році черкаська пристань прийняла 835 пароплавів і 365 плотів. Значною подією в 1912 році стало завершення будівництва залізничної магістралі Бахмач – Одеса, що пролягла через Черкаси і задля якої було споруджено також і залізничний міст.

Велися роботи з благоустрою міста, на вулицях укладалася бруківка. У 1904 році питома вага забрукованих вулиць становила 8, 6 %.

Актуальною була проблема забезпечення міста питною водою. На основі проведених досліджень рельєфу місцевості, циркуляції підземних вод та кількості атмосферних опадів, хімічних та бактеріологічних аналізів всіх вод, зокрема і дніпровської, спеціальна комісія визначила, що джерелом водопостачання Черкас мають стати ґрунтові води.

Впродовж 1913–1914 років було побудовано споруди водопровідного парку (у тому числі оригінальну водонапірну вежу інженера Володимира Шухова), 19 кілометрів водогінної мережі, на якій встановили чотири будки роздачі води для продажу її жителям міста. У 1914 році розпочалося централізоване постачання питної води для потреб міста. Міський водогін мав також господарсько-протипожежне призначення і розраховувався на подачу води від 150 до 200 тис. відер на добу (2458 кубометрів).

У 1860-х роках у Черкасах почали відкриватися банківські установи. Першим 15 жовтня 1864 року розпочав свою роботу Громадський банк. Його засновниками виступили заможні черкаські купці й підприємці. Розпочавши свою роботу з основного капіталу в 50 тис. крб банк на 1 жовтня 1897 року мав готівкою 30068 крб і 12368 крб – цінними паперами. Застави під цінні папери становили 40992 крб, а під нерухоме майно – 76881 крб. Згодом у місті почали діяти відділення Орловського і Мінського комерційних банків, Петербурзького обліково-позикового, Російського торгово-промислового, Київського земельного, Дворянського, приватних – Київського і Полтавського банків.

На низькому рівні в Черкасах лишалось медичне обслуговування. Лише в 1834 році була відкрита єдина в повіті лікарня на 15 ліжок. У 1910 році медичне обслуговування населення забезпечували вже дві лікарні – земська на 50 ліжок, в якій на одного хворого витрачалось 52 копійки в рік і приватна єврейська – на 20 ліжок та амбулаторія товариства Червоного хреста.

Освіта і культурне життя міста

Хоч і повільно, але все ж таки у місті розвивалася освітньо-культурна сфера. Відкрите у 1818 році *духовне училище* для дітей духовенства. У ньому 2 учителі навчали 8 учнів. Тривалий час це училище залишалось єдиним освітнім закладом міста. І тільки у 1833 році в місті відкрилося ще й *приходське училище*, у якому навчалось 25 дітей.

За освітньою реформою 1861 року всі існуючі типи початкових шкіл отримали назву початкових народних училищ. Таке двокласне *початкове народне училище* у 1869 році було відкрите в Черкасах. У ньому навчали читанню, письму, арифметиці й «закону божому».

Середня ланка освіти в Черкасах була представлена двома *гімназіями* – чоловічою і жіночою, які утримувалися коштами місцевого управління. Чоловічу гімназію заснували в 1880 році як чотирикласну, в 1896 році її перетворили на шестикласну, а у 1899 році – на повну восьмикласну гімназію. У 1896 році керівництво міста передало для гімназії будинок, в якому нині розміщено Черкаське музичне училище. У чоловічій гімназії у 1907 році навчалось 295 учнів і працювало 17 викладачів. У 1905 році на кошти міської влади було відкрито ще одну міську чоловічу шестикласну гімназію.

Оскільки учнівських місць для задоволення всіх охочих здобувати освіту не вистачало, то в місті було утворено ще одну, щоправда, приватну гімназію. *Жіноча гімназія А. Самойловської* відкрилася у 1905 р. як неповна шестикласна жіноча прогімназія, а з 1906 р. постає повноцінною гімназією із загальною кількістю 300 учениць.

У навчальному процесі значна увага приділялася педагогічній освіті. У гімназії готували майбутніх учителів молодших класів. Також гімназисток виховували бути хорошими жінками, матерями, хазяйновитими господинями. Окрім того, тут навчали куховарити, доглядати за дітьми, ручній праці, шиттю, вишиванню, малюванню, танцям, етикету, умінню підтримати бесіду.

Для жіночої гімназії у 1912 році було відкрите нове приміщення (на місці сучасної школи № 17). Воно збу-

доване на кошти від пожертвувань та особисті А. В. Самойловської.

З 1911 року в місті почала діяти *ремісничка школа*.

1 липня 1912 року в Черкасах відкрилася *учительська семінарія* для підготовки вчителів початкової школи. За соціальним походженням серед учнів переважали представники селянства – 84 %, міщани – 8 %, купців – 4 %. Перший випуск семінарії відбувся у 1916 році – 19 випускників отримали звання народного вчителя початкового народного училища.

У 1916 році до Черкас на постійне перебування, набір учнів і організацію навчання була переведена *Варшавська жіноча гімназія*. До міста також переводилося із Варшавської губернії *Ловичське реальне училище*.

Для задоволення культурних потреб жителів повітових Черкас у місті наприкінці XIX століття починають формуватися осередки культурного життя. Зокрема, у 1896 році серед місцевої інтелігенції виникла ідея про створення *публічної бібліотеки*. Гласні міської думи довгі три роки обіцяли вирішити питання надання приміщення для книгозбірні й таки дотримали слова – 11 липня 1899 року першу черкаську бібліотеку було відкрито. Окрім невеликої кількості книг, міська книгозбірня виписувала чотири щоденні газети – дві київські («Киевлянин» і «Жизнь и искусство»), одну одеську («Одесский листок») і одну петербурзьку («Новое время»).

Перші роки функціонування бібліотеки були непростими, її навіть кілька разів тимчасово закривали, однак із 1910 року її майбутнє вже не викликало побоювань. Фонди збільшилися до кількох тисяч томів, передплачувалася більшість популярних столичних газет та журналів. Щоправда, для цього довелося комерція-

лізувати послуги: за річний абонемент необхідно було сплатити 3 рублі, місячний – 30 копійок, а денні відвідини бібліотеки коштували 2 копійки. Освітняни й учні черкаських гімназій – основні читачі, мали право безоплатного користування книгами.

Наприкінці ХІХ ст. городяни почали долучатися до *театрального мистецтва*. Артисти, що приїздили до Черкас, давали вистави на невеличкій сцені будинку купця Житомирського (він був знесений близько 50 років тому, і на його місці збудували навчальний корпус медакадемії).

Підприємець Фастівський збудував дерев'яне приміщення «для театральних і церковних вистав» (на розі вулиць Гоголя і Небесної сотні). У ньому на початку 1900 року вперше в Черкасах виступала «цариця української сцени» *Марія Заньковецька*. Тодішні умови гастролей вимагали щоденного оновлення репертуару, тож за кілька днів вона яскраво реалізувалася в образах Галі («Назар Стодоля»), Наталки («Наталка Полтавка»), Харитини («Наймичка»).

Під час наступних відвідин Черкас влітку 1903 року Марія Заньковецька виступала на сцені вже третього на той час міського театру, зведеного коштом місцевого підприємця Івана Ярового у кварталі, де нині знаходиться Дитячий парк. Згодом його сестра Ганна почала опікуватися театром і розбитим неподалік нього Театральним садом.

У 1910 році Ярові передали сад разом із театром в оренду підприємцям Зисіну і Лур'є, і ті, не надто захоплюючись цим мистецтвом, переобладнали головне приміщення під кінозал, а у літньому саду збудували церковну арену. Саме вона приймала турніри силачів.

У 1902 році в Черкасах відкрився Народний дім: фактично – ще одна сцена. Знаходився він приблизно навпроти входу на сучасний Центральний ринок. Приміщення зовні було схоже на довгу комору. «Підлога була вимощена звичайною цеглою, на ній встановлені довгі лави без спинок... за сценою були влаштовані з дошок примітивні вбиральні, де артисти мали гримуватися і перевдягатися... У дворі були встановлені гойдалки, каруселі й так звані «гігантські кроки». У центрі двору було відведене місце для музикантів, майданчик для танців». Для заможних верств населення були відкриті так звані зібрання (клуби) – громадське, комерційне та офіцерське.

Наприкінці літа 1908 року в Черкасах вперше почали демонструватися *кінофільми*. Відбулося це у будинку відомої купецької родини Белахових, де з двох великих кімнат обладнали імпровізований кінозал приблизно на 120 місць. Місце будинку – приблизно за приміщенням сучасної музичної школи № 1 (можливо ближче до центру). У тому ж таки Белахівському кварталі за два роки був відкритий «художній театр «Ампір», а згодом у Черкасах вже діяли чотири «ілюзіони» – «Експрес», «Кінематограф», «Міраж».

Початок XX століття можна вважати періодом зародження періодичної преси Черкащини, яка веде свій відлік від «*Черкаського торгово-промислового листка об'явлений*», перше число якого вийшло 1 вересня 1903 року. Окрім рекламно-довідкових матеріалів вона вміщувала інформацію про місцеві події. Зокрема, 24 травня 1905 року газета повідомляла, що в Народному домі «відбудеться загальнодоступний концерт народних дум і пісень у виконанні під акомпанемент бандури відомого українського кобзаря, учасника етнографічних з'їздів

Терешка Пархоменка за участю самодіяльного хору». У цьому ж номері опублікована програма концерту, яка складалася з українських творів, серед яких – народні думи «На смерть Шевченка», «Про Морозенка», пісні «Ревуть, стогнуть гори», «Ой зійшла зоря вечірняя», «Тече річка невеличка» та інші.

З кінця XIX ст. в Черкасах зароджується видавнича справа. Працювали друкарні Ш. Гоніодського, Х. Раздольського, В. Колодочки, П. Халевського, І. Слуцького, А. Богановського, М. Зисіна та І. Золотаревського. Вони спеціалізувалися переважно на випуску бланково-звітної продукції.

Згодом у Черкасах налагоджується друкування книжкової продукції. Найбільш відомою стає друкарня В. Колодочки. У ній надрукована одна з перших у Черкасах книг – оповідання П. Шуліки «Де знайшов, де загубив», яка датується 1897 роком.

На початку XX століття в черкаських друкарнях побачили світ твори І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Є. Гребінки та інших класиків української літератури. Друкувалися також навчальні посібники.

Пам'ятною сторінкою історії Черкас стало перебування в місті Т. Г. Шевченка. Під час свого останнього приїзду в Україну він хотів купити ділянку землі над Дніпром, побудувати хату й оселитися назавжди. Однак, біля села Пекарі його заарештували й доправили під вартою до Черкас. Тут, очікуючи своєї участі, Тарас Григорович пробув із 18 по 22 липня 1859 року: «18 липня я був доставлений у Черкаси, де кілька днів просив пана справника, щоб він відпустив мене під слово честі у Київ, але він відмовив мені у моїм проханні».

Тарас Шевченко мав сидіти у холодному й вологому підвалі при поліцейській управі, але саме в цей скрутний

ПОВІТОВЕ МІСТО

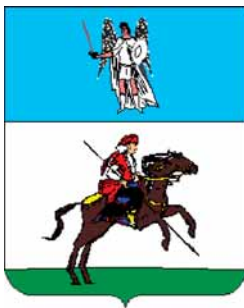
Карта Черкаського повіту в складі Київської губернії. 1804 рік

*Черкаси з боку Дніпра. 1861 рік.
Малюнок К. Пжишиховського*

*Герб Черкас
(реконструкція)
за привілеєм про
надання місту
магдебурзького
права*

*Проект герба
Черкас 1851 року*

*Герб Черкас,
затверджений у
1852 році*

*Рудольф Якович Гаммер –
міський голова з 1898 року.
Інженер за освітою, підприємець
(власник цегельні та нерухомості).
Почесний член ради духовного
училища, фінансовий опікун
міської лікарні, голова товариства
з виділення грошової допомоги
для бідних*

*Михайло Романович
Гаркавенко – міський голова
з 1901 року.
Після закінчення міського училища
займався підприємництвом
(власник цегельні й лісопилки).
Депутат III Державної думи від
Київської губернії. Почесний опікун
міського парафіяльного училища*

Земська повітова управа.

«Будинок Щербини», збудований у 1892 році черкаським інженером, грабарем-підрядником, гласним міської думи Афанасієм Щербиною як власна садиба. Стиль – неоренесанс. На початку XX ст. зданий в оренду повітовому земству

Свято-Троїцька церква.

Дерев'яна козацька церква була збудована в 1671 році. Кам'яний храм споруджено в 1863 році на місці черкаського замку

Олександрівський проспект.

Уперше згадується в 1879 році як Старочигиринська вулиця, а з 1911 року як Олександрівський проспект. З 1923 року носить ім'я Шевченка, з 1989 року – бульвар Шевченка

Театральні вистави в Черкасах

момент на допомогу йому прийшла родина купців Цибульських. То були заможні освічені міщани. Брати Андрій і Юхим Цибульські знали і високо цінували Тараса Шевченка як творчу особистість і цікавого співрозмовника, зустрічалися із ним ще в Петербурзі.

Тож, дізнавшись про лихо, яке спіткало Тараса Григоровича, Юхим підкупив справника Табачникова і домовився, щоб Тарас Григорович квартирував у будинку Цибульських (нині тут розміщено музей «Кобзаря»). Перебуваючи в Черкасах, Шевченко мав щодня ходити в управу до справника Табачникова «відмічатися».

За чотири доби, проведені в нашому місті, Тарас Григорович написав два вірші: «Сестрі» та «Колись дурною головою...», а ще зробив малюнок «У Черкасах». З Верхньогорової вулиці, як свідчили тодішні старожили, поет милувався краєвидами Дніпра. Якось Тараса Григоровича запитали, чи подобаються йому Черкаси, і він, трохи подумавши, відповів: «Місто дуже гарне Дніпром. Дніпро – моя мрія... Недобре ось що: в Черкасах багато бідноти, скрізь жебраки...»

У Черкасах свято шанують пам'ять великого Кобзаря. 26 лютого 1911 року, коли відзначалися 50-ті роковини смерті Шевченка, у Свято-Миколаївському соборі міста правилася панахида по Шевченкові, а після отпрати промову виголосив священник Кудрицький.

З поширенням творів і волелюбних ідей Шевченка вшанування його пам'яті набувало все гострішого суспільно-політичного характеру. Особливо це проявилось в час відзначення 100-річчя з дня його народження у 1914 році. Царські власті робили все, щоб не допустити масового відзначення ювілею. У Черкасах міський голова Куліш навіть не поставив на обговорення думи заяву жителів міста про вшанування пам'яті Шевченка.

**Напередодні
революційних
подій**

На початку ХХ століття суспільне життя міста помітно політизувалося. Тяжкі умови праці та побуту, низька заробітна плата змушували робітників промислових підприємств все частіше вдаватися до масових виступів на захист своїх прав. Так, 2 листопада 1901 року розпочався страйк робітників найбільшого в місті Черкаського рафінадного заводу, які вимагали скорочення робочого дня з 12 до 8 годин, збільшення заробітної плати та поліпшення умов праці.

Робітники не дали поліції арештувати працівника заводу – одного з організаторів страйку. Тоді у справу втрутилися війська, які розігнали страйкуючих і заарештували 28 найактивніших учасників страйку, а 150 робітників було звільнено з роботи. Робітники цього ж підприємства страйкували і в травні-червні 1905 року. Страйкували робітники столярних майстерень, на цвяховому і лісопильних заводах та інших підприємствах міста.

Особливого розмаху боротьба робітників і селян краю за свої права набула під час першої російської революції, початком якої стали події 9 січня 1905 року в Петербурзі, коли за наказом царського уряду була розстріляна 150-тисячна мирна робітнича демонстрація. Звістка про загибель 1200 робітників та поранення 5 тисяч учасників демонстрації швидко долетіла до Черкащини і викликала хвилю обурення. Масові страйки протесту відбулися наприкінці січня на Черкаському рафінадному заводі.

Під час політичного страйку в жовтні 1905 року в Черкасах припинили роботу робітники кількох підприємств, а в загальнономіській маніфестації взяло участь близько 2 тисяч осіб.

У Черкасах у цей час, хоч і не так масштабно як у великих промислових центрах України, заявляли про свою діяльність осередки політичних партій. Помітно виділялися осередки РСДРП (Російської соціал-демократичної робітничої партії). Більшовики розповсюджували серед різних верств населення, передусім робітників, марксистську літературу, листівки із закликом до повалення царизму. Вони ж виступали ініціаторами страйків, демонстрацій та інших протестних акцій.

На хвилі революційного піднесення виникли осередки українських партій національно-демократичного спрямування. У Черкасах діяла організація УСДРП (Української соціал-демократичної робітничої партії), яка об'єднувала близько 100 членів партії. Керівне ядро організації складалося із 6 осіб, з яких «3 – інтелігенти, а решта свідомі робітники».

У Черкасах, а також в інших населених пунктах краю, після маніфесту 1905 року, який проголошував громадянські свободи, активізували діяльність розрізнені осередки таких партій як «Бунд» (єврейська соціалістична організація, що входила до складу РСДРП на правах автономії), кадети (конституційно-демократична партія ліберально-демократичного спрямування), есери (соціалісти-революціонери).

Крім того, в Черкасах існували анархістські, монархістські, сіоністські групи і гуртки, різні чорносотеницькі об'єднання. Вони мали підтримку серед певної частини містян. Про це свідчить те, що членом III Державної думи на виборах 1907 року був обраний Костянтин Рознатовський – черкаський священник, керівник Черкаського відділу чорносотенної монархічної організації «Союз руського народа».

Ритм повсякденного життя Черкас змінився з початком Першої світової війни. У серпні 1914 року на вулицях міста були розвішані оголошення про явку на збірні пункти військовослужбовців запасу. Представники міської думи влаштовували молебні й патріотичні зібрання, на яких закликали мобілізованих віддати життя за царя і за перемогу. Так, лідер місцевої організації партії кадетів Звінський збирав молодь і виголошував гучні промови про «святий обов'язок» взяти в руки зброю.

З весни 1915 року під впливом значного погіршення економічного становища робітників, а також під впливом поразок на фронтах у місті стала наростати страйкова боротьба. У листопаді 1915 року в Черкасах стався масовий антивоєнний виступ робітників тютюнової фабрики Зарицького.

Головними були вимоги про підвищення заробітної плати, адже в період війни піднімалися ціни на продукти харчування та інші потреби. Особливо бідували сім'ї, де годувальників забрали на фронт. Адміністрація змушена була задовольнити деякі вимоги працюючих. Протягом 1916 року на фабриці Зарицького відбулося ще чотири страйки. Перші два, січневий та квітневий, завершилися перемогою робітників. Адміністрація змушена була підвищити заробітну плату.

У Черкасах відкривалися лазарети для поранених на фронті солдатів. Під лазарети було звільнено частину приміщень різних закладів та установ – банку, Першої міської гімназії, духовного училища та інших. У духовному училищі було розміщено окремих лазарет для австрійських військовополонених, де працювали лікарями теж австрійські піддані, а допомагав їм місцевий персонал.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику міста Черкаси на початку XIX століття. Назвіть основні види діяльності жителів міста.
2. Розкрийте особливості функціонування міської думи та принципи її формування.
3. Якими чинниками зумовлений прискорений розвиток Черкас у середині XIX століття і в чому це виражалось?
4. Охарактеризуйте мережу закладів освіти міста другої половини XIX – початку XX століття.
5. Яким було культурне життя міста на початку XX століття?
6. Проаналізуйте суспільно-політичну ситуацію в місті на початку XX століття і напередодні революційних подій.
7. Підготуйте есе-презентацію «Шевченко і Черкаси».
8. Тестове завдання. В якому році Т. Г. Шевченко останній раз побував в Україні і Черкасах?
 - 1845 рік;
 - 1859 рік;
 - 1851 рік.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Місто Горбатов [Черкаси] впиралося у Дніпро трьома високими пагорбами. На одному з них височіла церква п'ятиглава у зеленій огорожі з трьох рядів персидського бузку, вишень і яблунь. На іншому величаво поставала монолітна цегляна будівля гімназії. А на третьому білили глухі стіни міської тюрми... Між пагорбами збігала до ріки широка вулиця, вимощена камінням. У долині, біля підніжжя круч, розкинулося старе місто.

Серед насичених густим смоляним духом дров'яних дворів, у кутках, лавки-бакалейки, пивнухи, чайні, більярдні, просторі молитовні, приземисті дешеві нічліжки, постоялі двори з охаткою сіна на жердині, столярні майстерні, броварні, мазані халути. А на горі розкинулися розплановані під шахову дошку вулиці нового міста...»

Лебеденко О. Г. Перша міністерська // О. Г. Лебеденко. – Т. 2. – 1978. – С. 97–98.

«На засіданні Черкаської міської думи 17 лютого розглянуто і затверджено прибутково-витратний кошторис міста на 1900 рік. При порівнянні його з такими ж кошторисами на 1895–1899 рр. насамперед звертає на себе увагу незвичне зростання міського бюджету, особливо за останні три роки. Ще 1895–1897 рр. бюджет міста не перевищував, в середньому 82 тис. рублів, тепер же, на 1900 рік, він визначається на суму 136 тис. рублів».

Газета «Киевлянин». – 20 квітня. – 1900. – С. 2.

ЧЕРКАСИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

- **Суспільно-політична ситуація 1917 року**
- **1918 рік: боротьба за державну незалежність**
- **Черкаси в 1919–1921 роках**
- **Господарське та культурно-освітнє життя міста**

Суспільно-політична ситуація 1917 року

Звістка про зречення царя і перемогу Лютневої революції у Петрограді швидко долетіла до Черкас, і вже з початку березня 1917 року ця подія визначала в подальшому суспільно-політичну ситуацію в місті. На той час в Україні сформувалися три носії владних повноважень – представництва Тимчасового уряду, Українська Центральна Рада та ради робітничих і солдатських депутатів. Органи царської адміністрації впродовж березня на території України практично були ліквідовані. Замість старих управ утворювалися виконавчі громадські комітети – органи Тимчасового уряду.

Як і в інших повітових містах, у Черкасах виник *громадський комітет*, який проводив лінію Тимчасового уряду та був представницьким органом місцевої влади, а виконавчу владу здійснював голова земської управи у статусі *комісара Тимчасового уряду*.

Тобто, усіма поточними справами міського життя реально опікувалася *земська повітова управа*, яка вирішувала всі нагальні питання – функціонування міського господарства, закладів освіти, забезпечення громадського порядку. Діяла міська дума.

Одночасно виникли альтернативні органи влади – *ради депутатів*, для створення яких проявили активність представники більшовицьких осередків. Уже 8 березня 1917 року на міських зборах представників підприємств було утворено Черкаську *раду робітничих депутатів*. Її очолив один із керівників міського осередку РСДРП (б) робітник-вальцювальник черкаського млина Т. Нестеренко. До складу тимчасового виконавчого комітету Ради увійшло 15 осіб, де переважали меншовики, есери, бундівці, які підтримували Тимчасовий уряд.

Свою раду обрали й солдати місцевого гарнізону. Більшовицьку групу *ради солдатських депутатів* очолював унтер-офіцер І. Константинов. Черкаська рада робітничих депутатів і Черкаська рада солдатських депутатів у липні 1917 року об'єдналися. Центром згуртування революційних сил у цей час стає рафінадний завод.

У політичному житті Черкас все активніше заявляють про себе *осередки українських партій*, які разом із загальноросійськими партіями вели боротьбу за вплив на маси. Про політичну палітру міста можна судити з результатів *виборів до Черкаської міської думи 6–13 серпня 1917 року*. Серед 54 гласних міської думи місця за партійною і соціальною належністю розподілилися таким чином: 19 – від блоку української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і української партії соціалістів-революціонерів; 14 – від блоку російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партії

соціалістів-революціонерів і Бунду; 8 – від блоку об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії і єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон»; 4 – від християнського населення міста (православних і старообрядців); 3 – від єврейської сіоністської організації; 2 – від демократичної групи євреїв; по 1 – від партії народної свободи (кадетів), залізничної демократичної партії, населення Митниці (мікрорайон міста), службовців і робітників міського громадського управління. Отже, за результатами виборів до органів місцевого самоврядування міста влітку 1917 року *українські партії набрали 34 %*, чим вирізнялися серед загальних показників по Україні. Водночас вибори продемонстрували, що 40 % цивільних виборців і майже половина солдатів бойкотували вибори.

У 1917 році більшість міського населення *підтримувала Центральну Раду* та їх представництво – Національний фонд і з якою пов'язували національні інтереси та сподівання на краще життя. До складу Української Центральної Ради, яка набирала усе більшої політичної ваги входило чимало представників Черкащини. Так, у 1917–1918 роках у її складі був журналіст *Макар Кушнір-Якименко* з Черкас.

У листопаді 1917 року *Генеральний Секретаріат України* ультимативно підпорядкував собі всі державні та адміністративні служби й фактично оголосив себе єдиною і вищою виконавчою владою на території України: «Всім установам, інституціям, урядовим особам наказується всі накази та доручення Генерального Секретаріату виконувати точно і швидко». Тобто, колишні держслужбовці Тимчасового уряду фактично оголошувалися службовцями, підпорядкованими Генеральному

секретаріатові. Згодом цей факт було узаконено відповідними актами.

У відповідь на більшовицький переворот у Петрограді в Черкасах 25 жовтня 1917 року було створено об'єднаний штаб – «Комітет боротьби з анархією» під керівництвом повітового комісара Тимчасового уряду. Комітет на перших же засіданнях визнав, що місцевий гарнізон ненадійний і його треба розформувати або вивести з міста, натомість посилено організовувати загони «вільного козацтва».

Подальші події розвивалися динамічно і непередбачувано. Влада в місті неодноразово змінювалася. Розпочатий у кінці грудня 1917 року наступ більшовиків активізував діяльність організацій РСДРП(б)* та їх місцевих осередків, які ставили за мету встановлення радянської влади у Черкасах.

1918 рік: боротьба за державну незалежність

З наближенням червоногвардійських загонів до Черкас *рада робітничих, солдатських і селянських депутатів* 16 січня 1918 року «узяла владу в свої руки». На бік ради перейшло близько 600 солдатів гарнізону. А 18 січня 1918 року представники ради більшовики Кудрицький і Микитенко оголосили на засіданні міської думи про її розпуск і перехід усієї влади до ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У кінці січня 1918 року створюється військово-революційний комітет, який очолив Золотарьов, представник червоногвардійських загонів.

* РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків).

МІСТО НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

*Свято-Миколаївський собор на Соборній площі.
Збудований у 1864 році*

«Будинок Цибульських». Черкаські купці брати Юхим та Андрій звели його в 1890-х роках на місці напівдерев'яного. Це була найвища споруда міста.

У липні 1859 році тут у старому будинку перебував Т. Г. Шевченко

Жіночка гімназія А. В. Самойловської.

Збудована на кошти А. В. Самойловської та пожертвування черкаських меценатів та благодійників. Нині на цьому місці – спеціалізована школа № 17

Перша міністерська чоловіча гімназія.

Приміщення збудоване в 1891 році. Нині тут Черкаське музичне училище імені С. С. Гулака-Артемовського

Вулиця Хрещатик на початку ХХ століття.
 Уперше вулиця згадується в 1870-х роках як Дахнівська.
 У 1893 році перейменовано на Дубасівську (на честь одного з
 міських голів – Дубасова), в 1908 році частина від Парадної
 знову отримала назву Дахнівська, а потім Миколаївська

Вулиця Парадна (нині – Остафія Дашковича)

*Черкаський цукрово-рафінадний завод.
Завод збудований у 1854 році*

*Черкаський пиво-медоварний завод.
Заснований у 1881 році*

При підтримці червоногвардійських загонів під командуванням Бабенка і Вакуленка та комісара Тимофієва, які склалися з московських, брянських і конотопських робітників та допомоги революційних солдатів і робітничих дружин 29 січня 1918 року в місті встановлюється влада ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, яка протрималася недовго – близько місяця.

Невеликий загін національно-патріотичних солдатів і курія Вільного козацтва вчинив опір біля залізничного мосту й вокзалу, але зазнав поразки. Двовладдя, коли в місті діяла обрана жителями міста міська дума й земська повітова управа – з одного боку, та рада робітничих, солдатських і селянських депутатів – з іншого, завершилося.

Проте вже в лютому 1918 року діяльність міської думи і її міського голови було відновлено. Незважаючи на складну політичну ситуацію, дума продовжувала вирішувати питання міського життя. Зокрема, 16 лютого 1918 року були розглянуті питання про передачу церковно-парафіяльних шкіл у відання органів місцевого самоврядування, про професійно-технічну освіту жінок.

Зауважимо, що міська управа постановила з початку 1918 року *вести діловодство українською мовою*, хоча службовці майже нею не володіли. З метою ознайомлення службовців управи із загальними принципами українського правопису, формою написання ділових паперів та арифметичною термінологією планувалося організувати курси українознавства (50 лекцій на термінологію з арифметики та 42 – на українську мову). Для читання лекцій запланували двох лекторів з оплатою 15 крб за годину, а самі курси безкоштовні. Курси мали відбуватися в приміщенні управи з 18.00 до 20.00 протягом місяця.

Невдовзі влада в місті знову змінилася – Черкаси 12 березня зайняли *німецькі та українські* війська. Ще до їх підходу в бої з радянськими загонами вступив козацький загін у кількості майже 460 осіб. Паралельно з українськими цивільними та військовими властями діяли *німецькі військові коменданти* – командири військових частин.

Розуміючи, що Центральна Рада не може гарантувати стабільності влади і поставок продовольства, німецьке командування почало схилитися до зміни влади, зробивши ставку на П. Скоропадського. Внаслідок майже безкровного державного перевороту Центральна Рада була розпущена, а гетьманом нового державного утворення – *гетьманату «Українська держава»* став П. Скоропадський.

У травні 1918 року контроль над Черкасами встановили війська Української держави. Замість повітового комісара Центральної Ради введена посада *старости Черкаського повіту*, яку обійняв П. Королевич. Була збережена земська *міська управа*.

Але й за нової української влади, зацікавленої у вивезенні з України максимальної кількості продовольства й сировини, німецька окупаційна адміністрація продовжувала втручатися у справи державного управління, залишаючи уряду Скоропадського можливості вільно діяти тільки в національно-культурній сфері. Населення краю, передусім селяни, розгорнуло справжню війну з окупаційною владою, яка до того ж підтримувала повернення поміщиків у свої маєтки.

Революція в Німеччині й вихід її з війни ослабили і без того хиткі позиції гетьманського уряду. У середині листопада *утворюється Директорія* на чолі з В. Вин-

ниченком, яка проголошує курс на повалення гетьманської влади П. Скоропадського.

На хвилі широкого антигетьманського руху Директорія швидко утверджує свою владу. І вже 23 листопада 1918 року гетьманська варта була вибита повстанцями з Черкас. Згідно з офіційною заявою інформаційного бюро армії УНР 25 листопада 1918 року *влада в місті перейшла до Директорії*.

Відновила роботу Черкаська повітова земська управа під головуванням І. Г. Крижанівського та *міська управа* на чолі з Кулішем. Представником центральної влади був повітовий комісар Директорії І. І. Касяненко. Військово-політична ситуація була складною. До кінця грудня в місті ще продовжували перебувати німецькі окупаційні частини зі штабом і комендатурою, які займали позицію збройного нейтралітету.

Черкаський полк, який дислокувався в місті і його командир полковник Волянський підтримали владу Директорії. У грудні до міста зайшов повстанський Корсунський полк під командуванням Г. Хименка. Ці полки були зведені в *Корсунську бригаду* та згідно наказу Головного отамана республіканських військ С. Петлюри від 23 листопада в Черкаському повіті та місті розпочалася мобілізація.

У той же час згуртувалися і *більшовицькі сили*. У самих Черкасах більшовицький партійний осередок був розгромлений ще гетьманською державною владою на початку листопаду, але в повіті діяли численні партизанські загони. До того ж, під час проведеної мобілізації пробільшовицькі загони увійшли до складу Корсунської бригади республіканських військ з метою проведення підривної діяльності.

Черкаси в 1919–1921 роках У цей час політична і військова ситуація в місті залишалася напруженою. На початку 1919 року, після того, як у Харкові за підтримки радянської Росії відновив діяльність Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, загострилася його боротьба проти Директорії. На рівні повітових міст свою владу більшовики установлювали у формі надзвичайних органів – військово-революційних комітетів (ревкомів). Вони були опорними пунктами радянської влади і діяли переважно силовими методами.

У цей час у Черкасах розгорнулася організаційна підготовка виступу більшовиків – створюється підпільний повітовий військово-революційний комітет, головою якого стає представник ЦК КП(б)У М. В. Майборода. Ревкому вдалося схилити на свій бік командира Корсунської бригади Г. Хименка та повітового комісара І. Касьяненка, які разом з більшовиками в ніч на 25 січня 1919 року захопили владу в місті та утворили військово-революційний комітет.

Уже 20–24 лютого 1919 року в Черкасах відбувся Перший *повітовий з'їзд рад* робітничих і селянських депутатів, який обрав повітову раду та її виконком. Розпочалося формування частин Червоної армії й батальйону під командуванням Ф. Н. Ільїна. Одночасно відбувається повітовий селянський з'їзд 20–22 лютого.

Наприкінці весни 1919 року ситуація ще більше ускладнилася. Своєрідним піком антибільшовицьких повстань став *заколот отамана М. Григор'єва*, загони якого 12 травня захопили Черкаси, де вчинили жорсткий погром, внаслідок якого постраждало близько 3 тисяч жителів, переважно євреїв. Традиційна для григо-

р'євських військ практика мародерства, терору та погромів відлякувала від них потенційних прихильників. Невдовзі виступ григор'євців було придушено і їх розрізнені загони наприкінці травня залишили Черкаси.

Наслідком суттєвого ослаблення радянської влади повстанським рухом і водночас піднесення «білого руху» стало захоплення території Черкащини військами *Добровольчої армії А. Денікіна*. У серпні 1919 року денікінські війська зайняли Черкаси. Прихід білогвардійців співпав із закінченням терміну повноважень міської думи й управи, обраних ще за законами Тимчасового уряду і відтак мали розпускатися.

До проведення виборів згідно нового закону виконуючими обов'язків *міської управи* призначалися 9 осіб: А. П. Щербина, С. А. Краузе, С. Г. Соколов, М. Р. Гаркавенко, Ф. І. Деньга, І. А. Солтик, П. Т. Дорошевич, К. С. Євчун, Я. В. Песяцький, які мали обрати міського голову та виконувати свої обов'язки. Зокрема, І. А. Солтик мав очолити фінансовий відділ управи і відповідати за майбутні вибори гласних до думи.

Приступивши до роботи, призначений склад управи 24 серпня 1919 року звернулися до жителів Черкас з *відозвою*, в якій вказували на незадовільний стан господарства міста – відсутні кошти у міській касі, приміщення й інвентар пошкоджені або пограбовані, транспорт та пожежні частини стали непридатними для користування, відсутнє паливо. Управа закликала містян допомогти впорядкувати міське господарство.

При управі була також створена особлива *дорадча комісія* у складі 25 осіб, яка брала участь у засіданнях міської управи. 27 вересня 1919 року Київське губернське управління затвердило кількість гласних Черкаської *міської думи* в кількості 54 особи.

Варто зазначити, що в надзвичайно складних політичних умовах частої зміни влади, руйнувань і насилля самоврядування міста докладало зусилля для забезпечення правопорядку, вирішення соціальних питань та налагодження господарських справ.

Денікінський режим, який проводив антиукраїнську політику грабежів і репресій, не маючи підтримки населення, на кінець 1919 року почав розвалюватися. Черкаси втретє стали радянськими *31 грудня 1919 року*, коли до міста увійшли частини Червоної армії. У лютому 1920 р. у зв'язку з виборами до рад усіх рівнів більшовики заявили, що ревкоми виконали свою місію і підлягають ліквідації, а всі владні повноваження переходять до рад.

У квітні 1920 року до Черкас були переведені губернські радянські установи, оскільки польсько-українські війська перейшли Збруч і розгорнули наступ, оволодівши 6 травня Києвом. Черкаси на певний час фактично стали губернським центром.

Третій прихід більшовиків ознаменувався відновленням політики «воєнного комунізму».

Господарське та культурно-освітнє життя міста

У період Української революції 1917–1921 років *господарство Черкас занепало*. Триваючі кілька років бойові дії зруйнували і обезкровили промисловість міста, яка опинилася у надзвичайно тяжких умовах. Часта зміна політичної влади зривала роботи з налагодження виробництва.

Через нестачу палива й сировини почали закриватися, або працювали з великими перебоями підприємства. Припинив роботу цукро-рафінадний завод, а також чавуноливарний, дротяно-цвяховий та цегельні заводи, лісопилки. З перебоями працювали тютюново-махоркова й сірникова фабрики та дрібні друкарні. Так, у січні 1921 року Черкаська тютюново-махоркова фабрика працювала лише 7 днів унаслідок *браку сировини* (тютюну) і палива (дров).

Масового характеру набуло *безробіття*. У червні 1918 року в Черкасах було зареєстровано 3460 безробітних, а в 1921 році не мали роботи вже 10 тис. жителів міста.

Водночас революційні події 1917–1921 років дали потужний поштовх для *національно-культурного відродження*. Незважаючи на економічну скруту, культурно-освітнє життя Черкас не завмирало.

Міська влада, попри політичну нестабільність, спромоглася забезпечувати роботу закладів *освіти*. У місті діяли дві державні гімназії – жіноча і чоловіча, а також приватна *жіноча гімназія А. Самойловської* та відкрита в 1912 році учительська семінарія. Функціонувала мережа початкової освіти – *церковно-парафіяльні школи*.

Щодо змісту освіти, то в освітній політиці й практичних діях Центральної Ради, Гетьманату і Директорії чітко й однозначно простежувався *курс на створення національної школи*, як необхідної умови національно свідомого громадянства й побудови державно незалежної України. У короткий революційний період відбувся перехід від мовної українізації навчального процесу до широкого запровадження в освіту всіх рівнів українознавчих дисциплін.

Важливим осередком українського національного життя Черкас у 1917–1921 роках стала «*Просвіта*», яка в місті організувалася у квітні 1917 року. До товариства записалось понад 150 осіб, і відразу розгорнулася *активна робота* – відкрили власну книгарню, організували виступи художньої самодіяльності, відзначали народні свята, проводили бесіди, читки газет та інші культуро-освітні заходи.

Так, у травневому 1917 року номері газети «Нова Рада» в *інформації з Черкас* йшлося про те, що «в театрі Ярової відбувся український вечір на користь книгарні черкаської «Просвіти». На початку прочитано лекцію «Про автономію України», а потім виставлено було «День правди». Третій відділ: концерт. Хор гарно співав «Заповіт» та «Ще не вмерла Україна». Декламовано українські вірші. Вечір мав великий успіх і більше 500 крб. чистого прибутку».

У роки революції в Черкасах значного розвитку набуло *книговидання*, яке стали важливою складовою національно-культурного та громадсько-політичного життя міста. У 1917–1921 роках у Черкасах діяли *видавництва* «Сіяч» та кооператив «Допомога школі» повітової учительської спілки. У роки революції вперше у видавництвах Черкас побачили світ *твори українських авторів*: Євгена Гребінки, Бориса Грінченка, Григорія Коваленка, Івана Нечуй-Левицького (1917), Миколи Сумцова (1918), Панаса Мирного (1920).

Черкаське *видавництво* «Сіяч» видало низку книжок для шкіл. Серед них – «Грамматика для початкових шкіл», «Рідне слово. Читанка. Перша книжка після букваря», «Рідне слово. Український буквар» П. Петрушевського, «Старі зразки української словесності» М. Сум-

цова, «Оповідання з української історії для початкових шкіл» Г. Коваленко, «Діловод: як писати службові папери українською мовою» М. Левицького. Тільки у 1918 році видавництво «Сіяч» видало 38 назв книг українською мовою.

У період Української революції 1917–1921 років загострилося почуття національної свідомості широких верств населення, інтерес до *пізнання минулого* та збереження історико-культурних пам'яток краю. У цей час реалізуються задуми педагогічної громадськості Черкас щодо створення **краєзнавчого музею**. Краєзнавчий музей був заснований у травні 1918 року за ініціативою місцевого осередку «Просвіти» і вчительської громадськості міста як історико-педагогічний музей імені Тараса Григоровича Шевченка. Очолював ініціативну групу і став першим директором музею невтормний дослідник місцевої історії *Дмитро Бочков*.

Музейна експозиція формувалася на основі матеріалів 35-го Орловського і 36-го Брянського полків колишньої російської армії, які дислокувалися у Черкасах. Серед полкових реліквій були військові знамена, зброя, золоті та срібні речі. Крім цього до фондів музею надходили картини, гобелени, килими, різні коштовні речі, що були реквізовані в навколишніх панських маєтках.

Жителі Черкас передавали предмети побуту, знаряддя праці тощо. Таким чином до музею потрапили колекція опудал і картин родин Лисака і Гаркавенка, мінералогічна колекція Козловського, ентомологічна колекція Балковського, колекція монет, медалей та інших речей, твори образотворчого мистецтва з маєтків графів Бобринських, Балашових, Браницьких. У музеї зберігалися картини багатьох видатних художників.

У Черкасах виходила переважно російськомовна газета «*Черкасская воля*», яка відзначалася широкою жанрово-тематичною різноманітністю. Її перший номер побачив світ 14 червня 1917 року під редакцією С. Березницького. Часопис позиціонував себе як «газета політична, громадська і літературна». Судячи з коротких інформацій про заходи черкаського осередку Партії народної свободи*, що траплялися на сторінках газети, вона була пов'язана з цією політичною силою.

За своїм змістом газета охоплювала широкий тематичний спектр публікацій, які торкалися переважно *місцевого життя* Черкас та ближніх населених пунктів – діяльність органів місцевого самоврядування та громадських організацій, стан справ у міському господарстві, театральна та культурно-освітня хроніка, літературні твори місцевих авторів, випадки правопорушень тощо. З газети жителі Черкас дізнавалися про містечкові новини – відкриття в місті метеобюро, постановку Гамлета в театрі Ярової, переведення годинників з 1 вересня 1917 року на годину вперед, розклад руху поїздів і пароплавів.

* До 1906 року – Конституційно-демократична партія («кадети») – впливова загальноросійська ліберальна партія, ідеї якої мали поширення в середовищі інтелігенції.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Особливості суспільно-політичного життя міста на початку революційних подій.
2. Охарактеризуйте перебіг революційних подій 1918 року в місті.
3. Між якими політичними силами точилася боротьба в місті у 1919 році?
4. Спробуйте розкрити особливості функціонування місцевого самоврядування в місті під час революції.
5. Дайте загальну характеристику господарства міста в 1917–1921 роках.
6. Осередки культурного життя міста. Діяльність товариства «Просвіта».
7. Підготуйте повідомлення про заснування в Черкасах краєзнавчого музею.
8. Тестове завдання. Коли в Черкасах було утворене товариство «Просвіта»:
 - 1917 рік;
 - 1918 рік;
 - 1919 рік.

МОВОЮ ФАКТІВ

«На телеграму від 20 серпня під числом 1208 доношу Вам, що замість усуненого складу Черкаської Міської Управи призначені: Головою Управи – Йосип Адамович Кржижановський, заступаючим його місце – Ібрагім Адамович Солтик і членами: домовласник – Григорій Лазаревич Діккер, інженер Апполон Михайлович Шведов, – до виконання своїх обов'язків вступають з 29-го сього серпня, а що торкається до призначеного членом Мізюкова, то такий відказався від посади Члена Управи; про призначення на його місце другої особи – буде зроблене доповнення до цього особливо.

Повітовий Староста (підпис)».

Діяльність місцевих органів влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського. Збірник документів, матеріалів та світлин. – Хмельницький, 2014. – С. 118.

«У м. Черкаси заклалась «Просвіта», при якій організовано чудесний хор. З першого травня відкрила власну книгарню (по Олександрійській вулиці, число 112). Незабаром на користь товариства буде влаштовано виставу. Членів до «Просвіти» записалося більше як 150 чоловік».

Нова Рада. – 4 травня. – 1917.

МІСТО В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920-ті – ПОЧАТОК 1940-х рр.)

- **Перехід до життя в радянських реаліях**
- **Економічний розвиток міста**
- **Заклади освіти**
- **Культурно-мистецьке життя**

Перехід до життя в радянських реаліях

Перехід Черкас до мирного життя в радянських реаліях відбувався у надзвичайно важких умовах. Тривалі кілька років бойові дії зруйнували й обезкровили господарство міста. Більшість підприємств були зруйновані і не працювали. У незадовільному стані перебувало комунальне господарство і соціальна сфера.

На початку 1920-х років Черкаси продовжували залишатися *повітовим центром* Київської губернії, однак з 15 серпня 1920 року місто було віднесене до новоутвореної *Кременчуцької губернії*, яка проіснувала менше двох років і після її ліквідації Черкаси з жовтня 1922 року – знову у складі Київської губернії.

З 7 травня по 13 червня 1920 року Черкаси тимчасово виконували функції центру Київської губернії у зв'язку з оволодінням Києва українсько-польськими військами.

На цьому реформування адміністративно-територіального устрою не закінчилося. 7 березня 1923 року

Черкаси стають центром новоутвореної *Черкаської округи*, до якої увійшла частина, тепер уже колишніх, Черкаського і Чигиринського повітів, з яких було сформовано 15 районів, у тому числі і Черкаський. Округа, у свою чергу, входила до Київської губернії, яка була разом з іншими губерніями ліквідована у 1925 році.

У зв'язку з розформування Шевченківської округи (центр – Корсунь) 3 червня 1925 року до Черкаської округи приєднали низку районів розформованої округи. А 10 червня 1925 року до Черкаської округи передали ще й райони розформованої лівобережної Золотоніської округи.

3 5 січня 1927 року Черкаську округу перейменовано на *Шевченківську* (її ще називали Шевченківщиною). Населення укрупненої округи станом на 1926 рік становило 1 млн 138 тис. чоловік.

У зв'язку з черговою хвилею реформування всі округи 15 вересня 1930 року були ліквідовані, а райони передано у пряме підпорядкування центру. Урядові відомства тоді перебували в Харкові. Черкаси залишилися центром Черкаського району.

Та перехід на дволанкову систему управління виявився вкрай неефективним, і у 1932 році відбулося повернення до триланкової системи управління. Проміжною ланкою між районами і центром стали утворені області. Черкаси стали районним центром Київської області.

У листопаді 1939 року Черкаси стали *містом обласного підпорядкування*. Це зумовлювалося значним зростанням промисловості, кількості робітників і населення в цілому. У 1939 році на підприємствах і транспорті Черкас працювало понад 17,5 тис. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. Всього в

місті проживало 51 639 осіб, тоді як у 1926 році населення міста становило 34 546 осіб.

Зростав *міський бюджет*. Якщо в 1929 році він дорівнював 1798 тис. карбованців, то в 1940 році він зріс до 13 200 тис. карбованців.

Жителів міста в 1940 році обслуговували 7 лікарень на 435 ліжок, 6 амбулаторій і поліклінік, 4 лікарські та 6 фельдшерських пунктів. У міських закладах охорони здоров'я працювало 950 осіб.

Державна влада в *Черкасах* була представлена міською Радою депутатів трудящих, яка обиралася на два роки виборцями міста. Для керівництва окремими галузями господарства та культурного будівництва міська Рада формувала відділи й управління виконавчого комітету (виконкому). Незважаючи на зовні демократичний і представницький характер міської влади, реальна влада в місті належала апарату міського комітету Компартії. Така особливість більшовицької політичної системи на всіх рівнях закладала організаційні передумови утвердження тоталітарної держави.

З 1920 року в місті виходила *щоденна газета* «Прапор комуни», яка позиціонувала себе як «орган Черкаського міського і районного комітетів КП(б)У та міської і районної Рад трудящих».

Одночасно з певними зрушеннями у соціально-економічному та культурному розвитку, місто в 1930-х роках не оминула хвиля *сталінських репресій*, які досягли піку в 1937–1938 роках, коли жертвами тоталітарного режиму за сфабрикованими звинуваченнями ставали невинні люди. Під репресії каральних органів підпадали представники різних верств населення міста, які не мали ніякого відношення до політики.

Так, у Черкасах незаконно були репресовані 23 *вчителі міських шкіл*, більшість із них отримали покарання у вигляді 10 років ув'язнення в таборах, а О. Ф. Оржеховська та І. П. Симоновський були розстріляні. Серед репресованих освітян – М. І. Голубєв, П. З. Дзюба, С. П. Горницький, Ф. А. Калитенко, М. І. Лисенко, І. М. Лях, А. Р. Матюха, П. Ф. Михно, М. А. Пінчук, М. С. Черкас, С. С. Шишко.

Під каток репресивного апарату підпадали і пересічні черкаські – лікар Б. І. Бакаревич, вантажник цегельного заводу А. А. Бабинський, слюсар машинобудівного заводу Х. П. Доброштан, священник Ф. І. Долинович.

Зазнав репресій і черкаський письменник Лесь Гомін (О. Д. Королевич), якого повністю реабілітували лише посмертно, наприкінці 1958 року. Десять років таборів на Півночі без права листування отримав і наш земляк письменник О. Г. Лебеденко, автор відомої повісті «Перша міністерська».

Економічний розвиток міста

Відбудова господарства міста здійснювалася в умовах радянської *нової економічної політики (НЕП)*, коли влада частково поступалася соціалістичними принципами і залишала в державній власності тільки ті націоналізовані підприємства міста, які були спроможні швидко налагодити виробництво і перейти на господарський розрахунок. На той час у місті було лише три таких підприємства – тютюново-махоркова фабрика, 2-а державна друкарня та сірникова фабрика.

Ткацька фабрика, цвяховий, чавуноливарний, пивоварний і шкіряний заводи були здані в оренду, а рафінадний, ливарний і деякі інші – тимчасово законсервовані.

Поступово стан справ поліпшувався, і вже 2 листопада 1924 року відновив свою роботу *рафінадний завод*. За 6 місяців він дав 2412 тис. пудів рафінаду, перевищивши на 12 % виробництво продукції у довоєнний час. Згодом запрацювали лісопильні заводи, фанерна фабрика, артілі промислової кооперації «Ударник», «Текстильник», «Перемога». Проте ще не всі підприємства стали до ладу.

У кінці 1920-х років НЕП почала згортатися і взята курс на скорочення приватного виробництва і *зростання державного сектора економіки*. Якщо на 1 жовтня 1926 року в Черкаській окрузі серед діючих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції (головним чином, цукрової, борошномельної та горілчаної) було 15 приватних підприємств, то на 1 жовтня 1928 року їх залишилось тільки 4.

Старі промислові підприємства міста реконструювалися, обладнувалися новим устаткуванням. У 1928 році почалося спорудження нових цехів *машинобудівного заводу*, кількість робітників тут збільшилася до 400 осіб. На базі двох невеликих лісопильних заводів і меблевої фабрики 1931 року створено *деревообробний комбінат*.

У 1932 році почалося будівництво потужного *консервного комбінату*. Його було введено в експлуатацію у 1935 році. До нього увійшли консервний завод, два радгоспи, які спеціалізувалися на виробництві овочів і фруктів та м'ясо-молочному тваринництві.

Зростали й артiлі промислової кооперації. З пуском у 1932 році на території Черкаського району Ірдинського торфопідприємства – одного з найбільших в Україні – значно зміцніла енергетична база Черкас.

У наступні роки в місті набули розвитку існуючі і створювалися нові підприємства. У 1933 році з невеликої артiлі з виробництва лакофарбової продукції розпочав свою історію завод «Аврора».

Заклади освіти

Організація освіти за радянським зразком розпочалася в місті у 1919 році. Замість існуючих різнотипових навчальних закладів (однокласних та двокласних земських і міністерських шкіл, гімназій), утворювалася «Єдина радянська трудова соціалістична школа», яка мала 2 ступені. Перший ступінь школи забезпечував початковий рівень навчання, яке тривало 4 роки. Другий ступінь передбачав навчання упродовж 3-х років (5–7 класи).

Навчання в школі діти мали розпочинати від восьми років. Утім, процес впровадження моделі радянської школи в Черкасах був відкладений через окупацію міста денікінцями від кінця серпня до кінця грудня 1919 року. Тому реорганізація освіти розпочалася в місті лише в 1920 році й особливо активно проходила в добу НЕПу. Станом на грудень 1925 року кількість дітей шкільного віку в Черкасах становила 7005 осіб. З них навчанням було охоплено лише 2901 особа – 41,2 %.

Повільно розвивалася *мережа масових шкіл*. Так, у середині 1920-х років у місті працювало всього 13 трудшкіл, що й віддалено не відповідало потребам загальної

освіти. У їхньому числі – 3 школи з дворічною формою навчання, 4 трьохрічки і 6 закладів I–II ступенів (семирічок).

У 1920-х роках простежується певна динаміка в зростанні учнівських контингентів масових шкіл. Зокрема, якщо у 1921/1922 навчальному році в цих закладах навчалось 1866 учнів, то в 1925/1926 навчальному році – вже понад 2500 учнів, у 1929/1930 навчальному році – 3150 учнів.

Показово, що на одного черкаського вчителя тоді припадало пересічно 45 учнів. У роки НЕПу дещо зросло *фінансування установ загальної освіти міста*. Так, у 1925/1926 навчальному році на розвиток шкіл з міського бюджету було спрямовано 60,1 тис. крб (у тому числі, на початкові – 18,6 тис. крб, на семирічки – 42,2 тис. крб, що становило 43,4 % усіх витрат на заклади соціального виховання. Звісно, такий обсяг фінансування забезпечував лише мінімальні потреби черкаського шкільництва.

У 1920-х роках ще не існувало єдиних навчальних планів і програм. Видавалися різні їх варіанти, до яких місцеві органи освіти, педради та навіть учителі могли вносити зміни. Навчальним планом початкової школи передбачалося вивчення рідної мови, математики, ручної праці, малювання і ліплення, співів і фізвиховання.

Починаючи з 3-го класу учні опановували природознавство, географію та історію культури. Четвертокласники вивчали й німецьку мову. У 5–7 класах вивчалися різноманітні дисципліни, які мали забезпечувати ґрунтовну загальноосвітню підготовку, адже тоді, маючи документ про закінчення семирічки, можна було вступити до вищої школи. Законодавчо закріплювалося *навчання рідною мовою*. Навчальний рік тоді поділявся на триместри: два навчальних і один – літній, трудовий.

На кінець 1920-х років дещо збільшилася номінальна вчительська зарплатня, вона в середньому становила 30 крб. на місяць. Проте такий розмір грошової винагороди забезпечував лише мінімальні потреби педпрацівників.

У 1930-х рр. в освітянському вжитку з'явилося таке поняття, як «всеобуч». Ним передбачалося загальне обов'язкове 7-річне навчання в містах і 4-річне на селі. Усіляко заохочувалося відкриття *повних середніх шкіл*. Ще в 1932 році повною середньою стала міська школа №1, її перший випуск відбувся в 1935 році. Згодом мережа таких шкіл розширилася, йшло будівництво нових шкіл і добудова існуючих.

Розширювалася мережа шкіл і зростав учнівський контингент системи загальної освіти. Так, у 1940/1941 навчальному році в місті працювало 14 середніх і неповних середніх шкіл, у них навчалось 6709 учнів.

Відбувалися суттєві зміни в навчальних планах з ухилом на їхню політизацію. Радянська школа ставала осередком *зросійщення*, і черкаська освіта не була в цьому плані винятком. Із 1938 року встановлювалося обов'язкове вивчення російської мови, збільшувалася кількість годин на цю дисципліну. Шкільні підручники були украй заполітизованими, наповнені славослав'ям на адресу партії та «батька» Сталіна.

У 1930-х роках загалом була вирішена проблема з зошитами та учнівським приладдям. Учні черкаських шкіл писали чорнилами та металевими перами – «зірочками», «гусочками», «рондо» тощо. Далеко не всі учні мали портфелі, чимало з них ходили до школи з пошитими батьками полотняними торбами (аби їх не поплутати, на кожній різними способами розміщували початкові літери прізвища та імені учня). Чорнильніці-«невиливайки» носили в спеціальних торбинках.

Щотижня учні навчалися 6 днів, для початкових класів проводилося не більше 4-х уроків у день, для 4-го класу – 2 рази на тиждень по 5 уроків, а для учнів 5–10 класів – 5 уроків (2–3 рази на тиждень – 6 уроків). Перша, третя і четверта перерви між уроками тривали 10 хвилин, а друга – 30 хвилин.

У передвоєнному 1940 році було частково скасовано безоплатне навчання і запроваджено *плату за навчання* у 8–10 класах у сумі 150 крб. щороку.

На початку 1941 року освітньо-виховний процес у школах міста забезпечували 300 вчителів. Рівень їхньої кваліфікації залишався невисоким: вищу освіту мало лише 9 педагогів, незакінчену вищу – 77, середню – один. 39 учителів здобували в той час вищу освіту.

Серед кращих освітян міста тогочасні документи називають Т. Л. Лисенко (історія), С. Я. Похалович (українська мова), Г. В. Таранову (природознавство), Н. І. Павленко (математика), П. С. Дробот (іноземна мова), Е. Й. Лейбензона (креслення), О. Ф. Руденко (початкові класи), І. Г. Філофери (фізкультура), І. С. Малика (директор СШ № 1) та ін.

З метою прискорення *ліквідації неписьменності* дорослого населення у Черкасах з вересня 1935 року відкрили 7 шкіл для неписьмених та 44 школи для малописьмених. Усього в цих школах навчалось понад 1500 осіб. Завдяки цьому напередодні війни неписьменність у місті була практично ліквідована.

Помітною подією в історії міста і регіону стало відкриття 6 лютого 1921 року *Черкаського інституту народної освіти* – першого закладу вищої освіти на Черкащині. Відкриття інституту було зумовлене гострою потребою в учительських кадрах, особливо у сільській

місцевості. Розпочалися заняття на одному факультеті соціального виховання, який мав три відділення – історико-філологічне, природниче та фізико-математичне. Навчальний процес забезпечували 3 професори і приват-доценти та 9 викладачів. Головний навчальний корпус розміщувався в будинку колишньої жіночої гімназії (нині – Палац молоді та юнацтва). Перший набір склав 214 студентів.

У непростих умовах того часу інститут пройшов складний шлях реорганізацій. У жовтні 1922 року на базі інституту і педагогічної школи (колишньої учительської семінарії) відкрилися *вищі трирічні педагогічні курси*. За тодішньою системою освіти вони відносилися до вищих навчальних закладів. Через матеріальні труднощі контингент студентів скоротився до 96 осіб.

У 1925 році черкаський заклад вищої освіти отримав назву *технікуму*. У цьому ж році відбувся перший випуск 27 педагогів з вищою освітою. У подальшому кожного року дипломи про вищу освіту отримували понад 30 випускників.

Рішенням уряду в 1930 році навчальний заклад реорганізували в *Черкаський інститут народної освіти* і того ж року – в *інститут соціального виховання* зі збереженням профілю – підготовка вчителів з трирічним терміном навчання. А в 1933 році інститут реорганізується у *державний педагогічний інститут* з історичним, мовно-літературним, фізико-математичним та природничим факультетами. З 1938 року при ньому функціонував дворічний *учительський інститут*.

Формування контингенту студентів у 1920-х роках здійснювалося за класовим принципом. Основу студентства мали складати представники робітничого кла-

су і трудового селянства. Заохочувалося направлення на навчання робітників-комуністів, комсомольців, членів профспілки, селян-бідняків, демобілізованих із лав Червоної Армії. Класовий підхід зберігся і в 1930-х роках. У педінституті в 1934 році серед студентів питома вага робітників і селян становила 88 % (14 % – робітники і 74 % – селяни).

Напередодні війни в 1941 році на 9 кафедрах інституту працювало близько 100 викладачів. З них 2 професори та 10 кандидатів наук. В інституті здобували знання 1094 студенти на денній формі навчання і 2692 студенти – заочно.

Видавалися *«Наукові записки інституту»*. З початком війни багато викладачів і студентів зі зброєю в руках боронили рідну землю від ворога.

У довоєнний період у 6 технікумах і спеціальних школах (фельдшерсько-акушерській, політосвіти, зуболікарській, автошколі та інших) Черкас навчанням було охоплено 3394 учні, у школах фабрично-заводського навчання – 250 учнів.

Культурно-мистецьке життя

У 1920-х роках осередками культурно-освітньої роботи в місті були клуби, які створювалися на промислових підприємствах. У них діяли гуртки художньої самодіяльності – хорові, драматичні, музичні та інші. У 1928 році на цукрово-рафінадному заводі було завершено будівництво клубу цукровиків на 800 місць з бібліотекою і кімнатами для культурно-

масової роботи та для гуртків самодіяльності. Він став найбільшим культурно-освітнім закладом у Черкасах.

Культурне життя в місті поживалося після відкриття в 1933 році Будинку колективіста (згодом районний Будинок культури). Двоповерхову будівлю Будинку колективіста (розміщувався на місці нинішнього приміщення обласної філармонії) знали всі черкаські.

У Будинку культури працювали драматичний колектив, хорова капела, які неодноразово виходили переможцями на обласних олімпіадах художньої самодіяльності та ставали лауреатами республіканських оглядів. Будинок культури став місцем проведення концертів, демонстрації хронікальних та художніх фільмів, занять численних гуртків художньої самодіяльності. Тут також проводилися лекції, бесіди та інші масово-політичні заходи в рамках пануючої в той час комуністичної ідеології.

Усього в довоєнний період у місті діяло 12 робітничих клубів, що утримувалися профспілками, більшість із них мали кіноустановки. Окрім того, було й два міських кінотеатри, один із них – для дітей.

У місті функціонувало 39 бібліотек, включаючи шкільні й відомчі. Їх книжковий фонд становив 118593 томи.

З 1918 року в місті діяв краєзнавчий музей, який відвідували різні категорії населення. Так, у серпні 1923 року в ньому побували 274 відвідувачі, в тому числі групи дітей з дитячих будинків імені Т. Шевченка та І. Франка, делегати окружного з'їзду медичних працівників, учні Демківської та Мойсенської шкіл Золото-ніського району.

Історія професійного театру в Черкасах веде свій відлік від квітня 1932 року. Саме тоді постановою уряду на базі 3-ї майстерні мистецького об'єднання «Березіль» було створено Другий пересувний робітничо-колгоспний театр, творчий колектив якого, як і низки інших пересувних театрів, мав обслуговувати населення міст і сіл України.

Дебютна вистава «Родина щіткарів» за популярною тоді п'єсою Мирослава Ірчана відбулася 25 квітня у місті Малин на Житомирщині. Далі були вистави, обтяжливі гастрольні переїзди, довірливі очі глядачів і голодна романтика акторського життя. І, врешті, театр у 1933 році знайшов своє постійне місце перебування у Черкасах. Відтоді творче життя колективу нерозривно пов'язане з нашим містом.

Важливе місце в репертуарі молодого театру в той час займали твори української класики – І. Карпенка-Карого, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького, Т. Шевченка, М. Кропивницького, С. Гулака-Артемівського. У 1939 році на честь 125-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка театру присвоєно ім'я Великого Кобзаря. До цієї дати театр показав виставу «Назар Стодоля».

У період війни театр припинив свою діяльність. Проте частина акторів під час нацистської окупації брала участь у виставах української та німецької класики для військовослужбовців вермахту та місцевого населення.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте зміни адміністративно-територіального підпорядкування міста Черкаси в 1920-х – на початку 1930-х років.
2. Які промислові підприємства становили основу економіки міста у міжвоєнний період?
3. Назвіть нові підприємства, що почали працювати у 1930-х роках у місті.
4. Як би ви оцінили рівень шкільної освіти Черкас у 1920-х роках?
5. Чим зумовлено, на ваш погляд, відкриття в Черкасах закладу вищої освіти педагогічного профілю – інституту народної освіти?
6. Дайте характеристику мережі культурно-освітніх установ довоєнних Черкас та форм їх роботи.
7. Який професійний колектив визначав мистецьке обличчя Черкас у довоєнний період?
8. Тестове завдання. У якому році Черкаси стали центром Черкаської округи:
 - 1927 рік;
 - 1923 рік;
 - 1924 рік.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Черкаси мають, наче в Києві, Поділ, свій низ, Митницею зветься. Он береги камінням та плетеною лозою укріплені. Квадрати вже проросли по лініях лозової рамки. Під містом тартак за тартаком, а біля декотрих і плоти стоять: не всі тартаки ще працюють. В Черкасах широкі вулиці, здебільша правильними кварталами. Частина головної вулиці, названої в честь тов. Урицького, ще не заможена впродовж двох кварталів. Черкаси місто зручне тим, що посередині базарний майдан. Собор посередині, а кругом жвава торгівля... Ціни на продукти відсотків на 15–20 нижчі від київських».

Від наших кореспондентів. Черкаські вражіння // Пролетарська правда. – 6 червня. – 1926. – С. 2.

«Міський бюджет складає цифру прибутків 536 тисяч карб. та видатків 535 тисяч карб. Завдання бюджетної комісії, щоб суми бюджету були рівно розподілено. Що від Сосновки треба стягти максимум прибутку для місцевого бюджету.

Не слід збільшувати видатків, бо й так у нас випадає на душу 17 карб., в той час як в інших округах – по 2–3 карб. на душу.

В цьому році бойня не може бути перенесена в інше місце через те, що передбачено поширення водопровідної мережі та електростанції».

Пленум міської ради // Робітничо-селянське око. – 19 вересня. – 1925. – С. 1.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ (1941–1943 РР.). ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТА

- **Оборона Черкас у серпні 1941 року**
- **Встановлення окупаційного режиму**
- **Повсякденне життя в окупованому місті**
- **Опір окупантам та визволення Черкас**

Оборона Черкас у серпні 1941 року

У неділю, 22 червня 1941 року з повідомлень радіо жителі Черкас дізналися, що без оголошення війни гітлерівська Німеччина та її союзники напали на СРСР. З початком війни у місті відбувалися численні мітинги та збори, на яких черкаські засуджували агресію та закликали краще працювати задля перемоги.

Більшість людей була впевнена, що війна триватиме недовго і, як стверджувала радянська пропаганда, закінчиться перемогою Радянського Союзу. Однак уже 29 червня 1941 року над Черкасами з'явилися німецькі літаки-розвідники, а 17 липня місто зазнало бомбардування ворожою авіацією, внаслідок якого серед мирного населення були вбиті й поранені.

З початком війни у місті розпочалася *мобілізація* військовозобов'язаних. На фронт пішло чимало добровольців.

У місті з'явилося багато військових, яких ешелонами відправляли в західному напрямку для участі у бойових

діях. У зворотному напрямку до Черкас прибували ешелони з пораненими бійцями. У більшості закладів освіти облаштувалися госпіталі.

Розпочалася *евакуація на схід* населення та підприємств міста, які на нових місцях налагоджували виробництво. Так, обладнання Черкаського рафінадного заводу було вивезене в Поволжя, де через певний час розпочалося виробництво цукру для потреб армії. Машинобудівний завод налагодив виробництво в місті Курган на Уралі, тютюнова фабрика – в чувашському місті Алатир, консервний комбінат – у місті Камишин на Волзі.

Лінія фронту в липні досягла території Черкащини. Тяжкі й кровопролитні бої розгорнулися під Уманню, де було затримано просування гітлерівських військ. Та все ж переважаючі сили ворога 1 серпня 1941 року оволоділи містом і стрімко просувалися до Дніпра, поставивши за мету якомога швидше захопити Черкаси – важливий стратегічний пункт на перетині залізниці й водного шляху та мостом через Дніпро.

4 серпня гітлерівці зайняли Смілу, 5 серпня – Кам'янку, 7 серпня – Чигирин. Кровопролитні й виснажливі бої розпочалися на черкаському напрямку, де з метою запобігання виходу німців до Дніпра і загрози Києву з півдня, створювалася смуга оборони, яка потім отримала назву «*Черкаський плацдарм*». Місто було переведено на воєнний лад і готувалося до оборони.

Понад 10 тисяч жителів міста взяли участь у будівництві 12-кілометрового протитанкового рову навколо міста. Були споруджені бліндажі, обладнані місця для артилерії. На найбільш загрозливих напрямках встановлені протитанкові надовби та загородження з колючого дроту.

Оборону Черкас здійснювала 38-а армія (командувач – Д. І. Рябишев), штаб якої розміщувався у приміщенні по вулиці Воровського (нині – Університетська, наукова бібліотека університету). До оборони міста були залучені рештки інших уцілілих відступаючих частин, у тому числі й зведений полк, сформований із бійців і командирів 6-ї та 12-ї армій, яким удалося вирватися з оточення під Уманню.

На Дніпрі діяли моряки *Дніпровського загону* Пінської військової флотилії. Вогнем бронекатерів, моніторів і канонерських човнів моряки прикривали мости й переправи, вели вогонь по цілях на берегах Дніпра. До останнього вів бій з ворожими літаками екіпаж канонерського човна «Верний», піднявши вимпел «Гину, але не здаюсь».

Нацисти намагалися розбомбити міст через Дніпро, кидаючи на його знищення до 50 літаків. Однак завдяки умілим діям зенітників та льотчиків їм це так і не вдалося. У черкаському небі здійснив свій подвиг старший політрук *П. С. Битюцький*, який у розпал боїв за місто збив один літак, а другого таранив, за що посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Смуга оборони на черкаському напрямку постійно звужувалася. Запеклі бої *на підступах до Черкас розгорнулися 17 серпня*. Німцям вдалося прорвати лінію оборони, однак захисники міста відчайдушною багнетною контратакою відкинули ворога, який не витримав удару і відійшов до Білозір'я.

Наступного дня німецьким танкам вдалося прорватися на міські околиці з метою захоплення мосту через Дніпро. Однак вогнем переведених на пряму наводку зенітних гармат вони змушені були відступити.

ЧЕРКАСИ: 1920-ті – ПОЧАТОК 1950-х рр.

Черкаси – центр Шевченківської округи

Округа утворена як Черкаська 7 березня 1923 р. У червні 1925 р. до округи приєднана частина районів розформованих Золотоніської та Шевченківської (з центром у Корсуні) округ. 5 січня 1927 р. Черкаська округа перейменована на Шевченківську. Ліквідована 15 вересня 1930 р. у зв'язку з переходом на дволанкову систему управління (район-центр)

**Черкаська тютюнова
фабрика. 1927 р.**
Перша тютюнова фабрика в Черкасах була відкрита в 1879 р. купцем Першої гільдії Ароном Зарицьким

*Черкаський державний педагогічний інститут
(нині – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького). 1930-ті роки*

*Капела бандуристів Черкаського державного педагогічного
інституту під керівництвом К. А. Вусатого*

Школа художнього ткацтва в Черкасах. 1931 рік

*Восьмикласники міської школи № 12.
Березень 1941 року*

Нацистська окупація. Станція Черкаси. 1942 рік

*Визволення Черкас. Бої на вулицях міста.
Грудень 1943 року*

Черкаси продовжували оборонятися. І тільки *в ніч на 22 серпня*, у зв'язку із загостренням обстановки, за наказом командування війська, щоб уникнути оточення (німці форсували Дніпро в районі Кременчука) організовано залишили місто, знищивши за собою усі три мости (залізничний, дерев'яний і наплавний). Але бої за дніпровські острови, особливо острів Королевець, тривали ще кілька днів.

17-денна оборона Черкас відіграла важливу роль у зриві планів фашистів щодо оволодіння Києвом у липні 1941 року. Мужність захисників міста дала змогу евакуювати в тил обладнання підприємств, майно і худобу колгоспів та радгоспів, культурні цінності.

Черкаси стали третім містом України, після Києва та Одеси, яке 1941 року так довго не могли захопити німецькі війська.

Встановлення окупаційного режиму

22 серпня 1941 року приблизно о 15 годині в Черкаси *увійшли гітлерівці* і почали одразу облаштуватися, займаючи найкращі будівлі міста. Очевидці розповідали, що першими на міських вулицях з'явилися німецькі мотоциклісти. Вони на великій швидкості промчали центральними вулицями, а потім уже увійшли автоматники, танки, бронетранспортери. Окупація міста тривала *834 дні* – з 22 серпня 1941 року і до 13 грудня 1943 року.

Нацисти в Черкасах, як і на всій території України, запровадили свій *«новий порядок»* – жорстокий режим, передбачений планом «Ост». Місто Черкаси в часи нацистської окупації підпорядковувалось Смілянській

окрузі, яка входила до складу однієї з шести утворених окупантами в Україні генеральних округ – Київської. Генеральні округи, у свою чергу, входили до райхкомісаріату «Україна» з центром у місті Рівне.

Управління містом і районом здійснювала *районна управа* (допоміжна українська адміністрація), яка контролювала діяльність установ, організацій і підприємств міста та району, займалася господарськими, житловими і громадськими питаннями. *Голова управи* Шпаківський ніс відповідальність за всі підлеглі йому місцеві заклади, господарство і управління, повинен був боротися з проявами саботажу, диверсіями, непокорю окупаційній владі, організовувати «вилучення» продукції для рейху та задовольняти потреби армійських підрозділів.

Поліційні функції нагляду за громадським порядком у місті здійснювала так звана Черкаська *районна (районна) поліція* на чолі з інспектором. До її складу, зокрема, входили кримінальний відділ і шуцманшафт (охоронна команда), їй же підпорядковувалась черкаська в'язниця.

Жорстоке утвердження окупаційної влади розпочалося з оприлюднення вимог до населення міста. Впродовж усього періоду окупації міста на його вулицях з'являлися оголошення і накази окупаційної влади, які регламентували життя жителів, і в багатьох випадках закінчувалися словами: «За невиконання – розстріл».

З перших днів окупації тотального характеру набуло *знищення євреїв*, яких було оголошено расовими й політичними ворогами Третього рейху. Наказом Черкаської районної управи та інспектора районної поліції було створене *єврейське гетто* в районі «Митниця», куди євреїв примусово переселяли з власних осель, відбирали майно та особисті речі. У наказі було зазначено, що «за

кожного вбитого працівника нової влади будуть розстріляні 50 жидів і 10 комуністів. За переховування жидів та зв'язок із партизанами винні розстрілюватимуться на місці без суду».

У наказі Черкаської районної управи та інспектора поліції № 9 від 10 жовтня 1941 року доводилося до жителів Черкас, що «...всім жидам до 12 жовтня 1941 року до 8 годин вечора переселитися з усіх вулиць міста на митницю (район: вулиця Шолом-Алейхема – Пожежний спуск та Куйбишева (був. Старобазарна), а громадянам, які мешкають в цьому районі, до цього часу переселитися у квартири, звільнені жидами або інші вільні квартири. За кожний спалений будинок розстрілу підлягають 100 жидів та 20 комуністів».

Одного дня нацисти вивели сотні євреїв, включно зі старими й дітьми, під виглядом виходу на роботу за місто й розстріляли. З часом було створено ще одне відділення гетто. Для нього було вибрано приміщення колишнього гуртожитку деревообробного комбінату з широким подвір'ям, що розташовувалося на розі вулиць Островського та Дніпровського шосе (нині затоплено Кременчуцьким водосховищем). Сюди переселяли євреїв із Подолу і Митниці. Ліквідація мешканців обох гетто відбулася 18 грудня 1941 року, загальна кількість загиблих оцінюється у *8 тисяч осіб*.

Наступний наказ № 10 від 25 жовтня 1941 року пропонував «...всім членам і кандидатам комуністичної партії, комсомольцям та жидам в 5-денний термін з дня оголошення цього наказу зареєструватися в черкаській поліції. Всі зазначені особи, які не зареєструються у вказаний термін, будуть заарештовані і посаджені в тюрму».

Наказом Черкаської районної комендатури від 16 жовтня 1941 року в Черкасах вводився *комендантський*

час. У документі зазначалося, що «ходить по вулицях м. Черкаси для населення дозволяється від 5 год. ранку до 8 год. вечора. Хто з'явиться на вулиці пізніше вказаного часу – буде заарештований».

Окупаційна влада виконувала своє головне завдання, знищуючи передусім носіїв комуністичної ідеології та радянських активістів. На початку вересня 1941 року після нелюдських катувань нацисти повісили в центрі міста Черкаси слюсаря міської електростанції Г. Г. Стремиленка, викладачів педагогічного інституту С. Л. Потоцького, П. А. Голуба та коменданта І. Бінусова, робітників рафінадного заводу Білана, Крижанівського, Турчина та Шпака, залишених для підпільної роботи. У грудні 1941 року були розстріляні голова Черкаського райвиконкому Петро Яцик і керівник партійного підпілля Петро Василина.

Впродовж вересня-жовтня 1941 року окупанти розстріляли в Черкасах кількасот мирних жителів, серед них багато людей похилого віку, жінок, дітей. На початку січня 1942 року було розстріляно 186 комуністів, комсомольців, підпільників.

Нацисти вчинили жорстоку розправу над тяжкохворими в Соснівському санаторії – перекололи їх багнетами, а трупи повкидали в Дніпро.

У «Солдатській пам'ятці» для німецьких військовослужбовців зазначалось: «...у тебе немає серця і нервів, на війні вони тобі не потрібні. Знищуй в собі жалість і співчуття – вбивай кожного радянського, не турбуйся, якщо перед тобою старий чи жінка, дівчинка чи хлопчик, – убивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі...»

Терором окупанти намагалися зламати дух і волю місцевого населення, посіяти страх, який, на їхню думку, був «єдиним здатним відбити у населення бажання до

опору». Вихід на вулицю з настанням темряви, проживання осіб без прописки, користування радіоприймачем, неповідомлення про місцеперебування радянських військовослужбовців та комуністів каралося розстрілом. У своєму прагненні карати місцеве населення якомога жорстокіше нацисти не зупинялись навіть перед убивством дітей, жінок, літніх людей.

За роки окупації в місті Черкаси було розстріляно, повішено і закатовано 4600 осіб, у тому числі 1800 дітей віком до 12 років.

У 1942 році гітлерівці почали вивозити молодь на *примусові роботи* до Німеччини. Досить поширеною була практика насильницької відправки на чужину цілими сім'ями. Для прикладу, жителька Черкас Н. Г. Піскова у 1942 року була вивезена до рейху разом із 3-річною донькою Оленкою та 4-річним сином Толею.

Німці разом з поліцаями виловлювали юнаків і дівчат (від 14-ти років) під час облав і зганяли їх у підвальне приміщення технікуму механізації сільського господарства по вулиці Ільїна (Надпільна).

Потім під конвоєм їх вели на залізничну станцію. У голові колони йшов духовий оркестр, який грав бравурні марші, щоб заглушити плач матерів та прокльони на голови нацистських окупантів. Лікар тубдиспансеру А. В. Урсул врятував від відправки до Німеччини десятки молодих людей, видавши їм довідки про те, що вони хворі на туберкульоз.

У вересні 1941 року в Черкасах було створене *видавництво* «Українська думка», яке підпорядковувалося районній управі. Воно забезпечувало друкованою продукцією місто Черкаси і Черкаський район, а також сусідні Городищенський, Золотоніський, Кам'янський, Канівський, Смілянський та Чигиринський райони.

Крім тиражування інформаційних матеріалів, видавництво, передусім у перші місяці окупації, виготовляло печатки та штампи для новостворених установ, а також підприємств, навчальних закладів, приватних майстерень, релігійних об'єднань. Виконувалися замовлення на виготовлення тек, книг наказів, квитанцій, бланків, шкільних зошитів, посвідчень, окупаційних паспортів («аусвайсів»), нарукавних пов'язок для української поліції тощо.

27 вересня у Черкасах почала виходити газета «Українська думка» – «орган Черкаської районної управи» (з 1 серпня 1942 року – «газета Черкаського району»). У передовій статті газети зазначалося, що «...минули ті прикрі часи, коли місцева людність ховалася в погребях та підвалах. Тепер настав час братися до роботи. Все, що зруйноване, мусимо відбудувати, полагодити, відновити. Під українським прапором наше місто і наш район повинні стати кращими й заможнішими, ніж були вони під прапором радянським».

Газета рясніла матеріалами, які мали на меті створити враження масової підтримки жителями окупованого міста і району нацистського рейху і його «вождя Гітлера».

Окупанти намагались скасувати все, що нагадувало б про «комуністичні часи». Так, у травні 1942 року Черкаська райуправа здійснила *перейменування вулиць* міста Черкаси, що мали «більшовицькі» назви. Наприклад, вулиця Ільїна (сучасна Надпільна) отримала назву Гайдамацької, вулиця Карла Маркса (сучасна Остафія Дашковича) – Запорізької, вулиця Фрунзе (сучасна Верхня Горова) – Коновальця, а вулиця Свердлова (сучасна Байди Вишневецького) – Петлюри.

Повсякденне життя в окупованому місті Війна внесла сумні корективи у всі сфери життя пересічних громадян міста. Вона зрушила з місця багато людей. Мобілізовані на фронт, евакуйовані на схід країни залишали своє житло і майно. Удержись до Черкас, гітлерівці на свій розсуд здійснювали перерозподіл житлового фонду, займаючи кращі приміщення для проживання і розміщення там установ та військово-адміністративний апарат.

Окупанти намагалися *відновити виробництво* на промислових підприємствах міста, передусім тих, що були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції (рафінадний і консервний заводи).

Восени 1941 року запрацював *цвяховий і цегельний заводи*. На території колишнього технікуму механізації сільського господарства було відкрито середню технічну школу для підготовки робітничих. При школі було створено чавуноливарний цех, де у вагранках почали плавити чавун, з якого виливали деталі для машин і механізмів. Згодом вступив у дію і мідеплавильний цех. Працювали також ковальський і слюсарний цехи, які використовували струм власної електростанції.

Метал був потрібний і для виготовлення запасних частин для сільськогосподарської техніки, яка подекуди лишилася в зруйнованих машинно-тракторних станціях (МТС), і яку радянські війська не встигли вивезти при відступі. Німецькій владі вдалося відновити роботу Черкаської МТС, яка надавала послуги громадським господарствам при сівбі, оранці та збиранні врожаю.

У Черкасах на вулиці Ільїна (Надпільна), 147, на території колишньої автошколи Головцукру було відкрито *автотракторну майстерню*, де ремонтували ком-

байни, молотарки, жатки, віялки, трактори, плуги, сівалки, снопов'язалки, електромотори, виконували слюсарні, токарні та інші механічні роботи.

Окупаційна влада також зберегла структури колишньої радянської споживчої *кооперації*. Кооперативні організації повинні були продовжувати заготівлю залишків сільськогосподарської продукції у населення, але тепер всі вони передавались окупантам. Частина продукції заготовлялася в примусовому порядку. Так, у грудні 1941 року згідно наказу Черкаської районної управи всіх приватників і установи було зобов'язано «провести обрізку волосу хвостів усіх коней, яке підлягає обов'язковій здачі до склепу райспоживспілки в Черкасах, а по селах – споживчим товариствам по ціні 40 карбованців за 1 кілограм. За виконанням наказу слідкуватиме народна поліція району».

Німці в 1941 році почали сприяти *відновленню дрібного приватного підприємництва*, яке мало задовольняти попит місцевого населення на повсякденні товари широкого вжитку та побутові послуги. Цими питаннями займались торговельна, фінансова і промислові секції районної управи. Промислові секції видавали дозволи всім бажаючим на заняття різними промислами, після чого дозвіл реєструвався за певну плату у фінансовій секції і на цьому дозвільна процедура закінчувалася.

Спрощений порядок видачі дозволів (патентів) сприяв тому, що вже у вересні-жовтні 1941 року підприємливі жителі міста почали масово *займатись різними промислами* – перукарським, шевським, чинбарським, кравецьким, ковальським, бляхарським, слюсарським, теслярським, столярським, мулярським, склярським, годинникарським, а також візництвом та рибальством.

Відкривались і приватні заклади різного типу. Зокрема, в Черкасах стала працювати їдальня «Вільна Україна» та заїжджий двір з готелем «Щаслива Україна».

Товари масового вжитку німці дозволили виробляти в *промислових артілях і кооперативах*. Так, впродовж 1942–1943 років у Черкасах працювали такі промислово-виробничі кооперативні товариства як «Шкіряний завод», «Валяльна фабрика» і «Металокомбінат», а також гудзикова фабрика Черкаської спілки кустарно-промислових і сільськогосподарських товариств. Проте виробнича потужність цих підприємств була низькою і вони покривали потреби місцевого населення лише частково. Одяг і взуття у більшості населення був ще довоєнний.

Окупаційна влада намагалась налагодити *навчання в школах*, видавши в січні 1942 року розпорядження про «поновлення навчання 1–4 класів шкіл міста та району з 20 лютого 1942 року». У школах був введений Закон Божий та мінімум навчальних предметів, у тому числі – німецька мова.

Оскільки нових підручників не було, то вчилися за старими, яких також не скрізь вистачало. Директори шкіл мали своєчасно проводити «чистку» підручників, слідкувати за тим, щоб не проводилась комуністична пропаганда.

Та батьки не дуже охоче віддавали дітей до цих шкіл, і «нова влада» неодноразово фіксувала погане відвідування дітьми шкіл, запровадивши за це навіть грошові штрафи на тих батьків, чиї діти не ходили до школи, або пропускали багато навчальних днів. У грудні 1943 року (одразу після визволення міста від ворога) в Черкасах налічувалось лише 9 шкіл, у яких було 1014 учнів.

Після окупації Черкас німецькими військами в місті з ініціативи міської управи наприкінці жовтня розпочав роботу *педагогічний інститут та учительська семінарія* при ньому. Навчатися в них виявили бажання понад тисячу молодих людей, яких зараховували на навчання без вступних іспитів. Під час офіційного відкриття навчальних закладів 6 грудня 1941 року студентів та викладачів, які колоною прийшли до міської управи, привітали представники німецької комендатури та місцевої адміністрації.

Однак заняття в інституті та семінарії припинилося дуже швидко. Вже на початку 1942 року в переліку установ і організацій міста Черкаси значився «педагогічний інститут» без студентського контингенту і педагогічного колективу. Певний час у штаті ще числилося 6 технічних і 2 адміністративні працівники.

У листопаді 1941 року було відкрито для відвідувачів *краєзнавчий музей*. Директором був призначений Тустанівський. У музеї діяли історико-археологічний, природничо-агрономічний відділи та кімната Т. Г. Шевченка, підвідділи мистецтва й архітектури, мінералогічний. Близько 4 тисяч експонатів демонструвались у 10 залах. Серед експонатів були колекції старовинного посуду, зброї, рукописи і картини відомих художників (усе це було вивезене нацистами у 1943 році при їх відступі й безслідно зникло).

Як свідчать документи в м. Черкаси працював *театр*, до складу якого, крім театральної трупи, входили – джаз-оркестр, капели – хорова імені Лисенка та бандуристів і циркова бригада. Основним його завданням було «обслуговування німецьких військових частин та цивільного населення». Репертуар театру включав твори українських і німецьких композиторів та народної творчості.

Опір окупантам та визволення Черкас

Жорстокість і насилля окупантів породжували опір населення міста, розгортання *підпільного і партизанського руху*, саботажу та інших форм опору. Ще до вступу німецьких військ до Черкас органами радянської влади для організації підпільних і партизанських дій були визначені активісти, які мали залишитися в окупованому місті. Хоч і наспіх, але заздалегідь були створені запаси зброї та продовольства.

У жовтні 1941 року почав діяти *партизанський загін* на чолі з колишнім військовим керівником Черкаського ветеринарного технікуму Феодосієм Савченком – одним із трьох братів Савченків. Загін не давав спокою німцям – здійснював напади на невеликі групи ворога, транспортні засоби, виводив з ладу лінії зв'язку, проводив агітаційну роботу серед населення.

Партизанам, щоб уникнути переслідування, часто доводилося міняти місце дислокації – рейдуючи від Черкаського бору до Холодного Яру. Важкою для партизан видалася зима 1941–1942 років. Усе важче було відриватися від переслідувань німців і поліцаїв, які зруйнували землянки партизанського табору й розграбували запаси продовольства.

Загін втратив багато бійців вбитими і пораненими. На початку травня 1942 року в бою з переважаючими силами карателів біля села Старосілля загинуло багато партизан, у тому числі командир загону *Феодосій Савченко*. Залишилося всього 19 осіб. Того ж року загинули й обидва його брати – Іван і Григорій. Усі троє поховані в братській могилі в рідному селі Мошни.

Уцілілі бійці склали основу для подальшого розгортання партизанського руху. Партизани активізували

свою діяльність у 1943 році й всіляко допомагали Червоній армії у звільненні Черкас від нацистів.

У липні і на початку 1943 року в місті були організовані *підпільні диверсійні групи* з робітників та інтелігенції, які проводили диверсії та акти саботажу на залізниці й підприємствах Черкас. Так, група П. Т. Марущака вивела з ладу обладнання на консервному заводі, в результаті чого підприємство припинило роботу на декілька місяців. У вересні 1943 року підпільники цієї групи переправили з міста в ліс до партизанів 28 учасників підпілля.

У будинку підпільниці Дори Семадені по вулиці Жовтневій (Благовісна) був встановлений радіоприймач, який з невеликими перервами працював майже півтора роки. Підпільниця слухала й записувала зведення Радінформбюро про події на фронті та передавала підпільникам, а вони розповсюджували їх у вигляді листівок серед робітників судоремонтного й консервного заводів. Листівки серед населення розповсюджували й інші підпільники, завдяки чому черкаські протягом усього періоду окупації були добре обізнані з подіями на фронтах.

Перед відступом гітлерівців член підпільної організації рентгенотехнік Г. Д. Махаринець розмонтував і закопав у землю цінне обладнання рентген-кабінету, зберігши його від вивозу до Німеччини. Те ж саме зробив і лікар тубдиспансеру А. В. Урсул, зберігши унікальну медичну апаратуру, яка була єдиною не тільки в Черкасах, але і в Київській області.

Підпільники *шкіряного заводу* організовували диверсії й акти саботажу, псували шкіру під час її вичинки (перепалювали сірчанім натрієм), особливо коли

потрібно було виконувати замовлення окупаційної влади. У ліс до партизанів було переправлено кілька пар тій якісної шкіри та 40–50 пар взуття.

Таким чином, нацистській владі так і не вдалося, незважаючи на всі зусилля, відновити промислове виробництво у повному обсязі. Підприємства й артілі Черкас під час окупації так і не запрацювали на повну силу. Чималий внесок у зрив планів та намірів окупаційної влади зробили черкаські підпільники.

У 1941–1943 роках у Черкасах працював *дитячий притулок*, створений за власної ініціативи колишньою вихователькою дитячого садка *Олександрою Шулежко*. Ризикуючи життям не тільки своїм, але й своїх маленьких доньок – чотирирічної Лариси і семирічної Алли, вона врятувала від вірної смерті майже 100 безпритульних дітей. У 1990-х роках Олександра Шулежко була удостоєна почесного звання *«Праведник народів світу»*. А у 2017 році їй присвоєно звання *«Почесний громадянин міста Черкаси»*.

Визволення Черкащини від нацистських загарбників розпочалося *восени 1943 року*, коли військами 47-ї армії були звільнені Драбів, Чорнобай і Золотоноша.

Гітлерівці відводили Дніпру і, зокрема, *Черкасам* важливу роль у своїй системі оборони як складовій частині *«Східного валу»*. У серпні-вересні 1943 року, у зв'язку з наступом Червоної Армії, німці почали готуватися до оборони. Вони мобілізували все населення міста й району віком від 16-ти до 60-ти років на риття протитанкового рову, окопів та укріплень. Тих, хто не підкорявся наказу – розстрілювали.

Німецьке командування вимагало не здавати Черкаси ні за яких обставин. Для оборони використовувалось

житло й заводські будівлі, на горищах і в підвалах були обладнані засідки снайперів.

Перші спроби радянських військ прорватися в місто успіху не мали. Ворог, використовуючи значні сили, постійно контратакував, активно застосовував авіацію. Так, лише 30 листопада німцями було зроблено понад 550 бойових вильотів, у боях взяло участь близько 70 танків і бронетранспортерів. Але мужність і героїзм воїнів зламали шалений опір противника.

12 грудня 1943 року розпочався останній штурм міста. Потужного удару по ворогу завдала артилерія. З боку Соснівки першими до міста увійшли воїни 1129-го стрілецького полку. З боку Червоної Слободи, долаючи опір противника, до околиці міста прорвався 1237-й стрілецький полк. *14 грудня 1943 року* Черкаси були повністю визволені від нацистських загарбників.

Майже місяць у надзвичайно складних умовах ішла виснажлива й запекла битва за місто. Здійснили цю важливу операцію війська 52-ї армії (командувач К. А. Коротеєв), 254-ї гвардійської дивізії (командувач М. К. Путейко) та інших військових частин і з'єднань при активній допомозі десантників і черкаських партизанів.

У боях за Черкаси полягло понад 6 тисяч солдат і офіцерів Червоної армії, партизан. 23 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Серед них – П. А. Вернигора, Ф. Ф. Лазарєв, В. М. Молотков, І. О. Онопрієнко, В. П. Подневич, В. В. Чіковані, О. П. Суріков, Г. С. Хоменко та інші.

Полеглі за звільнення міста воїни похоронені на Пагорбі Слави, їхні імені викарбувані на гранітних плитах меморіалу. 22 з'єднання і частини Червоної армії на знак їх мужності і героїзму при визволенні Черкас від нацистів були найменовані «Черкаськими».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чим жило місто в перші дні війни?
2. Як була організована оборона міста Черкаси на початку наступу німецьких військ?
3. Охарактеризуйте дії окупаційної влади. Чому, на вашу думку, населення не сприймало її?
4. Особливості повсякденного життя жителів міста в період окупації.
5. У яких формах проявлявся опір черкасців окупаційному режиму?
6. Які заклади освіти і культури функціонували в Черкасах у період окупації?
7. Розкрийте особливості наступальної операції зі звільнення Черкас від нацистів.
8. Тестове завдання. Кому з перерахованих осіб присуджено почесне звання Праведник народів світу:
 - П. А. Вернигорі;
 - О. М. Шулежко;
 - П. Т. Марущаку.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Наказ №9

Управи та Інспектора поліції м. Черкаси 10 жовтня 1941 р.

§ 3. За кожного вбитого робітника нової влади, розстрілу підлягають 50 жидів та 10 комуністів.

§ 4. За кожний спалений будинок, розстрілу підлягають 100 жидів та 20 комуністів.

§ 5. За переховування жидів та зв'язок з партизанами, винні розстрілюватимуться на місці без суду».

Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-51. Видання газети «Українська Думка» м. Черкаси. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 10.

«Війська 2-го Українського фронту оволоділи містом Черкаси. Бої за Черкаси були жорстокими. Німці перетворили усі кам'яні будинки в укріплені вогневі точки. У підвалах і на горищах засіли ворожі снайпери. Ворог безперервно кидав в атаку танки з десантами автоматників.

Боротьба йшла за кожен квартал, за кожну вулицю. Прагнути будь-якою ціною втримати місто, ворог безперервно підкидав свіжі резерви. Долаючи впертий опір німців, наші війська вчора вночі [13 грудня 1943 року] почали вирішальний штурм міста. Одночасно був зроблений обхідний маневр з півдня, з району вокзалу, і нанесений удар з островів на Дніпрі. Сьогодні на світанку наші бійці повністю очистили місто Черкаси від німецько-фашистських загарбників».

Повідомлення Радінформбюро. – Т. 5. – С. 287–288.

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА (1943–1950-ті рр.)

- **Завдана місту шкода та невідкладні завдання відбудови**
- **Відбудова промислових підприємств**
- **Відновлення соціальної та освітньо-культурної сфери**
- **Відбудовчі роботи в 1945–1950-х рр.**

Завдана місту шкода та невідкладні завдання відбудови

Після тривалих кровопролитних боїв 13 грудня 1943 року Черкаси були звільнені від нацистських загарбників. За час окупації місту було завдано величезної шкоди. Загальна сума матеріальних збитків склала *375 млн крб.* (за довоєнними цінами). У місті за 834 дні окупації було зруйновано, спалено та пошкоджено понад 3 тис. квартир, 40 торговельних приміщень, комунальні підприємства: міську електростанцію, банно-пральний комбінат, водопровідну мережу, приміщення 3 шкіл, 4 лікарень, санаторіїв Соснівки.

У руїнах лежали підприємства Черкас – машинобудівний, рафінадний, дротово-цвяховий заводи, швейна фабрика, цехи деревообробного комбінату, артілі промкооперації. До війни у Черкасах проживало

близько 63 тис. жителів, на день визволення їх залишилося 15–20 тис.

На машинобудівному заводі було знищено електростанцію і ливарний цех, висаджено в повітря кузню, парові машини, генератори, інше устаткування.

За часів окупації була зруйнована налагоджена система медичної допомоги населенню та завдано матеріальної шкоди медико-санітарній мережі Черкас на суму 7 млн карбованців. Майже все медичне обладнання було вивезене до Німеччини або знищене. На момент визволення в місті працювало лише 10 лікарів, залишилася одна лікарня на 50 ліжок.

Відповідно до акту про збитки, що були завдані педагогічному інституту під час війни, вартість знищеного, зруйнованого та розграбованого майна складала 1 млн 757 тис. карбованців. Зокрема, було частково зруйновано приміщення навчального корпусу (під час окупації в ньому розташовувався німецький госпіталь), житловий будинок для викладачів зруйновано повністю, знищене господарське та навчальне устаткування, зник весь склад транспортних засобів, книжкові фонди бібліотеки розграбовані до 25 %.

Відразу після звільнення Черкас у місті почали відновлювати свою роботу органи державної влади, партійні, комсомольські і профспілкові організації. Цю роботу очолив депутат Черкаської міської ради П. П. Сисюк, який очолив міськвиконком. Після того, як він тяжко захворів, міськвиконком очолив Т. Р. Риндін. Своєю енергією, працьовитістю, увагою до людей, турботою про потреби міста він заслужив велику повагу в населення.

За рішенням Київського обкому партії 30 грудня 1943 року відновив діяльність Черкаський міськком КП(б)У, а 3 квітня 1944 року відбулися перші збори міської парторганізації, на яких обговорили завдання з відбудови міста. *Першочерговим завданням* визначено відбудову господарства та відновлення освітніх, медичних, культурно-мистецьких, та інших установ міста. Ситуація ускладнювалася тим, що відбудову доводилося починати, по суті, «з нуля», покладаючись на «внутрішні резерви», оскільки з союзного та республіканського бюджетів виділялися незначні кошти.

Для мобілізації коштів населення провадилися кампанії зі створення «*фонду оборони*», речові лотереї. Чимало патріотично налаштованих людей вносили до цього фонду свої заощадження. Черкаські робили все, щоб наблизити день перемоги, допомагали Червоній армії. У перші місяці після визволення жителі міста зібрали до фонду оборони понад 300 тис. карбованців грішми, а також різні цінності. На будівництво танкової колони «Черкащина» жителі міста й району внесли 1646 тис. карбованців.

У благодійницьку справу включилися *релігійні громади* міста. У 1944 році Троїцька церква здійснювала опікунство над лазаретом № 272, тримаючи там за свій рахунок п'ять осіб обслуги. Опікунство Покровської церкви здійснювало шефство над лазаретом № 1933, утримувало три особи обслуги й організовувало прання 800 одиниць білизни.

**Відбудова
промислових
підприємств**

Виконком Черкаської міськради та міська партійна організація першочергово організовували роботу з відбудови *мостів і транспортних комунікацій*, сприяючи подальшому наступу радянських військ. У лютому 1944 року в складних умовах було завершено спорудження дерев'яного мосту через Дніпро, пристосованого для руху поїздів і автотранспорту. У лютому стали до ладу міський радіовузол і телефонна станція.

Самовіддано працювали і *річковики Черкас*. Після жорстоких боїв на річковій пристані були зруйновані причали, вся територія вкрита траншеями, бліндажами, окопами і вирвами від вибухів. Річковики міста підняли 14 суден, затоплених гітлерівцями, відремонтували їх і вчасно відкрили навігацію.

У надзвичайно складних умовах відновлювали роботу *промислові підприємства* Черкас. Повна реєвакація майна підприємств, вивезених у тил протягом другої половини 1941-го – першої половини 1942 року, цілком слушно була визнана недоцільною. Було повернуто лише незначну частину евакуйованого майна, і в основному це було устаткування для промисловості. Різноманітні за формами поставки обладнання та матеріали із-за кордону (ленд-ліз, репарації, імпорт) при всьому їх позитивному значенні складали незначну частку вітчизняних матеріально-технічних ресурсів. Тому на початку відбудовчих робіт доводилося збирати на руїнах підприємств деталі й частини різних механізмів і власними силами, засобами, матеріалами, інструментами, безкоштовно і якомога швидше ліквідовувати тяжкі наслідки руйнівної війни.

Ситуація в зруйнованому господарстві ускладнювалася ще й тим, що *не вистачало людей*, особливо спеціалістів. Багатьох забрала війна, а чимало тих, хто в складі виробничих колективів евакуювався на схід, не повернувся додому і з різних причин залишився там на постійне проживання.

Ті ж робітники й службовці, що повернулися до Черкас, активно взялися відроджувати рідне місто. На початку січня 1944 року першу продукцію видали *артілі промислової кооперації* Черкас. Першою серед великих підприємств у березні почала працювати тютюнова фабрика, згодом – *деревобробний комбінат*. Навесні відновив роботу *консервний завод*.

За короткий час працівники машинобудівного заводу відремонтували 2500 квадратних метрів виробничих площ. І вже в червні 1944 року завод дав першу продукцію.

Зразки *самовідданої праці* показували як окремі робітники, так і цілі колективи багатьох діючих підприємств міста. Так, серед передовиків виробництва машинобудівного заводу особливо відзначилися працівники ливарного цеху – формувальники Д. Король, В. Паїс. Вони виконували по 2–2,5 річні норми. А токар цього заводу М. Семешкін завдяки застосування новаторських прийомів праці виконував по 8–10 норм за зміну. Його методи роботи знайшли поширення на інших підприємствах міста.

При відбудові машинобудівного заводу приділялася увага *створенню матеріально-побутових умов* для колективу. При заводі в 1944 році почав працювати дитячий садок, відкриті їдальня, магазин, лазня і медичний пункт. Навесні оброблено й засіяно 60

гектарів землі в підсобному господарстві, створено рибальську бригаду, пасіку, обладнано відгодівельний пункт, де утримувалися свині.

Активно йшла відбудова житлового фонду. У лютому 1944 року запрацював *водопровід*. А у липні дала струм перша черга *міської електростанції*. Наступного року відбудовано 13 будинків, капітально відремонтовано 28, проведено поточний ремонту 112 будинків.

Відновлення соціальної та освітньо- культурної сфери

Уже в січні 1944 року почали працювати 9 шкіл, у тому числі дві середні.

З середини грудня 1943 року, з перших днів після визволення Черкас, розпочалася підготовча робота до відкриття *педагогічного інституту*. Першочергово відбудовувався навчальний корпус, 2 гуртожитки, обладнувалася бібліотека. Центральне опалення було зруйноване, тому обігрів здійснювали грубками, казанами, теплушками. Паливо привозили з лісу поблизу села Руська Поляна. Відсутні вікна було закладено цеглою, тому що скла не було. Скло було вставлено лише у верхній частині вікон.

Одночасно здійснювався *набір студентів* на перші курси та реєстрація студентів старших курсів. До інституту прибули колишні викладачі, в тому числі й фронтовики. Навчання 1 квітня 1944 року розпочали 207 студентів природничого, фізико-математичного і мовно-літературного факультетів. Усі студенти забезпечувалися стипендією і звільнялися від плати за навчання.

Станом на 1 вересня 1944 року чисельність студентів інституту складала 380 осіб, однак набір продовжувався і в жовтні в інституті навчалося вже 639 студентів. У складі інституту відновив свою роботу також і дворічний учительський інститут (працював до 1952 року) з одним літературним факультетом, який готував учителів переважно для 5–7 класів.

Особлива увага приділялася відновленню роботи інститутської *бібліотеки*, фонди якої в роки війни зазнали великих втрат. Населення міста у перший повоєнний рік повернуло інституту близько 600 бібліотечних книг. Якщо у 1946 році книжкові фонди бібліотеки складали 60 тисяч примірників, то у 1948 році – 71 тисячу, а на початок 1953 року в фондах бібліотеки було 165 тисяч книг.

Відновлювалася робота музеїв – до кінця 1944 року працівниками Черкаського *краєзнавчого музею* було взято на облік 1541 експонат, а до 14 грудня – першої річниці визволення міста, відкрито експозицію «Черкаси у Великій Вітчизняній війні».

У складних умовах велася робота з *відновлення медико-санітарної мережі міста*. З перших днів після визволення Черкас почала відновлюватися медична служба. Люди зносили майно, лабораторне устаткування, інше медичне приладдя, яке було сховане і не потрапило до рук окупантів.

У червні 1945 року в місті працювало *23 лікувальні заклади* – чотири лікарні, дві поліклініки, станція швидкої допомоги, рентгенівський кабінет, санепідемстанція, два диспансери, два лікарняних та один фельдшерський здоровпункти. У названих установах працювало 50 лікарів (до війни в місті працювало 80

кваліфікованих лікарів) та 120 середніх медичних працівників.

Складна *епідемічна ситуація* в Черкасах, як і в інших визволених населених пунктах, вимагала невідкладних заходів з розгортання санітарно-протиепідемічної служби. Гостро стояла проблема боротьби з важкими інфекційними захворюваннями, зокрема з такими як черевний та висипний тифи, дизентерія, туберкульоз, сифіліс тощо.

Огляд учнів міських шкіл, проведений перед початком занять восени 1944 року, показав, що 11 % оглянутих мали воші, майже 15 % – хворі на коросту. Якщо врахувати, що в довоєнні роки серед учнів шкіл цього не спостерігалося, то стають зрозумілими санітарні умови населення в роки окупації.

Уже в листопаді 1944 року дві відновлені лікарні міста були перетворені на інфекційні. Лікарі та добровольці здійснювали подвірні обходи для виявлення вогнищ небезпечних захворювань. Наприкінці року з метою припинення росту інфекційних захворювань міськвиконком прийняв постанову про обов'язкову санітарну обробку всіх, хто приїжджав до Черкас. Завдяки злагодженим спільним діям на кінець 1945 року розповсюдження небезпечних хвороб вдалося зупинити.

Живалися заходи з відновлення *закладів з охорони материнства і дитинства*. Вже в грудні 1944 року в Черкасах запрацювали дитяча та жіноча консультації.

Відбудовчі роботи в 1945–1950-х роках

Перші підсумки невідкладних відбудовчих робіт у місті Черкаси були підведені 23 грудня 1944 року на другій міській партійній конференції. Констатувалось, що у 1944 році *промисловість міста* дала продукції майже на 15 млн карбованців. Подвоїлась кількість робітників та службовців. На кінець року їх налічувалось 6 тис. осіб.

Відбудовчі роботи в місті розгорнулися у 1945–1950-х роках. Після закінчення війни темпи відбудови промисловості значно зросли. Вартість валової продукції, виробленої підприємствами міста в 1946 році зросла на 33,4 % й становила близько 22 млн карбованців. У 1948 році *консервний завод і тютюнова фабрика* досягли довоєнного рівня випуску продукції, а Черкаський машинобудівний завод на кінець 1949 року випустив продукції в 1,5 раза більше, ніж у 1940 році.

На кінець 1950 року було відбудовано пивоварний завод, споруджено *механічний завод і завод натурального каучуку*. У 1951 році завершено відбудову Черкаського *рафінадного заводу*. По суті, до ладу став новий завод, устаткований за останнім словом тодішньої техніки. На відбудову й будівництво підприємств міста, розширення їх виробничих потужностей і площ було витрачено понад 20 млн карбованців за цінами відповідних років.

Наприкінці 1947 року було скасовано карткову систему розподілу продуктів, що призвело до підвищення цін на всі види продуктів та промислові товари. Грошова реформа 1947 року, метою якої була стабілізація фінансової системи, мала відверто конфіскаційний характер: протягом лише одного тижня громадяни, які мали

банківські вклади до 3 тис. карбованців, могли обміняти старі гроші на нові в пропорції 1 до 1, вклади від 3 до 10 тис. карбованців скорочувалися на третину, а більше 10 тис. – на дві третини. Для тих, хто зберігав гроші на руках, обмін відбувався у співвідношенні 10 до 1. Реформа значно зменшила особисті заощадження населення, карбованець девальвувався, а тому купити продукти споживання стало ще складніше. Проте обмеження загальної купівельної спроможності населення створювало потенційні можливості для зниження цін на товари.

Відбудова господарства міста Черкаси *в основному завершилася* в 1948–1949 роках. На кінець 1949 року промисловість в основному досягла довоєнного рівня виробництва, а в ряді галузей і перевершила його. Перевиконували виробничі плани судноремонтний і цегельний заводи, махоркова і ватно-швейна фабрики, міськпромкомбінат та інші підприємства.

У 1950 році *перевищила довоєнний рівень* переробна промисловість. Було вироблено 3054 тонни масла, що на 1751 тону більше, ніж у 1940 році, цукру – відповідно 289 тис. тонн проти 230,8. Зросло виробництво макаронів, м'ясних та овочевих консервів. У цілому, п'ятирічне завдання виробництва валової продукції промислові підприємства Черкас виконали на 107,5 %.

Одночасно зі швидкою відбудовою і розвитком промисловості поліпшувався *благоустрій міста*. Із 8 свердловин міського водогону було відновлено 4. Добове постачання води місту в січні-квітні 1946 року становило 718 кубометрів проти 627 кубометрів за такий же період 1945 року.

У роки п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.) було відбудовано *водогін* між містом і Соснівкою, висаджено 30 тис. декоративних дерев і 35 тис. кущів, а також закладено новий Першотравневий парк. Відбудовувався *житловий фонд*. Стали до ладу перша хірургічна лікарня, водолікарня, санепідемстанція та інші *медичні заклади*. У 1950 році було побудовано кінотеатр «Родіна».

Незважаючи на значні здобутки в ході післявоєнної відбудови, в цілому *рівень життя та побут* населення міста і краю залишався низьким. Заробітна плата більшості працюючих хоч і підвищилася після грошової реформи і скасування карткової системи, але суттєво відставала від цін. Гострою залишалася житлова проблема. Відбудова промисловості відбувалася паралельно з розгортанням житлового будівництва, але ці темпи були надто повільними, зважаючи на кількість потребуючих домівок. Це змушувало частину жителів міста тривалий час жити у напівзруйнованих будинках, бараках, а то й землянках.

Важким був продовольчий стан міста під час масового голоду *1946–1947 років*. Черкаський міськвиконком виділив 5064 гектарів землі на дніпровських островах та військовому полігоні для підсобних господарств установ, організацій, підприємств, індивідуальних та колективних городів жителів міста. Ці заходи мали важливе значення в подоланні голоду та налагодженні забезпечення населення Черкас продуктами харчування.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте Черкаси після звільнення від нацистських загарбників і нанесену місту шкоду.
2. Які відбудовчі роботи в місті були визначені як пріоритетні у перші повоєнні роки?
3. Участь громадськості у відбудові міста.
4. Відбудова промислових підприємств міста та проблеми, які доводилося розв'язувати.
5. Особливості відновлення освітньо-культурної сфери міста.
6. Повоєнні проблеми охорони здоров'я в місті та відбудова мережі медичних закладів.
7. Здобутки відбудови 1945–1950-х років та рівень життя і побуту черкасців.
8. Тестове завдання. Коли в основному завершилася відбудова в місті:
 - 1945 рік;
 - 1950 рік;
 - 1954 рік.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Здійснюючи впровадження Закону про обов'язкове навчання, міський відділ народної освіти разом з директорами та всіма працівниками шкіл міста, на початку навчального 1946–1947 року провів перевірку охоплення навчанням дітей віком до 14 років. Внаслідок цих заходів діти були залучені до школи...»

У школах міста навчається 5799 учнів. З них 1765 сиріт, 1390 дітей, які хоч і мають батьків, але потребують матеріальної допомоги.

Щоб попередити відсів учнів із шкіл та повернути тих, що їх залишили, по всіх школах були організовані гарячі сніданки. Протягом навчального року 729 учнів одержували їх безкоштовно.

Велику увагу школи міста приділили дітям сиротам та інвалідам Великої Вітчизняної війни. Для цієї мети було зібрано 26791 крб.

Крім того через торговельні організації 4032 учня були постачені одягом на суму 13400 крб., взуттям – 613 учнів на суму 15260 крб.»

Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-1890. Інформація Черкаського міського відділу народної освіти від 30 червня 1947 р. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 24–27.

«Міська рада депутатів трудящих затвердила бюджет міста на 1952 рік в сумі 22 мільйонів карбованців, як по прибутках, так і по видатках. 88 процентів бюджету буде витрачено на культурно-соціальні заходи, зокрема на народну освіту – понад 12 мільйонів карбованців, на охорону здоров'я – понад 7 мільйонів карбованців. На роботи по дальшому впорядкуванню міста передбачити витрати 325 тисяч карбованців».

Газета «Прапор комунізму». – 7 травня. – 1952. – С. 3.

ЧЕРКАСИ – ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР НОВОУТВОРЕНОЇ ОБЛАСТІ

- Черкаси стають обласним центром
- Яким було місто в 1954 році
- Міське господарство
- Пріоритети головного міста області

Черкаси стають обласним центром

При прийнятті на державному рівні рішення про утворення Черкаської області важливе значення мало визначення обласного центру. Ним стали Черкаси, на той час районний центр з населенням понад 50 тис. осіб. На право бути головним містом області досить реально претендували також Умань і Сміла, які були, як і Черкаси, містами обласного підпорядкування і мали свої аргументи.

Місто Умань виділялося своїми історико-культурними традиціями, наявністю двох вищих навчальних закладів. Однак при доброму автотранспортному забезпеченні, залізничний зв'язок міста обмежувався тупиковою віткою. До того ж місто вже тоді гостро відчувало дефіцит водних ресурсів, що значно знижувало перспективи його росту. Для Сміли її головного аргументу – залізничного вузла, виявилось замало.

На користь Черкас спрацював передусім такий вагомий чинник, як розташування на перетині транзитних

залізничної та автомобільних магістралей і важливої дніпровської транспортної артерії. Це в поєднанні з рівнинним рельєфом відкривало перспективи розвитку промисловості й міста взагалі.

Відразу після підписання Указу про утворення Черкаської області розпочалася практична робота з його реалізації. Для вирішення організаційних питань щодо формування апарату управління та налагодження його роботи до Черкас прибули працівники центральних органів на чолі з Б. І. Вольговським, який мав очолити майбутній обком партії і стати першим керівником області.

Через двадцять років він, згадуючи січніві дні 1954 року, зазначав, що «старовинне одноповерхове містечко, в якому ще помітні були сліди війни, зустріло нас сніговими заметами і незвичною тишею – міського транспорту фактично не було. Комунальне господарство було слаборозвинуте... У селах ще можна було побачити землянки, невеликі приземкуваті хатки».

На час утворення області Черкаси були центром аграрного Черкаського району Київської області і, по великому рахунку, не готові були до виконання функцій обласного центру. У місті не було необхідної кількості адміністративних приміщень для розміщення працівників управлінського апарату обласного рівня та забезпечення їх роботи засобами зв'язку. Не був розрахований на збільшення населення і житловий фонд вчорашнього райцентру та інші складові міської інфраструктури. Все вимагало невідкладного розширення потужностей будівельних, транспортних, енергетичних, соціально-культурних та інших об'єктів.

Щодо значення Черкас як регіонального центру, то варто нагадати, що місто в 1960–1965 роках було центром Черкаського раднаргоспу*, до якого входили Черкаська і Кіровоградська області.

Яким було місто в 1954 році

На початку своєї біографії як обласного центру Черкаси в 1954 році мало чим нагадували теперішнє місто. За архівними документами місто займало тоді *територію* у 65,1 квадратних кілометрів. Загальна площа міських земель складала 6207 гектарів, у тому числі під забудовою – 1602 гектари. *Населення* міста становило близько 52 тис. осіб.

Економічне обличчя Черкас. Місто розташовувалося на перетині *залізничної магістралі* Бахмач – Одеса та водного шляху по Дніпру. У Черкасах було дві залізничні станції та пристань річкового пароплавства, які зв'язували місто з великими економічними центрами. Залізниця щоденно приймала 6–7 пасажирських і до 20 товарних потягів, пасажирооборот складав 50 тис. осіб.

Через дніпровську *пристань*, до якої примикали під'їзні шляхи промислових підприємств протяжністю 5–6 км, перевозились промислові вантажі – метал, вугілля, руда, ліс, зерно, будматеріали, овочі, що складало 300 тис. тонн на рік. Щоденно пристань приймала 2–3 пасажирські пароплави, 3 баржі з вантажами. Паром перевозив пасажирів та вантажі з одного берега Дніпра на інший.

* *Раднаргости* – ради народного господарства, державні органи регіонального управління й планування господарства, що існували в 1957–1965 рр.

Місто сполучувалося з іншими регіонами різноманітними видами *транспорту* – залізничним, водним, повітряним, автомобільним. Міський автотранспорт обслуговував населення 11-ма автобусами та 10-ма таксомоторами.

У 1954 році в Черкасах працювали *18 підприємств* союзного та республіканського підпорядкування і стільки ж – обласного та місцевого підпорядкування. Найбільшими були цукрово-рафінадний та машинобудівний заводи і консервний комбінат. У промисловості міста тоді працювало близько 20 тис. робітників.

Підприємства Черкас випускали різноманітну продукцію і виконували різні види робіт. Так, машинобудівний завод, на якому працювало 800 робітників, випускав обладнання для харчової промисловості. Інший завод – судноремонтний, підпорядковувався Дніпровському річковому пароплавству і здійснював капітальний ремонт річкового флоту. У вагоноремонтній майстерні місцевої паливної промисловості здійснювався ремонт рухомого складу, і в ній працювало 30 робітників.

Решта невеликих підприємств представляли різні галузі промисловості – легку, харчову, будівельних матеріалів та інші галузі. Серед них – швейно-ватна, валяльно-повстяна, махорочна та трикотажна фабрики, завод хімічних реактивів, цегельний, судноремонтний, пивоварний заводи, маслозавод, друкарня, хлібокомбінат, м'ясокомбінат, міська електростанція, ліспромгосп.

Щодо асортименту вироблюваної на цих підприємствах продукції, то, наприклад, на швейній фабриці виробляли чоловічі напівпальта, дитячі пальта, ковдри. Трикотажна фабрика виробляла верхній трикотаж, рукавички, валяльно-повстяна фабрика – валянки та будівельну повсть.

Продукцію деревообробного комбінату становили пиломатеріали, парникові рами, вулики, шпиці, фанера, стільці. Виробництво будівельних матеріалів забезпечували два цегельних, вапняний та черепичний заводи.

У колишньому райцентрі була досить розгалужена мережа недержавної *кооперативної промисловості*, яка включала переважно невеликі підприємства системи споживчої кооперації – артілі, цехи та інші виробництва, які виробляли різноманітну продукцію товарів широкого вжитку, займалась побутовим обслуговуванням міського населення.

Основу кооперативної промисловості Черкас становили *11 артілей* із загальною чисельністю понад 2,5 тис. працівників. Вони виробляли товари широкого вжитку: меблі, макаронні та ковбасні вироби, безалкогольні напої, іграшки, гудзики, діжки, полицки, вішалки для рушників, запасні частини та фурнітуру для ремонтних майстерень, будівельні матеріали та іншу продукцію переважно із місцевої сировини та матеріалів. Їх вироби постачалися в роздрібну торгівлю і склали значну частину загального товарообігу міста на суму понад 2 млн карбованців. До того ж вони заповнювали прогалини у централізованому забезпеченні міста товарами широкого вжитку і значно урізноманітнювали їх асортимент.

Побутове обслуговування населення міста здійснювали кустарні майстерні – годинникові, швейні, шевські, мотузкові тощо. До роботи в них було залучено близько 1 тис. осіб.

Черкаська «промзона» в той час зосереджувалася переважно в таких прибережних частинах міста як Митниця, Поділ, Пристань. Берегова лінія до створення Кременчуцького водосховища була на 1,5–2 км більше віддалена, ніж сьогодні. Тут історично розміщувалися

складські приміщення, біля пристані (дебаркадера) велась місцева торгівля. Після затоплення прибережної частини міста водами Кременчуцького водосховища підприємства були перенесені в інші місця.

Освіта. У місті діяв єдиний заклад вищої освіти – Черкаський державний *педагогічний інститут*. На чотирьох факультетах – природничому, фізичного виховання, фізико-математичному, мови та літератури навчалося 1200 студентів. Ректором інституту в 1953 році призначений досвідчений організатор освіти, Герой Радянського Союзу *О. В. Тканко*. Очолював інститут 26 років, зробив вагомий внесок у розвиток закладу вищої освіти.

Черкаський *технікум механізації сільського господарства* мав такі відділення: механізації сільського господарства, електрофікації сільського господарства. На них навчалося 692 студенти.

Фельдшерське, фельдшерсько-акушерське, акушерське, старших медсестер дитячих установ відділення *Черкаського медичного училища* давали фахову підготовку 351 студенту.

У *Черкаському педагогічному училищі* навчалося 39 осіб на відділеннях: шкільному, дошкільному і піонервожатих.

За архівними документами *мережа шкільної освіти* міста в 1954 році включала 14 шкіл (10 середніх, 3 семирічних і одна початкова) з кількістю 8660 учнів та 17 дитячих садочків з кількістю 990 місць, 2 дитячих будинки на 162 місця та 5 дитячих ясел на 260 місць.

При міському відділі народної освіти створено фонд всеобучу, кошти якого розподілялися на матеріальну допомогу дітям-сиротам та інвалідам війни.

Культура. У 1954 році культурне обслуговування жителів міста здійснювали невеликий *драматичний театр* на 316 місць (приміщення на місці нинішнього краєзнавчого музею), *краєзнавчий музей*, 2 кінотеатри («Родина» і «Україна»), 11 клубів, будинок вчителя, міська бібліотека, три клуби (рафінадний, машинобудівний заводи, махоркова фабрика), 25 колективів художньої самодіяльності. У Черкасах налічувалося 12 кіноустановок, які в середньому щомісячно проводили близько 500 кіносеансів.

Охорону здоров'я в місті забезпечували 5 лікарень на 500 ліжок у пристосованих приміщеннях, за виключенням пологового будинку, який розташовувався в спеціально збудованій будівлі, 2 диспансери, 2 поліклініки, дитячо-жіноча та зубопротезна консультації, міська санстанція, 4 аптеки, ветеринарна лікарня.

Фізкультура та спорт. На початок 1954 року до послуг жителів Черкас було 3 стадіони, кілька спортивних майданчиків, 37 волейбольних, 26 баскетбольних майданчиків, дві водні станції на 100 човнів, 58 фізкультурних колективів, які об'єднували понад 8 тис. осіб з різних видів спорту (лижний, легка атлетика, плавання, гребля, штанга, баскетбол, футбол та ін.). Щорічно проводилось понад 30 міських спартакіад і спортивних змагань, чимало інших спортивно-масових заходів.

Окремою і унікальною частиною міста була *Соснівка*. За кліматичними умовами ця місцевість вважалася одним із кращих курортів для лікування хворих відкритої форми туберкульозу. На початку 1950-х років тут діяло 3 республіканських та 6 відомчих санаторіїв, у

яких одночасно проходили лікування близько 3 тис. хворих, а впродовж сезону близько 12 тис. колишніх фронтовиків, а пізніше робітників та службовців. Усі санаторії були обладнані необхідною медичною апаратурою й умовами для лікування та оздоровлення.

Постійного населення в мікрорайоні проживало близько 2 тисяч. Проблемою були відсутність централизованого водопостачання та благоустрій вулиць.

Міське господарство

Сукупність міських галузей комунального і соціально-побутового призначення в 1950-х роках були далекі від сучасних і не задовольняли в повній мірі потреб населення та виробництва Черкас.

Значна частина міста *забезпечувалася водою* з підземних джерел – 8 артезіанських свердловин глибиною близько 50 метрів були обладнані на території водопровідного парку в південно-східній частині міста. Протяжність водопровідної мережі складала 50,6 км. До міського водопроводу приєднано 966 будинків, а решта населення користувалася водою із 83 водозабірних колонок. Околиці міста водопровідною мережею не охоплено.

На той час місто не мало *каналізації* і очисних споруд. Житлові будинки мали вигрібні та всмоктувальні ями з вивозом нечистот на поля асенізації.

Енергопостачання міста забезпечувала єдина комунальна дизельна електростанція загальною потужністю 3600 кіловат/годин. До неї було підключено 4400 житлових будинків. На 26 підприємствах міста були власні енергетичні установки. Протяжність освітлених вулиць

становила 32 кілометри, на них було встановлено 420 вуличних ліхтарів.

Важливою справою міського господарства було *забезпечення міста паливом*. Школи, лікарні, дитячі дошкільні установи, комунальні установи, місцева промисловість, державний житловий фонд та приватні будинки опалювались здебільшого дровами і частково вугіллям. Проте постачання палива було нестабільним через нестачу коштів та незбалансовану доставку дров за призначенням.

Житловий та громадський фонд міста складав: індивідуальних – 5858 домоволодінь, громадських – 1058 будинків. У місті був один готель на 90 місць і одна лазня на 120 місць із механічною пральнею.

Торгівельне обслуговування жителів молодого обласного центру здійснювали 40 продовольчих, 57 промтоварних, 14 змішаних магазинів та три колгоспні ринки (Центральний, Кривалівський, Казбет). Крім того працювала низка магазинів і ларьків (яток) кооперативної торгівлі. *Громадське харчування* представлене одним рестораном та 23 їдальнями.

Пріоритети головного міста області

Статус обласного центру висував перед Черкасами окрім головного завдання – забезпечення функціонування обласних ланок управління щойно створеною областю, ще й інші пріоритети.

У перші роки існування області особливі незручності відчували працівники управлінського апарату. Обласні управління, відділи та інші ланки були щільно «розселені» по усіх більш-менш придатних наявних у місті приміщеннях, зокрема в Соснівці. З часом обласні ві-

домства почали поступово вирішувати питання розміщення працівників свого апарату. У 1957 році було розпочато, а в 1962 році завершено будівництво великого приміщення Будинку Рад у центрі міста. Поступово вирішували свої проблеми й інші ланки обласної влади.

Статус обласного центру передбачав наявність обов'язкових закладів і установ обласного рівня – обласного музею, обласної бібліотеки, обласної філармонії, обласного театру, радіо, газети тощо. В одному випадку це робилося шляхом реорганізації існуючих структур, в інших – довелося розпочинати з нуля.

Наприклад, створена 1 червня 1955 року обласна філармонія тільки формально відповідала цій назві, оскільки не відповідала головному критерію – не мала жодного професійного художнього колективу. Тож розпочалася кропітка робота з формування такого колективу. Ним став створений у 1957 році Черкаський народний хор, який стрімко увірвався у велике мистецтво, прославивши національну культуру далеко за межами Черкащини й України. Першим його керівником та головним диригентом був Микола Куц.

Саме з Черкас 31 січня 1954 року вперше в ефірі прозвучали слова «Говорять Черкаси...», що ознаменувало початок обласного радіомовлення. Рівно через місяць після утворення Черкаської області, 7 лютого 1954 року в Черкасах побачив світ перший номер обласної газети «Черкаська правда» (нині – «Черкаський край»). Першим редактором часопису був Євген Гольцев.

Біографія Черкас в якості обласного центру ще тільки починалася. Попереду були роки напруженої праці, спрямованої на реалізацію складних і відповідальних завдань – створення будівельної індустрії, будівництво нових підприємств, формування житлово-комунальної інфраструктури міста, розвиток освіти і культури.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте вибір Черкас як центру новоутвореної області. Які перспективи мало місто?
2. Яким ви уявляєте місто на час утворення Черкаської області?
3. Охарактеризуйте промисловість Черкас на час утворення області.
4. Що вам відомо про історію закладу освіти (школи, гімназії, ліцею) у якому ви навчаєтесь?
5. Чим, на ваш погляд, зумовлена наявність у місті доволі розгалуженої мережі спортивних об'єктів?
6. Підготуйте повідомлення про Черкаси 1954 року за матеріалами єдиної тоді газети «Черкаська правда».
7. На яких пріоритетах розвитку молодого обласного центру слід було б, на вашу думку, зосереджувати увагу в уже далекому 1954 році?
8. Тестове завдання. Коли у Черкасах побачив світ перший номер обласної газети «Черкаська правда»:
 - 31 лютого 1954 р.
 - 7 лютого 1954 р.
 - 20 березня 1954 р.

ЧЕРКАСИ – ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР

*Черкаси – центр утвореної
7 січня 1954 року
Черкаської області*

Вулиця Хрещатик (тоді – Урицького). Початок 1950-х років

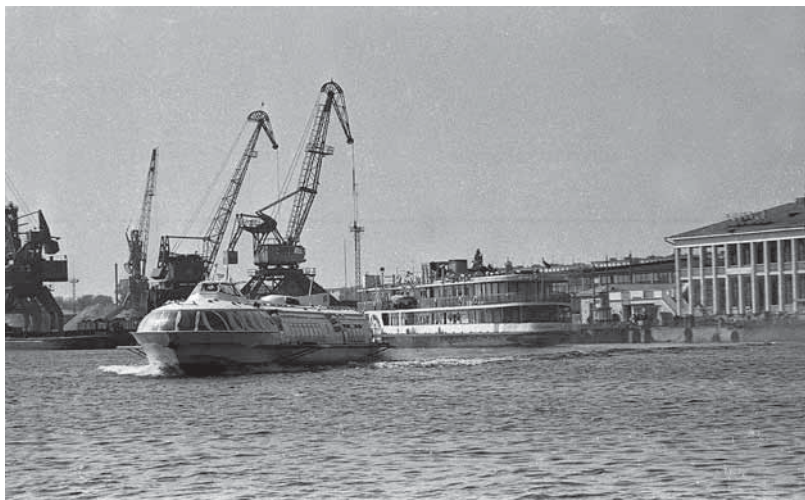
*Черкаси.
Центр міста.
1960-ті роки*

*Будівництво
газопроводу
на відрізку
Яготин –
Черкаси*

До міста прийшов газ. 16 жовтня 1964 р.

Дніпровські ворота Черкас

Повітряні ворота обласного центру

У цеху Черкаського заводу хімічного волокна. 1970-ті роки

Черкаський державний заслужений український народний хор. 1970-ті роки

МОВОЮ ФАКТІВ

«Всього зайнято робітників і службовців на підприємствах і в установах міста 21648 чоловік, у тому числі робітників на виробництві – 12 тисяч чоловік.

Достроково виконали річні виробничі плани з високими техніко-економічними показниками колективи рафінадного заводу, махоркової фабрики, дерево комбінату, валяльно-повстяної фабрики».

З інформації Черкаського міськкому Компартії України про роботу промислових підприємств міста у 1954 р.

«Навіть у повоєнні часи наручний годинник довго залишався дорогою річчю і мав його не кожен. Та й потреби в цьому у абсолютної більшості містян не було, адже знати точний час вимагалося лише тричі на добу. І в цьому допомагали заводські гудки, за якими поодинокі власники годинників могли їх звіряти. За свідченням старожилів, найголосніше про початок трудового дня, обідню пору та кінець змін сповіщали Рафзавод, Машбуд, лісопильні та «Махорка». При цьому, кожне підприємство мало свій неповторний «голос». Відтак, люди безпомилково орієнтувалися у часі в кожному районі. Ще чітко за графіком гучні сигнали давали пароходи, і в позбавленому високої забудови місті їх чули далеко від ріки».

Калюжна С. День народження Черкаської області. Яким був обласний центр 69 років тому. Життя за гудком URL: <https://suspilne.media/354222-den-narodzenna-cerkaskoi-oblasti-akim-buv-oblasnij-centr-69-rokiv-tomu-rozpoviv-kraeznavec/> (дата звернення: 05.11.2019)

МІСТО В 1954–1991 РР.

- **Нарощування промислового потенціалу**
- **Будівництво й міське господарство**
- **Нові горизонти гуманітарної сфери**
- **В умовах системної кризи**

Нарощування промислового потенціалу

Після набуття Черкасами статусу обласного центру важливим завданням для міста стало нарощування економічного потенціалу та розвиток соціальної сфери. На той час провідними галузями промисловості міста були *харчова та металообробна*, представлені найбільшими заводами міста – цукро-рафінадним, машинобудівним та консервним комбінатом. Решта – порівняно невеликі підприємства. Всього ж у 1954 році на підприємствах і в установах міста Черкаси працювало 21 648 осіб, у тому числі 12 тис. робітників на виробництві.

У зв'язку з розгортанням масштабного промислового та житлового будівництва гостро постало питання *забезпечення міста теплом та електроенергією*. Тому в 1956 році було затверджено проєкт, а в 1958 році розпочато будівництво *Черкаської теплоелектроцентралі – ТЕЦ*, яка в 1968 році вийшла на проектну потужність в 230 мегават. Вагомим поповненням енергобалансу міста і області стало підключення їх у 1960 році до Кременчуцької ГЕС. У складних умовах через Кременчуцьке

водоймище був прокладений газопровід із Шебелинки Харківської області, і в 1965 році в місто прийшов газ – паливо для промисловості та житла, дуже важлива сировина для хімії.

Розвивалося *машинобудування*. На Черкаському машинобудівному заводі освоїли випуск нового устаткування для м'ясокомбінатів, консервних заводів та підприємств громадського харчування.

У Черкасах із 1960-х років започатковується *приладобудування*. З 1962 року веде свою історію черкаський завод «Фотоприлад» (пізніше – науково-виробничий комплекс «Фотоприлад»). Свою виробничу діяльність це підприємство розпочало на площах колишньої промартілі «Перемога», випускаючи вироби, виготовлення яких було передано з інших підприємств, зокрема з київського заводу «Арсенал» – одного з найбільших виробників оптичних приладів та оптико-електронних систем.

Збільшувалися потужності галузей *харчової промисловості*. Один лише Черкаський консервний комбінат щорічно почав виготовляти 80 млн банок овочевих і м'ясних консервів.

Наприкінці 1960-х років на виробництво пресованого цукру та рафінованого цукру-піску перейшов *цукро-рафінадний завод*. Висока якість продукції підприємства забезпечила їй добру репутацію на світовому ринку. Черкаський рафінад експортувався до багатьох країн Європи, Азії й Африки, знаходив споживача на внутрішньому ринку.

У другій половині 1950-х років радянське керівництво взяло курс на прискорений *розвиток хімічної промисловості* як чинника розвитку усіх галузей економіки. У виконанні масштабних програм значне місце відводилося Україні.

Одним із першопрохідців *хімічної промисловості* в місті став Черкаський завод *хімічних реактивів*, створений на базі невеликого підприємства з первинної переробки кок-сагізу – рослини з великим вмістом каучуку, що в повоєнні роки діяло в Черкасах. Виробництво хімреактивів та іншої, пов'язаної з військово-промисловим комплексом, продукції розпочалося на заводі ще в 1953 році.

У другій половині 1950-х років Черкаси стають центром майбутніх підприємств «великої хімії». У цей час розпочинається спорудження підприємств хімічної промисловості, яка в майбутньому значною мірою визначала економічний розвиток міста і краю. Першим потужним підприємством «великої хімії» став завод *хімічного волокна*, спорудження якого розпочалося в 1956 році. Перша черга цього підприємства стала до ладу в 1961 році, а друга – в 1964 році.

У серпні 1962 року уряд Української РСР затвердив проєктне завдання на будівництво заводу азотних добрив Черкаського раднаргоспу в місті Черкаси. А вже у вересні розпочалося будівництво аміачного виробництва. У травні 1963 року відбулося об'єднання заводу азотних добрив із заводом іонообмінних смол, що будувався, і таким чином було визначено повну остаточну назву підприємства – *Черкаський хімічний комбінат* (пізніше – ВАТ «Азот»).

Вже у грудні наступного року на комбінаті ввели в дію відділення з виробництва аміачної води потужністю 432 тис. тонн у рік, а 14 березня 1965 року – здано в експлуатацію першу чергу виробництва аміаку потужністю 108 тис. тонн щороку й отримано перший аміак.

Стрімкий розвиток хімічної промисловості продовжувався і в наступні роки. У 1970 році на повну потуж-

ність починає працювати Черкаський завод хімічного волокна. У 1982 році його реорганізовано у *виробниче об'єднання «Хімволокно»*, головною продукцією якого тоді були віскозна та текстильна нитка, целюлозна плівка, сульфат натрію, а також окремих товарів широкого вжитку. У складі об'єднання діяло три виробництва, 29 цехів, у тому числі 2 хімічних, електроцех, цех контрольно-вимірювальних приладів, аміачно-компресорний та інші виробничі підрозділи. На підприємстві було впроваджено систему очищення вентиляційних викидів і біологічне очищення віскозних стоків. Тривалий час цим великим підприємством керували І. В. Грицьков, Ю. Т. Турчаненко.

Справжнім флагманом «великої хімії» України і *Радянського Союзу став Черкаський хімкомбінат («Азот»)*, який не тільки нарощував виробництво продукції, а й освоював нові її види. У 1967 році на комбінаті введено в дію дослідно-промисловий цех виробництва іонообмінних смол, а в наступному, 1968 році, – головний цех з виробництва катіоніту потужністю 2680 тонн на рік, а згодом – цех з виробництва карбаміду потужністю 360 тис. тонн у рік.

У 1970 році введено в дію другу чергу аміачного виробництва потужністю 400 тис. тонн аміаку в рік, а також цехи слабкої азотної кислоти потужністю 360 тис. тонн у рік та виробництва аміачної селітри потужністю 450 тис. тонн у рік. 1975 року введено в дію виробничі потужності з виробництва аніоніту.

У всі кінці України і Радянського Союзу з Черкас залізничним, автомобільним та водним транспортом відправлялися десятки тисяч тонн мінеральних добрив та іншої продукції цього хімічного гіганта.

Будівництво і введення в дію «Азоту» мало значний вплив на розвиток молодого обласного центру, оскільки підприємство було не тільки одним з найбільших виробників мінеральних добрив, а й джерелом наповнення місцевого бюджету та місцем роботи для тисяч жителів Черкас і області. За час свого існування «Азотом» збудовано велику кількість житла, дитячих дошкільних установ, спортивних споруд, інших об'єктів соціально-культурного призначення. Зокрема, за сприяння виробничого об'єднання було побудовано корпуси обласної лікарні, аеровокзального комплексу, здійснено намів для будівництва мікрорайону «Митниця», відкрито базу відпочинку на березі Азовського моря. Окрасою міста став палац культури «Дружба народів», який гостинно відкрив двері у 1980 році.

Праця багатотисячного колективу «Азоту» у 1976 році відзначена орденом «Знак Пошани». У різні роки підприємство очолювали відомі організатори хімічного виробництва І. К. Білошапка, В. Ф. Писарев, В. О. Сорокін, О. М. Воловіков.

З розвитком хімічної галузі тісно пов'язане одне з найбільших підприємств легкої промисловості України – *Черкаський шовковий комбінат*, будівництво якого розпочалося в січні 1965 року. Вже 8 грудня 1967 року комбінат дав першу продукцію, випуск якої постійно збільшувався. На долю Черкаського комбінату тоді припадало 40 % шовкових тканин, що вироблялися в Україні.

З позитивними змінами, зумовленими розвитком хімічної промисловості, водночас все більше давався взнаки і *негативний вплив* цієї галузі, зумовлений її надмірною концентрацією в обласному центрі. У 1975

році в радіусі 4 км від виробничого об'єднання «Азот» вміст аміаку в повітрі перевищував допустимі норми у 2–27 разів, стиролу – у 6–29 разів, окисів азоту – у 1,5–3,5 раза. Завод хімічного волокна щодоби викидав в атмосферу понад 10 тонн сірководню, 14,6 тонн сірководню, сірководню, аміаку, окису вуглецю, двоокису азоту в окремих мікрорайонах обласного центру та навколишній місцевості в десятки разів перевищувала допустимі норми. За короткий час Черкаси, що славилася своїми курортними традиціями, перетворилося в одне з найзагазованіших міст України.

Розвиток у Черкасах хімічної галузі як складової підвищення технічного рівня усієї промисловості разом з тим мав однобічний характер і відбувався в основному за рахунок нарощування випуску мінеральних добрив, аміаку, азотної кислоти. Щодо іншої, не менш важливої для народного господарства продукції, то вона вироблялася в обмежених обсягах. Рівень виробництва полімерних матеріалів в цілому залишався низьким у порівнянні з розвинутими державами, а продукція не відзначалася якістю та асортиментом.

До того ж в управлінні галуззю відбувалися постійні нововведення, однак, суть не змінювалася – всі найважливіші питання вирішувалися з центру, що часто викликало додаткові труднощі. А розширення виробництва досягалося передусім за рахунок більших затрат праці, залучення додаткових ресурсів.

Тому, починаючи з кінця 1960-х років, змінюється загальна стратегія промислового розвитку Черкащини. Все більше уваги приділяється *наукоємним галузям* економіки, продукція яких відзначається використан-

ням новітніх досягнень науки й техніки, здійсненням науково-дослідних розробок і впровадження їх результатів у виробництво. У цей час розширюють свою діяльність існуючі й вступають у дію нові *високотехнологічні підприємства*.

Прикладом впровадження наукоємних технологій може бути завод «*Фотоприлад*», де в 1965 році для організації власних розробок було створене спеціальне конструкторське бюро, а саме підприємство на початку 1970-х років вийшло на провідні позиції з розробки і виробництва приладів хіміко-фотографічної обробки, сушки і дешифрування аерофотоматеріалів. Для цього тут було розроблено і виготовлено цілу низку приладів і обладнання, у тому числі й для космічного призначення, які були використані на космічних кораблях для дослідницької роботи.

З 1972 року на заводі «*Фотоприлад*» розпочалася розробка і випуск нової продукції – виробів точної механіки, оптико-механіки і оптико-електроніки спеціального призначення, переважно для військових потреб.

У 1974 році на заводі було організоване центральне конструкторське бюро «*Сокіл*» з дослідним виробництвом. Під керівництвом Р. А. Аблязова співробітники бюро розгорнули роботу зі створення зразків нової техніки для авіаційної і космічної галузі. У 1978 році йому, а у 1982 році групі інших співробітників конструкторського бюро присуджується Державна премія СРСР за виконання комплексу робіт у галузі космічної техніки.

Курс на розміщення в місті наукоємних підприємств був продовжений у 1980-х роках. У Черкасах почали випускати продукцію заводи *телеграфної апаратури*, «*Імпульс*» та *науково-виробниче об'єднання «Ротор»*.

Особливо швидко стало відомим НВО «Ротор», виробнича база якого давала змогу випускати спеціальне технологічне обладнання на основі новітніх технічних рішень. Колектив об'єднання першим в Україні почав розробку та виготовлення спеціального технологічного обладнання для лазерної обробки металів та неметалів, переробки пластмас, інтегральних схем, лінійних приводів. Також вироблялося екологічне обладнання для очистки промислових і комунальних стоків та питної води. Значна кількість виробів «Ротора» мала авторські свідоцтва та патенти і користувалася попитом на міжнародному ринку.

Будівництво й міське господарство

Невід'ємною й важливою частиною господарського комплексу Черкас стали *будівництво, транспорт і зв'язок*. У лютому 1954 року в місті розпочав свою роботу Черкаський обласний будівельний трест, який об'єднав існуючі в той час невеликі будівельні ділянки молодого обласного центру. У 1962 році його було реорганізовано в Черкаський будівельний трест № 4, а згодом у трест «*Черкасижитлобуд*». Серед споруджених будівельниками тресту об'єктів – відкрите у вересні 1965 року нове приміщення Черкаського музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка.

У січні 1958 року до спорудження об'єктів хімічної промисловості приступив новоутворений трест «*Черкасихімбуд*». На рахунку колективу цього потужного тресту – будівництво підприємств хімічної галузі, передусім заводу хімічного волокна та хімкомбінату в Черкасах,

житла та багатьох інших об'єктів соціального призначення.

Нарощуванню масштабів житлового будівництва сприяло введення в дію у 1961 році *Черкаського добувального комбінату* потужністю 35 тис. квадратних метрів житла в рік.

У Черкасах у 1971–1975 роках будівельними організаціями усіх відомств уведено в дію 735 тис. квадратних метрів житла, 15 дитячих дошкільних закладів на 3760 місць, 6 шкіл на 8 тисяч місць. У 1975 році в Черкасах здійснено перехід на будівництво 9-поверхових житлових будинків.

Забудова міста здійснювалася на основі генеральних планів, розробленими в 1956 та 1984 роках архітекторами Київського проектного інституту «Діпромисто». З'явилися притаманні для великих міст житлові мікрорайони «Придніпровський», «Соснівський», «Південно-Західний». У середині 1970-х років гостра нестача нових територій для індустріального будівництва житла змусила здчих і будівничих розпочати налив таких територій на Кременчуцькому водосховищі. Незабаром там з'явився житловий мікрорайон «*Митниця*».

Важливою сторінкою історії Черкас стала *газифікація міста*. Перші газові плити з балонами *скрапленого газу* з'явилися в оселях жителів Черкас в кінці 1950-х років, коли природний газ видавався далекою перспективою. Послуги із забезпечення скрапленим газом надавала уведена в експлуатацію у 1961 році Черкаська газонаповнювальна станція.

У 1962 році почала діяти перша в місті групова резервуарна установка, яка забезпечувала квартири багатопверхового будинку на розі вулиць Смілянська та Надпільна.

Пам'ятною подією для жителів обласного центру стало уведення в експлуатацію *газопроводу Яготин – Черкаси*, що знаменувало початок масштабної газифікації Черкас і усієї області. У жовтні 1965 року в Черкасах було урочисто запалено символічний газовий факел. Того ж року газифіковано перший будинок по вулиці Шевченка, 242, на природний газ переведено 10 котельень. Розпочалася інтенсивна газифікація житлового фонду, комунально-побутових та промислових підприємств. Для обслуговування системи газопостачання того ж року була створена Черкаська міська виробнича контора з експлуатації газового господарства «*Черкасигаз*».

З кожним роком зростали обсяги газифікації міста. Якщо у Черкасах у 1965 році було газифіковано 435 квартир, то у 1970 році в місті вже було 15475 газифікованих квартир. У 1968 році прокладено першу нитку газопроводу високого тиску до Черкаської ТЕЦ. За цей же період значно зросла протяжність вуличних газопроводів, переведено на природний 30 промислових підприємств.

З утворенням Черкаської області для обласного центру особливо гострим стало *транспортне сполучення*, передусім з віддаленими від Черкас районами. У весняне та осіннє бездоріжжя з Черкас до Умані та навколишніх районів можна було дістатися лише залізницею або гужовим транспортом. Тому одним із пріоритетних завдань стало будівництво автомобільної дороги з твердим покриттям Черкаси – Умань, яка мала з'єднати обласний центр з витягнутими зі сходу на захід правобережними районами. На будівництво цієї траси підвозився камінь, пісок і десятки розкиданих вздовж бригад вручну клали бруківку. Пізніше таким же напівкустарним способом укладався й асфальт, який варили

тут же у великих чанах. Та попри слабку технічну оснащеність шляхових служб вже на початку 1960-х років Черкаси були з'єднані з усіма районами надійними дорогами з твердим покриттям.

Удосконалювалися й інші види транспорту. У Черкасах 6 травня 1961 року вступив у дію новий *річковий порт*. Обласний центр мав *повітряне сполучення* з Києвом, Сімферополем, Одесою, а згодом з Москвою, Ленінградом та іншими містами. Регулярними стали авіарейси до більшості райцентрів, де також були злітно-посадкові смуги і невеликі аеровокзали.

Збільшувалися перевезення повітряним транспортом. На початку 1980-х років об'єднаний авіазагін щорічно в середньому перевозив 21 тис. тонн вантажів та 186 тис. пасажирів. Із завершенням спорудження сучасної злітно-посадкової смуги Черкаський аеропорт в 1984 році став одним з найбільших в Україні і, маючи статус міжнародного, обслуговував до 80 рейсів на добу. В 1986 році введено в дію нове приміщення аеровокзалу.

Зазнав змін *міський транспорт*. У 1965 році в Черкасах відкрито *тролейбусне сполучення* протяжністю 8,5 км. Черкаси стали 20 містом в Україні, що має троллейбус. Якщо в 1965 році в місті був лише один маршрут, то в 1970 році – вже 7. На початку 1980-х років вулицями міста курсувало 70 троллейбусів, понад 260 автобусів, 210 таксі.

Одночасно із зростання масштабів соціально-економічного розвитку в області відбувалося удосконалення і технічне переоснащення *галузі зв'язку*. У квітні 1967 року в Черкасах на базі міського вузла зв'язку було створено поштамт. А у 1966 році було створене міське агентство «Союздрук». У Черкасах змонтовано АТС, яка в 1961 році мала 3 тисячі номерів.

Нові горизонти гуманітарної сфери

На час набуття Черкасами статусу обласного центру гуманітарна сфера міста (освіта, культура, спорт, охорона здоров'я) ні за кількісними, ні за якісними критеріями не відповідала вимогам головного міста області.

Освіта. У добу «хрущовської відлиги» відбуваються суттєві зміни в організації шкільного освітнього процесу. На реформу системи шкільної освіти був спрямований закон про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи освіти від 24 грудня 1958 року. З 15–16 років вся молодь повинна була включатися в посильну суспільно-корисну працю. Законом передбачалося перетворення семирічних і десятирічних шкіл у восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні трудові політехнічні з виробничою практикою школи. Випускники шкіл, за винятком 20 % кращих учнів, повинні були обов'язково відпрацювати не менше двох років перед вступом до закладів вищої освіти.

Навчання в реформованих школах міста відтепер тривало 11 років, з них в останні три роки основна увага приділялася професійній підготовці в одній із галузей народного господарства. У старших класах шкіл почали готувати водіїв, механіків, будівельників, кулінарів та спеціалістів інших професій, які потім випускникам мали згодитися в житті. При школах діяли столярні, слюсарно-механічні, швейні майстерні, навчальні кабінети, теплиці.

У 1960-х роках у Черкасах також діяли 7 вечірніх шкіл робітничої молоді і заочна середня школа, три школи-інтернати. Окрім того школярі відвідували музичну

і спортивну школи. У цей час у школах та дитячих установах міста працювали понад тисячу вчителів та вихователів.

Зміцнювалася матеріально-технічна база закладів освіти. Тільки впродовж 1971–1975 рр. у Черкасах було побудовано за сучасними проектами 15 дитячих дошкільних закладів на 3760 місць, а також 6 шкільних приміщень на 8 тисяч учнівських місць.

У наступні роки одночасно із зростанням економічного потенціалу і населення Черкас значно розширилася мережа закладів загальної освіти. На початку 1970-х років у 27 загальноосвітніх школах міста вже навчалось понад 30 тис. учнів. А у 1985/1986 навчальному році в місті було 35 загальноосвітніх шкіл, у яких здобували освіту 38681 учень.

Утворення Черкаської області дало поштовх для розширення підготовки фахівців з вищою освітою, передусім в обласному центрі. Суттєво зміцніла матеріально-навчальна база найстарішого закладу вищої освіти краю – Черкаського державного педагогічного інституту. У 1961 році введено в дію новий навчальний корпус факультету фізичного виховання, в 1967 році – навчальний корпус філологічного та фізико-математичного факультетів.

У 1966 році інститут вже мав шість факультетів, 20 кафедр, на яких працювали 195 викладачів, з яких три професори, 53 доценти та кандидати наук. Навчалось 4597 студентів.

У 1960-х роках в інституті здійснювалася підготовка вчителів для Узбекистану, Казахстану і Туркменістану.

У наступні роки продовжувався динамічний розвиток інституту. 6 жовтня 1995 року на його базі створено Черкаський державний університет імені Богдана

Хмельницького, а від 21 серпня 2003 року він отримав статус національного.

Набуло актуальності відкриття в місті самостійного закладу вищої освіти *технічного спрямування*. У березні 1960 року в Черкасах почав працювати загальнотехнічний факультет Київського технологічного інституту харчової промисловості. Враховуючи гостру потребу в інженерах-будівельниках, з травня 1961 року Черкаський загальнотехнічний факультет було підпорядковано Київському інженерно-будівельному інституту. На факультеті тоді навчалося близько 500 студентів.

Зазнавши ще кількох реорганізацій і зміцнивши кадровий потенціал та навчально-матеріальну базу, у липні 1991 року черкаська філія отримала статус самостійного закладу вищої освіти з назвою – Черкаський інженерно-технологічний інститут. З 26 вересня 2001 року на базі інституту рішенням уряду утворено *Черкаський державний технологічний університет*.

Сьогодні університет – добре знаний в Україні і за її межами науково-освітній центр. Тут готують фахівців за широким спектром сучасних спеціальностей на таких факультетах: будівельний, електронних технологій і робототехніки, комп'ютеризованих технологій машинобудування і дизайну, харчових технологій та сфери обслуговування, економіки та управління, інформаційних технологій і систем, гуманітарних технологій.

У 1973 році в Черкасах було створено *пожежно-технічне училище*, яке 9 червня 1997 року стало Черкаським інститутом пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля. Сьогодні це заклад вищої освіти – Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України.

У 1954–1991 роках підготовку фахівців середньої ланки в Черкасах здійснювали: фінансово-економічний, гідромеліорації і електрифікації сільського господарства (політехнічний), радянської торгівлі, кооперативний технікуми, медичне і музичне училища, низка професійно-технічних училищ.

Культурне обслуговування жителів та гостей міста здійснювали обласний український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, філармонія, 5 постійних та 9 літніх кінотеатрів, палац культури цукрово-рафінадного заводу, 13 клубів, 91 бібліотека з фондом книг близько 1,5 млн томів.

Було створено міські парки «Ювілейний (Черкаський міський парк «Сосновий Бір»), «Перемога».

В обласному *музично-драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка* натхненно трудилися народний артист республіки В. П. Ігнатенко та заслужені артисти республіки. В. Д. Болейко, В. П. Маєвський, М. В. Попов, Н. М. Попова і П. А. Кобржицький.

Став відомим за межами України колектив обласної філармонії – *Черкаський народний хор*. У 1957 році хор став лауреатом Всесвітнього фестивалю молоді і студентів, а у 1969 році хорові присвоєне почесне звання «заслужений». У 1981 році колектив удостоєний Державної премії України імені Тараса Шевченка.

Творча праця художніх керівників хору Анатолія Авдієвського, Анатолія Пашкевича та Євгена Кухарця поцінована високим званням народного артиста України. Такого ж високого звання удостоєні солісти хору Ольга Павловська, Раїса Кириченко, Анатолій Маняченко, Валентин Пивоваров, Василь Бокач.

У громадсько-культурному житті Черкас важливе місце продовжувала займати *шевченківська тематика*. Приверненню уваги до проблем духовності сприяло проведення в Черкасах та області у березні, а потім у травні кожного року міжнародного Шевченківського літературно-мистецького свята «*В сім'ї вольній, новій*».

Особливою масштабністю відзначалося свято 1989 року, приурочене до 175-річчя від дня народження великого Кобзаря. За маршрутом Прага – Київ до Черкас прибули шанувальники Т. Г. Шевченка з різних країн світу – учасники міжнародного Шевченківського форуму «*Від серця Європи – до серця України*». Разом з українськими письменниками і діячами культури й мистецтва в ньому взяли участь представники Канади, США, Франції, Японії, Польщі, Бразилії, Австралії та інших країн.

Важливою подією тоді стало відкриття у Черкасах першого в Україні й світі *музею однієї книги* – шевченківського «Кобзаря». У ньому лише за перші три роки побувало понад 50 тисяч відвідувачів і з них, що дуже відрадно, понад дві третини – діти. Тоді музейна експозиція налічувала понад 1 тисячу оригінальних експонатів, у тому числі 250 «Кобзарів», виданих у різні роки й різними мовами.

Все міцніше входили в життя й побут черкасців **фізична культура і спорт**, створювалися оздоровчі містечка підприємств і організацій, де проводилася спортивно-оздоровча робота. Для Черкас це було Сокирне, де понад 40 підприємств і закладів освіти обладнали оздоровчі табори, в яких проводилися змагання, походи вихідного дня, активний відпочинок, спортивна риболовля тощо.

У 1957 році збудовано *стадіон ДСТ «Колгоспник»* (Черкаси-Арена) на 17 тис. місць. Відкрито водну станцію на Дніпрі, плавальний басейн, де відбувалися обласні й республіканські спортивні змагання. Спортивні колективи міста здобували свої перемоги в міжнародних змаганнях. Так, футбольна команда «Дніпро» стала чемпіоном України серед аматорів і завоювала право виступати в першості СРСР, жіноча гандбольна команда педінституту «*Буревісник*» («*Освіта*») – неодноразовий чемпіон і призер чемпіонатів України, а у 1963 році команда стала бронзовим призером чемпіонату СРСР.

На початку 1970-х років широкого розвитку в місті набув веслувальний спорт. На XVIII Олімпійських іграх в Токіо (1964) вперше олімпійським чемпіоном став представник Черкас *Андрій Хіміч*. Чемпіоном Європи 1965 року став *Валерій Дрибас*.

Набула популярності започаткована у 1954 році головна газета області «Черкаська правда» («Черкаський край»), яка виходила в Черкасах великим форматом шість разів на тиждень і вже з 1 травня її тираж становив 40 тис. примірників.

У Черкасах 3 лютого 1960 р. побачив світ перший номер обласної газети «*Молодь Черкащини*», де завідувачим відділом редакції працював відомий український поет і журналіст Василь Симоненко (1960–1963 рр.). Першим редактором цієї газети був колишній військовий журналіст Г. В. Суховершко. Тираж газети складав 36 тисяч примірників.

**В умовах
системної
кризи**

У другій половині 1960-х років у тодішньому Союзі була зроблена спроба реформування господарського комплексу і переведення його на економічні методи господарювання. Розроблялася і почала втілюватися в життя *господарська реформа*, яка передбачала посилення економічних стимулів, удосконалення планування та розширення самостійності підприємств. Головним у виробництві мав обсяг реалізованої продукції та одержаний прибуток, а не валові обсяги виготовленої продукції.

Однак уже на початку 1970-х років в економіці почали проявлятися *негативні тенденції*, спричинені половинчастістю і непослідовністю реформи. Елементи госпрозрахунку на підприємствах, у тому числі й черкаських, жорстко придушувалися плановою економікою. Чим краще були результати роботи підприємств у поточному році, тим вищі планові показники ставилися йому в майбутньому.

Економіка й далі розвивалась екстенсивним шляхом за рахунок залучення нових джерел сировини і робочої сили. Вже з 1975 року промисловість Черкас зростала в основному за рахунок уведення нових потужностей.

Справними загальними показниками маскувалися такі характерні для радянської економіки вади, як перевитрати сировини і втрати готової продукції, неритмічність, штурмівщина, низька якість продукції, брак.

У 1981–1985 роках ціла низка промислових підприємств Черкас, а також будівельних організацій *не досягли намічених показників*. Нові потужності на заводі спеціального технологічного обладнання, «Азоті», домобудівному комбінаті не давали належної віддачі.

Високою залишалася питома вага *бракованої продукції*. Кожна п'ята одиниця продукції деревообробного

комбінату в 1971 році випускалася з дефектом. Окремі вироби трикотажної фабрики (жіночі вовняні плаття, жіночі жакети) мали незадовільний товарний вигляд. Брак тут інколи досягав від 25 % до 50 % продукції.

Брак окремих видів продукції макаронної фабрики в 1971 році становив від 11 % до 34 %. Порушувалися технології на м'ясо- і рибокомбінатах, хлібозаводах, нетоварний вигляд мала продукція молокозаводу.

Порушення стандартів мали місце на заводі «Аврора», який виробляв і поставляв у торгівлю олійні фарби. До їх складу замість білила цинкового домішувалася звичайна крейда.

За даними 1974 року на заводі «Фотоприлад» третина заготовок йшла в стружку, а в об'єднанні «Черкасизалізобетон» втрати цементу становили понад 10 %. Не використовувалося на повну потужність обладнання на машинобудівному ім. Г. І. Петровського та цукрово-рафінадному заводах, ТЕЦ. На м'ясокомбінаті, консервному та інших заводах державна інспекція відмічала перевитрати палива, сировини та інших матеріалів.

Попри прогресивний задум економічних реформ, вони не дали бажаних результатів, оскільки залишали без змін базові відносини виробництва – *відносини власності*. У реформах були закладені несумісні принципи: розширення прав підприємств і посилення централізації. Хоча підприємства ставали формально більш самостійними, вони не мали права самостійно визначати ціну на свою продукцію. Така ж ситуація була і з правом підприємства самостійно розпоряджатися робочою силою, наймати необхідних працівників, звільняти зайвих чи тих, хто погано працює.

Економіка Черкас, як і всієї України та Радянського Союзу, у 1970–1980-ті роки вступила в смугу системної кризи.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які зміни відбулися в економіці Черкас у період 1954–1991 років?
2. Назвіть причини кризових явищ у розвитку економічного потенціалу міста в 1970-х і наступних роках.
3. Як ви оцінюєте будівництво в Черкасах наукоємних підприємств у 1980-х роках?
4. Що, на ваш погляд, є найбільш характерним для міської сфери загальної освіти у 1954–1991 роках?
5. Підготуйте презентацію про Черкаський народний хор, інші художні колективи (на вибір) міста Черкаси.
6. Проведіть міні-опитування серед людей старшого покоління щодо організації дозвілля у 1954–1991 роках.
7. Оформіть слайд-шоу ретро-світлин про Черкаси минулих десятиліть і ознайомте з ними однокласників.
8. Охарактеризуйте зміни адміністративно-територіального підпорядкування міста Черкаси в 1920-х – на початку 1930-х років.
9. Тестове завдання. У якому році на вулицях Черкас з'явився перший тролейбус:
 - 1957 рік;
 - 1965 рік;
 - 1971 рік.

МОВОЮ ФАКТІВ

«... За 1959–1965 рр. випуск промислової продукції в місті виріс в 2,5 рази, а хімічної – майже в 15 раз, машинобудування і приладобудування – майже в 4 рази. В 7 раз збільшився виробіток електроенергії, в 7,2 рази – виробництво збірного залізобетону.

Трудівники міста отримали 1160 нових благоустроєних квартир. Завершено будівництво 780 індивідуальних житлових будинків...»

З протоколу сесії Черкаської міськради депутатів трудящих про розвиток економіки міста за 1959–1961 рр. – 26 січня 1966 року.

«... позавчора ввечері в Черкаси прийшов шебелинський газ для побутових потреб. В центрі Черкас, на розі вулиць Шевченка і Карла Маркса в урочистій обстановці був запалений газовий факел. Цей вогонь увінчав кількामісячну працю будівельників газопроводу... Черкасці знають також, з якою самовідданістю трудилися ланки монтажників І. Фурсенка та В. Сакуна, ізолювальників Ніни Гльчук. Якої шкоди завдавали їм літні зливи, часто зводячи нанівець плоди їхньої праці! Але сміливо йшли ці люди наперекір труднощам. І перемагали.

23 кілометри газопроводу проклав за тижня колектив монтажників. Мине ще кілька днів, і шебелинський газ прийде в наші квартири, в котельні, на промислові підприємства. Обласний центр одержить дешеве паливо».

Голубий вогонь прийшов у місто // Черкаська правда. – 5 листопада 1965 року. – С. 1.

ЧЕРКАСИ: ШЛЯХОМ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

-
- Час назрілих перемін
 - Суспільно-політичне життя міста
 - Події Помаранчевої революції і революції Гідності
 - Міське самоврядування. Міста-побратими
-

Час назрілих перемін

Суспільно-політична ситуація в Черкасах аж до 1985 року характеризувалася аполітичністю більшості жителів головного міста області. Багато людей ще перебували під впливом віри у «світле майбутнє», перспективи якого пропагувалися монополізованими компартією засобами масової інформації. Підтримувати політичну стабільність допомагала також розгалужена мережа політосвіти, політінформацій, лекторіїв та інших агітаційно-пропагандистських форм роботи, якими охоплювалося усе працююче населення та заклади освіти міста.

Однак у другій половині 1980-х років у Черкасах, як і в інших містах України, *суспільно-політичне життя помітно активізувалося*. Своєрідним каталізатором цього процесу стала започаткована з приходом до влади М. Горбачова «перебудова» з привабливими гаслами і водночас невиразною та непродуманою програмою реформування політичної системи й економіки.

Компартійна влада, проголосивши «перебудову», швидко вичерпала кредит довіри населення. Непослідовність і серйозні помилки в економічній політиці призвели до розбалансованості економічної системи та спричинили падіння життєвого рівня населення.

У магазинах Черкас, міст та районів Черкащини впродовж 1989-го і наступних років з прилавків магазинів один за одним зникали промислові та продовольчі товари. Дефіцит став повсякденним явищем. На початок 1990-х років у кілька разів зросли ціни на предмети першої необхідності, спостерігався тотальний дефіцит товарів. Знижувався рівень дисципліни на виробництві, звичним явищем стали порушення договорів щодо поставок продукції. Такий стан у поєднанні зі збоями роботи промислових підприємств міста *викликав все більше невдоволення населення*, посилював соціальну напругу.

За таких обставин жителі Черкас, як і всієї України, особливо гостро відчували небезпеку залежності від союзного центру. Значною мірою це пов'язувалося з аварією на Чорнобильській атомній станції, наслідки якої безпосередньо торкнулися Черкащини.

В умовах розгортання процесів демократизації і гласності серед громадськості міста зростає інтерес не тільки до перебігу політичних подій, а й до проблем екології, замовчуваних сторінок минулого, незахищеності історико-культурної спадщини краю. На цьому ґрунті в місті починають виникати екологічні, культурологічні, правозахисні та інші громадські об'єднання, діяльність яких привертала до себе громадську думку і набувала політизованого характеру.

Одним із таких об'єднань у Черкасах стало *товариство «Екологія»*. Перший екологічний мітинг в обласному

центрі відбувся в лютому 1988 року. На ньому вперше було відкрито й аргументовано заявлено, що екологічна обстановка в місті дуже складна і вимагає невідкладних заходів. Гостро ставилося питання про диктат союзних органів, грубе порушення правил природокористування та ігнорування інтересів жителів міста, яких хімічні монстри прирікали на хвороби і страждання. Оприлюднені екологічні проблеми збурили громадську думку.

Для цього були вагомі підстави, адже на зламі 1980 – початку 1990-х рр. екологічна ситуація в Черкасах характеризувалася як край несприятлива та складна і вимагала невідкладного реагування.

Наприкінці 1980-х років році викиди в атмосферу становили 13 300 тонн, у тому числі від діючого виробництва капролактаму – 1720 тонн, із яких пилу соди і сульфату амонію – 236 тонн, окислів вуглецю – 1296 тонн. Тоді під тиском громадськості було припинено будівництво комплексу «Карбамід-330», оскільки в об'єднанні «Азот» зволікали із спорудженням природоохоронних об'єктів.

Врешті вони були збудовані, а сесія Черкаської міської ради своїм рішенням від 19 березня 1988 року накладла вето на будь-яке будівництво хімічних та інших об'єктів зі шкідливими викидами.

Привернення уваги до екологічних проблем дало поштовх *регулярним акціям протесту*, яких до того часу ніколи в Черкасах не проводилося – мітингам, пікетуванням підприємств-забруднювачів навколишнього середовища в місті. На протестних заходах звучали також виступи проти будівництва Чигиринської АЕС, Канівського промвузла та інших об'єктів, які загрожували не лише екологічній безпеці, а й історико-культурним

пам'яткам загальноукраїнського значення. Тому поступово екологічний рух почав доповнюватися і тісно переплітатися з іншими актуальними проблемами, насамперед пов'язаними з національно-культурним відродженням.

Громадськість міста турбувала політика *зросійщення* у черкаських школах. У 1988–1989 навчальному році в Черкасах із 38 шкіл викладання українською мовою велося лише в чотирьох. А з 38986 учнів міських шкіл навчалися в класах з українською мовою викладання тільки 5753 (14,8 %).

На цьому ґрунті у 1988 році в Черкасах утворилося громадське об'єднання – товариство «Заповіт», яке стало фактично першим національно-патріотичним осередком у місті й на Черкащині. Основними напрямками своєї роботи товариство визначило дослідження мало-відомих у той час обставин Голодомору 1932–1933 років, сталінських репресій, популяризацію української народної творчості, історії і традицій козацтва.

Об'єднавчим чинником створення товариства стала участь представників інтелігенції міста в будівництві та організації роботи музею «Кобзаря». Тож цілком логічно, що саме в цьому музеї, відкритому в 1989 році, «Заповіт» започатковував свою національно-патріотичну, просвітницьку роботу.

Членами «Заповіту» була проведена велика кількість культурно-мистецьких акцій та *патріотичних заходів*. Їх активними учасниками були письменники Андрій Химко, Василь Захарченко, науковець Станіслав Губар, інші відомі особистості міста.

Серед просвітницьких, національно-патріотичних справ товариства – вечори пам'яті Василя Симоненка,

Василя Стуса, Євгена Плужника, Миколи Вороного, організація виступів лауреатів першого фестивалю «Червона рута» Едуарда Драча, Олега Короля, Андрія Мороза. Члени товариства збирали кошти на будівництво пам'ятників Василю Симоненку в Черкасах, пам'ятника Максиму Залізнику в селі Медведівка на Чигиринщині, спорудження меморіалу й пам'ятника Тарасові Шевченку в Ленінграді. Було закуплено 100 українських букварів та зібрано близько 500 україномовних книг для товариств української мови за кордоном.

Члени «Заповіту» брали активну участь в організації та проведенні конференції Народного Руху на Черкащині, мітингах у столиці та Черкасах, «живому ланцюгу» єдності між Києвом та Львовом.

Товариство «Заповіт», а також інші громадські об'єднання тісно співпрацювали з міськими *осередками політичних партій* і сприяли їх становленню

Представники товариств «Заповіт», «Екологія» та Української республіканської партії ініціювали підняття в центрі Черкас синьо-жовтого *українського прапора*. Для цього було виготовлено металеву щоглу, яку при великій кількості людей 3 листопада 1990 року було встановлено на площі біля театру й піднято на ній прапор. Уночі його зняли пожежники і передали в райвідділ міліції, де він пролежав два роки. Зараз прапор зберігається у обласному краєзнавчому музеї.

5 листопада на щоглу підняли інший прапор. Через декілька днів Черкаська міська рада проголосувала за демонтаж щогли. Відновили її після проголошення незалежності – 25 серпня 1991 року. 22 січня 1991 року синьо-жовтий прапор встановлено на трубі котельні заводу телеграфної апаратури.

Розпочався процес утвердження багатопартійності. На початку 1990-х років у місті були зареєстровані й діяли організації *Народного руху України, Української республіканської партії, Демократичної партії України, Партії Зелених, Української християнсько-демократичної партії, Української національної асамблеї, Соціалістичної партії України.*

Суспільно-політичне життя міста

У серпні 1991 року суспільно-політична ситуація в союзному центрі й на місцях почала ускладнюватися. У Москві 19 серпня була здійснена спроба захоплення влади групою державних керівників СРСР – так званим Державним комітетом з надзвичайного стану (ДКНС, в народі – «ГКЧП»).

У зв'язку з цим того ж дня від черкаських осередків товариства української мови «Просвіта» та товариства «Заповіт» до Верховної Ради України було направлено заяву, в якій висловлювався протест проти дій заколотників, спрямованих на придушення демократичного процесу.

У другій половині дня *19 серпня на Театральній площі* біля пам'ятника Т. Г. Шевченку представники демократичної громадськості Черкас на організованому Народним Рухом мітингу закликали жителів міста не підтримувати заколот у Москві. Роз'яснювальна робота серед черкасців продовжувалася на площі біля театру і впродовж наступних днів.

Після провалу заколоту в Москві й тимчасове припинення 25 вересня діяльності Компартії України в

Черкасах на другий день, 26 вересня, біля приміщення обласної ради відбувся мітинг, на якому його учасники вимагали повної заборони КПУ.

Президія Верховної Ради України 30 серпня ухвалила указ про заборону діяльності Компартії України. Майно відповідних партійних комітетів мали взяти на свій баланс місцеві ради народних депутатів.

У Черкасах партійне майно було обернене в державну та комунальну власність. Зокрема, приміщення колишнього міськкому КПУ передано під обласний художній музей, а гуртожиток обкому КПУ – під дитячу художню школу.

Після проголошення 24 серпня незалежності України подією історичної ваги для жителів Черкас став ***Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року***, в якому взяло участь 81,5 % виборців міста, занесених до списків (по області – 90,1 %). Акт незалежності України підтвердили 93,1 % голосуючих (по області – 96 %, по Україні – 90,32 %) голосуючих, не підтвердили – 5,5 % (по області – 2,8 %). Недійсних бюлетенів виявилось 1,2 %. Результати референдуму засвідчили, що жителі Черкас, як і увесь український народ, підтримали започатковані в кінці 1980-х років демократичні перетворення і прагнення жити у незалежній державі.

Одночасно жителі Черкас голосували і за Президента України, віддавши 64 % (по області – 67,1 %) голосів за Леоніда Кравчука. За В'ячеслава Чорновола віддали голоси 27 % (по області – 25 %) виборців.

У наступні роки суспільно-політичне життя міста було динамічним і багатоаспектним. Утвердження демократичних і правових засад відбувалося у складних політичних перипетіях. Особливо рельєфно це прояв-

лялося під час виборчих кампаній різного рівня. Вибори віддзеркалювали низький рівень політичної культури електорату, недосконалість виборчого законодавства і, як наслідок, – не поодинокі факти фальсифікації, застоювання брудних технологій, підкупу виборців.

Показовим у цьому сенсі прикладом можуть бути *вибори міського голови 1994 року*, коли ще до затвердження результатів голосування один із претендентів на посаду міського голови В. Олійник намагався захопити кабінет міського голови, влаштувавши бійку з чинним міським головою. Спроба провести перевірку бюлетенів призвела до сутички представників міліції, спецпідрозділу «Беркут» та одного з кримінальних угруповань.

При оскарженні результатів виборів у судовому порядку міською виборчою комісією і самим Олійником було проігноровано рішення суду та протести прокуратури.

Скандалами супроводжувалися і *вибори міського голови Черкас у 2006 році*. Через допущені грубі порушення вибори були визнані недійсними і було проведено повторне голосування.

Традиційно політична палітра міста відзначається партійним різноманіттям, що знаходить відображення у складі міської ради. Про партійну картину міста та політичні симпатії виборців можна судити, аналізуючи склад депутатського корпусу міської ради різних років.

Так, у *складі міської ради 2006–2010 років* серед 60 депутатів були представлені такі політичні сили: Блок Юлії Тимошенко – 15 депутатів; Партія регіонів – 10; партія «Наша Україна» – 8; «Демократичний вибір» і «Справедливість» – по 7; Соціалістична партія України і Комуністична партія України – по 4; Віче – 2; позафракційні – 3.

У 2015 році склад Черкаської міської ради зазнав суттєвих змін. 42 депутати представляли 8 політичних партій та об'єднань: Партія вільних демократів – 8; Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 6; Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 6; Всеукраїнське об'єднання «Черкащани» – 5; Всеукраїнське об'єднання «Свобода» – 5; Об'єднання «Самопоміч» – 5; Українське об'єднання патріотів «УКРОП» – 4; Радикальна партія Олега Ляшка – 3.

А за наслідками останніх виборів міської ради 2020 року її склад знову оновився. Найбільше мандатів – по 8 – набрали кандидати від партій «Слуга народу» і «За майбутнє». Партія «Європейська солідарність» набрала 7 мандатів, партія «Голос» – 6, виборче об'єднання «Черкащани» – 5, виборче об'єднання «Батьківщина» – 4, опозиційний блок «За життя» – 4.

У роки незалежності, ще задовго до прийняття пакету законів про декомунізацію в суспільному житті міста розпочався процес позбавлення від наслідків комуністичної ідеології, передусім у сфері освіти і виховання. З навчальних програм закладів освіти були вилучені дисципліни з вивчення основ комуністичної ідеології, історії партії тощо. На підприємствах, в установах та організаціях були ліквідовані так звані «ленінські кімнати», прибрані бюсти Леніна та інших комуністичних діячів.

У Черкасах 28 листопада 2008 року з центральної площі міста було демонтовано пам'ятник Леніну та зруйновано його скульптуру. А у квітні 2010 року центральному майданові міста, що 40 років носив ім'я Леніна, було повернуто його первісну назву – Соборна площа.

Натомість у місті в період Незалежності відкрито пам'ятники, пам'ятні знаки та меморіальні дошки людям, які зробили вагомий внесок у боротьбу за незалежність

України. Так, 23 квітня 2016 року в Черкасах відбулося відкриття пам'ятника «Борцям за волю України» в рамках вшанування Героїв Холодного Яру. Він присвячений поколінням українців, які в різні часи боролися за українську державність. Має форму конусоподібного гранітного обеліска висотою 15 метрів з розміщеним на ньому кованим дубово-калиновим вінком з написом «Борцям за волю України». Біля підніжжя – 8 брил, на яких викарбувані посвяти учасникам національно-визвольної боротьби різних історичних періодів. На вершині обеліска встановлена двометрова бронзова скульптура архистратига Михаїла – покровителя українського війства.

Ще одним прикладом увічнення пам'яті видатних українців стало відкриття 18 січня 2018 року пам'ятника митрополитові Василю Липківському, якого називають «апостолом українського релігійно-національного відродження». Пам'ятник постав біля Черкаського музичного училища, у приміщенні якого на початку ХХ століття розміщувалася Черкаська гімназія, у якій два роки викладав майбутній патріарх.

Події Помаранчевої революції й революції Гідності

Яскравими сторінками в історію Черкас увійшли події Помаранчевої революції і Революції гідності.

Помаранчева революція. 2004 рік завершувався у політичному протистоянні, яке наростало з наближенням чергових виборів Президента України, що мали

відбутися 31 жовтня 2004 року. Суперництво двох головних претендентів В. Ющенко і В. Януковича розкололо виборчий електорат навпіл. Гостроти передвиборчої кампанії додало отруєння В. Ющенко.

З вересня в Черкасах спорадично відбуваються організовані виборчими штабами мітинги та інші агітаційні акції, які з наближенням виборів набували все більшої масовості. Найчисельнішим був мітинг 27 жовтня в обласному центрі за участю кандидата в Президенти України В. Ющенко.

Перший тур виборів 31 жовтня не виявив переможця, оскільки обидва головних кандидати В. Ющенко і В. Янукович не набрали необхідної для перемоги кількості голосів виборців. Виборчі перегони між двома кандидатами досягли апогею після оголошення результатів *другого туру* виборів, який відбувся 21 листопада 2004 року. Оголошені Центральною виборчою комісією результати голосування на користь В. Януковича викликали збурення у суспільстві, оскільки дані незалежних екзит-полів і підрахунків показували перемогу кандидата від опозиції В. Ющенко.

Повсюдно розпочалися організовані прихильниками В. Ющенко багатолюдні мітинги, демонстрації, пікети, блокування державних установ, виступи у ЗМІ проти фальсифікації результатів виборів. Масові акції протесту увійшли в новітню історію України як *Помаранчева революція*. Її символом став помаранчевий колір – колір передвиборчої кампанії Ющенко

Відразу після оголошення результатів першого туру в Черкасах у першій половині дня відбулося два мітинги – прихильників кандидатів від влади і від опозиції. А вже увечері 22 листопада представники опозиційних сил

зібрали багатолюдний мітинг біля обласної державної адміністрації. З 23 листопада протестуючі *розбили наметове містечко* у центрі Черкас. Представники опозиційних сил від міста в цей час брали також активну участь у акціях Помаранчевої революції на майдані Незалежності в Києві.

Протистояння припинилося лише 3 грудня, коли були оголошені призначені на 26 грудня 2004 року *повторні вибори*. Як відомо, на них В. Ющенко отримав 52 % голосів, В. Янукович – 44 %. З обранням Президентом України В. Ющенка та оновленням владних структур у Києві, змінився і голова Черкаської облдержадміністрації. Ним 4 лютого 2005 року призначено О. Черевка – керівника обласного виборчого штабу В. Ющенка.

Постреволюційний період характеризувався динамічним розвитком суспільно-політичної ситуації. Попри перемогу, атмосферу надій і сподівань, «помаранчева» команда виявилася не готовою до тривалої конструктивної співпраці у владі. Втративши ініціативу в перший рік президентства В. Ющенка, сформовані під час революції органи влади були змушені працювати в умовах постійного пошуку діалогу зі своїми політичними суперниками та налагодженні співпраці між різними гілками влади.

Про *розстановку політичних сил* на Черкащині та уподобання виборців через рік після Помаранчевої революції можна судити за результатами виборів до Верховної Ради України, що відбулися 26 березня 2006 року.

На Черкащині найбільше голосів набрав «Блок Юлії Тимошенко» – 38,23 %. Друге місце зі значним відривом посіла СоцПУ – 13,37 %, третє місце – блок «Наша Україна – Народна самооборона» – 12,17 %. За ними: Партія регіонів – 10,66 %, КПУ – 4,37 %, «Блок Литвина» – 3,03 %.

Революція Гідності. Надмірна концентрація влади в руках Януковича і його оточення, відхід від курсу на європейську інтеграцію, повзуче зросійщення усіх сфер суспільного життя, політика згортання малого бізнесу та інші дії викликали наростаюче невдоволення людей. Масові виступи розпочалися в Києві в листопаді 2013 року. Національно-патріотичні акції у формі мітингів, демонстрацій, студентських страйків та силова протидія їм з боку влади призвели до відкритого протистояння, яке переросло у *Революцію гідності*.

Кульмінаційним етапом революції стали події у Києві 18–20 лютого, під час яких загинула понад сотня протестувальників, багато було травмовано. Революційні події в Києві дали поштовх для розгортання революції в регіонах, у тому числі і в Черкасах.

Євромайдан у Черкасах тривав три місяці – з 22 листопада 2013 року до 25 лютого 2014 року. Перший мітинг у Черкасах відбувся 22 листопада 2013 року. За кілька днів на центральній площі міста відбулося народне віче і відтоді черкаські збиралися тут майже щодня, звідси починалися акції протесту й найважливіші події.

Багатолюдний мітинг увечері 23 січня у Черкасах переріс у *штурм будівлі обласної ради і облдержадміністрації*. Прорвавши міліцейські кордони, мітингувальники виламали двері й захопили два перші поверхи, пошкодивши майно. Згодом правоохоронці відбили приміщення і затримали 58 осіб, у тому числі й не причетних до захоплення будівлі органів влади.

У наступні дні відбулися пікетування обласної прокуратури та обласного управління внутрішніх справ. 26 січня пройшло *народне віче*, під час якого протестувальники вимагали відставки голови облдержадміністрації Сергія Тулуба і голови обласної ради Валерія Черняка.

А в ніч на 27 січня відбулася *друга спроба штурму* будівлі обласної ради та облдержадміністрації із використанням «коктейлів Молотова», затримано 32 особи.

Обстановка в столиці й на місцях продовжувала залишатися напруженою. Діюча влада робила спроби стягувати до Києва групи силовиків та «тітушок» (найманців з числа молоді, яких використовували для залякування, побиття та розгону протестуючих) для придушення акцій Євромайдану.

На основних трасах Черкащини активісти разом із місцевими жителями встановили блокпости, щоб перешкодити проїзду спецпризначенців і «тітушок» до столиці. 20 лютого активісти встановили *блокпост на виїзді з Черкас* перед мостом через Дніпро. Пізно увечері «Беркут», застосувавши зброю, силою розігнав блокпост.

Завершився *черкаський Євромайдан* 25 лютого, коли голова обласної адміністрації Сергій Тулуб написав заяву про звільнення та залишив область. Склав із себе повноваження і голова обласної ради Валерій Черняк. Головою обласної ради було обрано Валентину Коваленко, а головою обласної державної адміністрації призначено Юрія Ткаченка.

У повсякденному житті міста намітилися ознаки стабілізації. Однак загальна ситуація в державі залишалася напруженою. Крах прокремлівського режиму Януковича підштовхував путінську владу до прямої агресії проти України. У лютому-березні 2014 року Російська федерація окупувала Крим і розпочала бойові дії на сході України (на Донбасі), застосовуючи збройні сили проти суверенітету і територіальної цілісності України. Збройна агресія переросла в широкомасштабне вторгнення Росії в Україну з 24 лютого 2022 року.

Міське самоврядування. Міста-побратими

Започатковане ще в далекі часи Черкаського староства *міське самоврядування Черкас*, пройшовши тривалий історичний шлях, у роки незалежності набуло нового розвитку.

На сьогодні представницьким органом у Черкасах є **міська рада**. Вона складається з депутатів, які є представниками територіальної громади міста й відповідно до Конституції України та законів України обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Депутати міської ради представляють інтереси територіальної громади міста Черкаси і мають усі права, що забезпечують їхню активну участь у діяльності ради та утворюваних нею органів, несуть відповідальність перед виборцями, радою та її органами, виконують їх доручення.

Найважливіші *повноваження Черкаської міської ради*, визначені Конституцією і законами України:

- забезпечення і захист конституційних прав та свобод громадян і територіальної громади;
- визначення власності територіальної громади та управління нею;
- визначення та затвердження стратегічного плану розвитку міста й цільових програм у сфері економічного, екологічного, соціального, культурного та будівельного розвитку міста;
- затвердження місцевого бюджету, встановлення місцевих податків і зборів, утворення місцевих цільових фондів;
- розвиток зовнішньоекономічних відносин міста;
- контроль за станом місцевого екологічного середовища та екологічною безпекою;

- утворення виконкому та висловлення недовіри йому або окремим його посадовим особам;
- утворення постійних депутатських та тимчасових комісій;
- визначення за затвердження меж мікрорайонів міста;
- делегування повноважень органам самоорганізації населення.

Рада проводить свою роботу сесійно. *Сесії міської ради* складаються з пленарних засідань ради й засідань постійних комісій ради, що проводяться у перерві між пленарними засіданнями.

Кожне перше пленарне засідання ради нового скликання починається й останнє завершується виконанням у залі, де вони проводяться, *Державного Гімну України*.

Для організації виконання завдань життєзабезпечення та соціально-економічного розвитку міста міська рада формує і затверджує свої виконавчі органи – *виконавчий комітет* (виконком), департаменти, управління, відділи та інші виконавчі структури. Вони здійснюють власні й делеговані повноваження у відповідних сферах і галузях міського життя.

Міську владу в Черкасах за радянських часів очолював *голова міськвиконкому* (список очільників міста – додаток 3), а з 1998 року керівником міської влади є *міський голова* – головна посадова особа територіальної громади міста Черкаси. Неофіційна назва посади – мер. Він обирається територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років у порядку, визначеному законом і здійснює свої повноваження на постійній основі.

Міський голова Черкас є підзвітним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним – перед міською радою. На міського голову поширюються повноваження та гарантії депутатів ради, передбачені законом.

Міська влада, окрім розв’язання поточних питань міського життя, розробляє і забезпечує реалізацію міських програм з актуальних проблем міста та визначає загальну стратегію розвитку на довгострокову перспективу.

Зокрема, 25 листопада 2021 року сесія міської ради затвердила Стратегію розвитку міста Черкаси до 2032 року. Стратегія міста відображає пріоритети розвитку міста і, як зазначено у пояснювальній записці, «прагнення розвивати економічний потенціал, підтримувати особистісний розвиток людини протягом життя та створення комфортного, екологічного безпечного середовища».

Міста-побратими. Черкаси ще з 1960-х років мали зв’язки з деякими містами за межами України. У 1989 році в Черкаській школі № 1 побувала делегація міста Санта-Роза (США). Однак тодішнє «споріднення» міст носило переважно епізодичний й ідеологічний характер.

У часи Незалежності налагодження дружніх стосунків та співробітництва Черкас з містами різних країн наповнилося іншим змістом і стало одним із важливих напрямів діяльності міської влади. Мета укладених містом Черкаси угод про дружбу та співробітництво – обмін досвідом у галузі економіки, культури, освіти, спорту, туризму, ведення міського господарства та інші проблеми розвитку поріднених міст (міст-побратимів).

Починаючи з 1991 року, список поріднених з Черкасами міст розширився, зазнаючи при цьому змін. Так, з початком агресії Росії проти України, з нього були вилучені російські міста.

Процес встановлення, а в окремих випадках відновлення, дружніх стосунків Черкас із зарубіжними містами активізувався в середині 1990-х років. Зокрема, 16 листопада 1995 року була підписана угода про поріднення міст Черкаси і *Gipin (Китай)*. Однак співпраця міст впродовж тривалого часу не набула практичного розвитку. І тільки 24–25 червня 2011 року під час перебування у Черкасах торгово-економічної делегації китайського міста між містами Черкаси та Гірін було підписано повноцінну угоду про поновлення співробітництва та дружніх відносин, досягнуто домовленості щодо розвитку співробітництва в торгово-економічній, науково-технічній та культурній галузях, обміну делегаціями.

Кількома роками раніше, 12 вересня 2003 року, на підставі спільного китайсько-українського комюніке у Черкасах була підписана угода про споріднення міської округи *Веньчжоу* в Китаї і Черкас. Делегація Веньчжоу на чолі з заступником мера брала участь у святкуванні 725-річчя міста Черкаси 3–5 червня 2011 року. У листопаді 2011 року офіційна делегація Черкас на чолі із міським головою перебувала в Веньчжоу. Тоді було підписано Програму дружнього обміну на 2011–2015 роки та участь у VIII міжнародній виставці садівництва «Чунцін ЕХРО», де Черкаси презентували свій проект ландшафтного дизайну.

З метою розвитку дружби та співробітництва між народами Азербайджану та України, зміцнення еконо-

мічних зв'язків 3 вересня 2003 року була підписана безстрокова угода про відновлення дружніх побратимських зв'язків між містами *Сумгаїт* та Черкаси.

Підписанням 17 вересня 2000 року угоди про співробітництво між містами Черкаси та *Бидгощ (Польща)* було також поновлено давні дружні стосунки з цим польським містом. В угоді окреслено першочергові сфери співробітництва – культура та освіта, малий та середній бізнес, охорона здоров'я. Відбувається обмін творчими колективами, групами художників, черкаські підприємці брали участь у виставках-ярмарках Бидгоща.

У наступні роки географія партнерських зв'язків Черкас із зарубіжними містами розширювалася. Угоди про співпрацю у 2010 році підписано з містом *Петах-Тиква (Ізраїль)*, з містом *Мадаба (Йорданія)* – у 2011 році. У 2012 році відновлено побратимські відносини та співпрацю з грузинським містом *Руставі*.

Угоди про побратимські відносини між Черкасами і містом *Кушадаси (Туреччина)* та Черкасами і *Ферганюю (Узбекистан)* підписано у 2019 році. Місто *Ечміадзин (Вірменія)* і Черкаси стали побратимами у 2021 році.

Підписана 22 липня 2022 року угода про співпрацю між Черкасами і містом *Валмієра (Латвія)* передбачає розвиток та довгострокові економічні, науково-технічні, культурні зв'язки між двома містами.

У німецькому місті *Білефельд* 11 травня 2023 р. міський голова Черкас і бургомістр цього міста підписали угоду про встановлення солідарного партнерства та майбутньої співпраці. Документ передбачає зміцнення економічних, науково-технічних, культурних зв'язків між громадами міст.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте міське життя Черкас у другій половині 1980-х років.
2. Які чинники посилювали соціальну напругу в місті на початку 1990-х років?
3. Виокреміть характерні особливості суспільно-політичної ситуації в місті у 1991 році. Підтримка черкасцями Акту незалежності України 1 грудня 1991 року.
4. Становлення багатопартійності крізь призму виборчого процесу в місті. Які, на ваш погляд, були причини порушень виборчого законодавства?
5. Дайте характеристику структури нині діючої міської влади.
6. Спробуйте порівняти сучасну систему міського самоврядування з прикладами з історії міста.
7. Що вам відомо про співробітництво Черкас із зарубіжними містами-побратимами. Наведіть приклади.
8. Тестове завдання. Співробітництво Черкас з містом Санта-Роза (США) започатковане у:
 - 1972 році;
 - 1989 році;
 - 1994 році.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Стаття 19. Право жителів міста [Черкаси] брати участь у здійсненні місцевого самоврядування може бути реалізовано в таких формах:

- місцевий референдум (Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»);*
- вибори депутатів міської ради та міського голови, депутатів Черкаської обласної ради (Закон України «Про місцеві вибори»);*
- створення органів самоорганізації населення (Закон України «Про органи самоорганізації населення»);*
- збори громадян за місцем проживання;*
- колективні та індивідуальні звернення жителів міста до органів і посадових осіб місцевого самоврядування (Закон України «Про звернення громадян»);*
- громадські слухання;*
- інші місцеві ініціативи, які вносяться на розгляд міської ради;*
- участь у роботі органів місцевого самоврядування, зокрема, на виборних посадах місцевого самоврядування (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»);*
- інші форми, не заборонені законом.*

Стаття 20. Вищими формами безпосереднього здійснення міською територіальною громадою місцевого самоврядування є місцевий референдум і місцеві вибори».

Із Статуту територіальної громади міста Черкаси, затвердженого сесією міської ради, № 2-2824 від 12.12.2017.

* * *

*«Площа міста: 0,08 тис. кв. км. 0,4 відсотка території області.
Відстані від міста Черкаси до міста Київ:*

– залізницею – 242 км.

– автошляхом – 189 км.

Черкаси розташовані на високому правому березі головної річкової артерії України – Дніпра, зокрема, створеного в його середній течії Кременчуцького водосховища, через яке збудовано найбільший в Україні міст-дамбу.

В районі міста ширина водосховища сягає 17 км, глибина по фарватеру 3–15 м, дно піщане, місцями піщано-імлисте. Рівень води нормального підпірного горизонту водосховища 81,0 м. Місто протяглось на 17 км уздовж берега Кременчуцького водосховища, завширшки Черкаси 8 км.

З північного заходу та з півночі місто оточує лісовий масив – Черкаський бір, що є найбільшим (28,5 тисячі га) у державі сосновим лісом природного походження, який зберігся на південній природній межі сосни звичайної.

Клімат міста є помірно континентальним з м'якою зимою і теплим літом. На особливості мікроклімату впливає розташування Черкас поблизу великої водойми».

Паспорт міста Черкаси. – Черкаси. – 2017. – С. 4.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЕКОНОМІЦІ

-
- **Зміна економічних орієнтирів**
 - **Промисловість міста сьогодні**
 - **Транспортна інфраструктура**
 - **Зовнішньоекономічна діяльність та іноземні інвестиції**
-

Зміна економічних орієнтирів

Кризові явища, що мали місце в період реформування економіки початку 1990-х років, позначилися і на економічному становищі міста Черкаси. У 1991–1993 рр. частково припинили роботу або опинилися на грані зупинки ряд промислових підприємств.

Сесія Черкаської обласної ради 5 лютого 1993 року, даючи оцінку стану реформування економіки області у своєму рішенні, констатувала: «недосконалість законодавства відкрила можливість для швидкого збагачення спекулянтів і ділків «тіньової економіки». Керівники багатьох державних підприємств, особливо переробної галузі, допускали численні факти розбазарювання продукції, вивозу її у великих кількостях за межі області для реалізації через комерційні структури або для бартерного обміну на товари, які розподілялися виключно в їх колективах».

Ситуацію загострювали порушення економічних зв'язків з державами колишнього СРСР, неефективна система розрахунків та зростання цін, що призводило до розладу фінансового стану та збитковості підприємств. На багатьох роздержавлених і приватизованих підприємствах Черкас нові власники не спромоглися налагодити їхню роботу за нових економічних умов, внаслідок чого вони збанкрутували й припинили свою діяльність. Зокрема, у 2000-х роках припинили роботу *Черкаський цукрово-рафінадний завод, машинобудівний завод («Машбуд»)*, *деревообробний комбінат (ДОК)*.

Така ж доля спіткала й колись потужні підприємства – черкаські заводи «Імпульс», телеграфної апаратури, спеціального технологічного обладнання (СТО), які теж припинили свою виробничу діяльність.

У цей же період почався занепад підприємств хімічної промисловості – закрилося ВАТ «Хімволокно», набагато зменшив свої потужності завод «Державне підприємство «Хімреактив».

Непросто відбувалися позначені злетами і падіннями трансформаційні процеси й на інших черкаських підприємствах. Показовим є приклад створеного в роки перебудови науково-виробничого об'єднання (НВО) «Ротор». Попри болісний процес розпродажу активів підприємства, на його промисловому майданчику почала інтенсивно розвиватися нова для Черкас галузь – *автомобілебудування*. У 2005 році було введено в дію перший завод корпорації «Богдан Моторс» зі збирання легкових автомобілів. Завод із виробництва вантажної техніки відкрили у 2008 році.

У 2010 році в Черкасах уже діяло 3 заводи цієї корпорації зі збирання автобусів, легкових та вантажних

автомобілів. Відтак, Черкаси з «хімічного гіганта», яким місто стало в радянський час, за сучасності перетворилося на один із центрів автомобілебудування.

Виробничі потужності корпорації «Богдан Моторс» у Черкасах одночасно з випуском автобусів та легкових автомобілів спеціалізувалися також на випуску техніки для Збройних сил України – тут збирали командирські пікапи підвищеної прохідності, санітарні автомобілі й вантажівки. Зокрема, наприкінці 2018 року до ЗСУ було передано 20 нових автомобілів «Богдан 6317», виготовлених у Черкасах.

Однак з огляду на несприятливі обставини й чинники наприкінці грудня 2020 року фактично було закрито завод у Черкасах, а в липні 2021 року корпорація «Богдан Моторс» визнана банкрутом і розпочалася процедура її ліквідації.

Сформована в ході трансформаційних процесів сучасна *структура економіки міста* Черкаси є розгалуженою та має достатній рівень диверсифікації* за видами економічної діяльності та за основними підприємствами. При цьому від діяльності провідних промислових підприємств певною мірою залежить *господарський комплекс та бюджет міста*.

Основними платниками обов'язкових платежів до міського бюджету є підприємства промисловості (харчова та хімічна галузі, машинобудування, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, забір, очищення та постачання води), транспорту та

* Диверсифікація – (лат. *Diversus* – різний і лат. *Facere* – робити) процес розвитку діяльності підприємства, пов'язаний зі збільшенням діапазону діяльності, освоєнням нових виробництв, розширенням асортименту товару, розповсюдження підприємницької діяльності на нові та непов'язані з основними видами діяльності.

зв'язку. Від ефективної діяльності містоутворюючих підприємств також залежить і динаміка розвитку ринку праці. Найбільшим роботодавцем міста впродовж тривалого часу залишається ПАТ «Азот» (виробництво мінеральних добрив), чисельність працівників якого становить близько 5 % середньооблікової чисельності штатних працівників міста.

Промисловість міста сьогодні Економіка міста Черкаси має *індустріальний характер*. Основу промисловості формують підприємства хімічної, переробної, будівельної, деревообробної промисловості та машинобудування. Усе більшого значення набувають фармацевтична, легка та харчова промисловість, сфера обслуговування. Зростає вплив і цінність інтелектуальної складової в економічному розвитку міста.

У місті ведуть діяльність понад 220 промислових підприємств. Чисельність працюючих у Черкасах станом на початок 2023 року становила 76,9 тис. осіб.

Черкаси формують вагомую частку економіки Черкаської області, яка входить до ТОП 10 областей України за рівнем валового регіонального продукту. Питома вага підприємств міста в загальнообласному обсязі реалізованої промислової продукції у 2021 році становила 39,6 % (у 2020 році – 35,4 %).

Структура промислового комплексу міста динамічна і переважно орієнтовна на внутрішній ринок. Експорт товарів у 2021 році становив 250,9 млн доларів США, імпорт – 769,2 млн доларів США.

У реалізації промислової продукції превалює виробництво хімічних речовин та хімічної продукції (ПАТ «Азот», ТОВ «Лакофарбовий завод «Аврора», ТОВ «Фабрика агрохімікатів», ТОВ «Черкаський завод автохімії»), частка якого в структурі промислового виробництва у 2017 році становила 20,8 %.

Основними *роботодавцями міста* у 2017 році були такі черкаські підприємства: ПАТ «Азот» – 3336 працюючих; ПАТ «Юрія» – 1165; ТОВ «Черкасихліб ЛТД» – 1052; відокремлений підрозділ «Черкаська ТЕЦ «ПАТ «Черкаське хімволокно» – 951; Державне підприємство НВК «Фотоприлад» – 788; ПАТ «Черкасиобленерго» – 720; КП «Черкасиводоканал» – 620; КП «Черкаситеплокомуненерго» – 587; ПАТ «Черкаський шовковий комбінат» – 551; ТОВ «Світ ласощів» – 454 працюючих.

Попри труднощі часу, в процесі трансформації економіки Черкас з'явилося немало прикладів наполегливого пошуку та сучасного підходу до організації виробництва. Там, де до керівництва підприємствами прийшли далекоглядні господарники, справи пішли на лад.

Прикладом ефективної роботи в сучасних умовах може бути одне з найбільших підприємств із виробництва тканин ПАТ (*публічне акціонерне товариство*) «Черкаський шовковий комбінат». Свою першу продукцію підприємство випустило ще в 1967 році й впродовж наступних років удосконалювало технологічні процеси та нарощувало обсяги виробництва. На початку 1990-х років на долю комбінату припадало 38 % шовкових тканин, виготовлених в Україні.

У кризові 1990-ті роки Черкаський шовковий комбінат вистояв, пройшовши непростий шлях трансформації від банкрутства до підприємства європейського

рівня. На базі підприємства згідно рішення загальних зборів у 1994 році було засноване ЗАТ (закрите акціонерне товариство) «Черкаський шовковий комбінат», а у 2012 році підприємство стало називатися ПАТ «Черкаський шовковий комбінат».

На підприємство прийшли ефективні інвестори, розпочалася модернізація виробництва, запровадження сучасних технологій. Комбінат відновив свої позиції на текстильному ринку України, розвинув ринки збуту, забезпечив сировинну базу, удосконалив технологічні процеси.

Відоме своїми високоякісними тканинами й сучасними технологічними розробками, підприємство оперативно реагує на потреби і виклики часу. Черкаські першими в Україні ще задовго до запровадження карантину через коронавірус переорієнтували частину виробництва на виготовлення захисних масок. Так само швидко комбінат освоїв виробництво мембранної тканини найвищого ступеню захисту від Covid-19, виготовленої за власними технологіями.

Багато років шовковики забезпечують своєю продукцією Збройні сили України. Зокрема, вони постачають тканин для виготовлення обмундирування, речового майна бійцям, які ведуть бойові дії проти російських агресорів, відстоюючи територіальну цілісність нашої держави.

У складних умовах реформування економіки відбувався розвиток одного з провідних за кількістю працюючих на сьогодні підприємств міста – *публічне акціонерне товариство «Юрія»*, яке веде свою історію від Черкаського міського молокозаводу, збудованого в грудні 1964 року. Тоді завод міг переробляти 25 тонн сировини за зміну.

У 1970 і 1977 роках було проведено реконструкцію заводу, і його потужність збільшилася до 67 тонн у зміну. Але й при такій потужності завод не міг забезпечити зростаюче населення міста молокопродуктами. Тому в 1986–1987 роках проведено нову реконструкцію підприємства, під час якої були побудовані нові цехи та виробництва, оновлене практично все обладнання. А виробничі потужності заводу збільшено до 410 тонн переробки сировини за добу.

У 1992 році підприємство стало орендним, а в 1994 році на основі викупу державної власності – *колективним підприємством «Юрія»*. Приватизація підприємства була завершена в липні 1994 року. У березні 1995 року було створено ЗАТ (*закрите акціонерне товариство «Юрія»*).

В умовах ринкової економіки підприємство у 2005 році починає реконструкцію, обсяг якої складав 2,5 млн грн. А у 2008 році підприємство успішно проходить атестацію за міжнародними стандартами. Уміло формуючи стратегію свого розвитку, ЗАТ «Юрія» створило розгалужену систему збуту продукції за допомогою прямих продажів в Україні. Торгова марка підприємства «Волошкове поле» – популярний молочний бренд національного рівня.

Підприємство постійно удосконалює виробництво, забезпечуючи його сучасним обладнанням, здійснює реконструкцію і модернізацію виробничої бази. Особлива увага приділяється оснащенню лабораторії підприємства спеціалізованою апаратурою для проведення більш швидких і точних досліджень за ключовими показниками якості, як сировини, так і готової продукції. Система менеджменту та продукція підприємства

відповідає діючим стандартам й отримує сертифікати міжнародного рівня.

Серед підприємств міста, які шукають шляхи для збереження свого потенціалу й виробництва – *НВК (науково-виробничий комплекс) «Фотоприлад»*, який з 2011 року входить до концерну «Укроборонпром». Спеціалізується на розробці й виготовленні приладів нічного бачення, систем прицілювання, наведення та управління вогнем для бронетанкової техніки й військової авіації. Високотехнологічна продукція підприємства застосовується в танках, а також у протитанкових ракетних комплексах гелікоптерів.

На сьогодні підприємство випускає продукцію за двома напрямками. Передусім, це обладнання для військових потреб, у тому числі й для Збройних сил України. Підприємство виготовляє і цивільну продукцію – обладнання для медицини, а також вироби для криміналістики.

З початком російської агресії у Черкаси релоковано (переміщено) понад 20 підприємств з територій України, що наближені або знаходяться в зоні бойових дій. Серед них підприємства різних видів діяльності – виробництво й торгівля побутовими електротоварами та електронною апаратурою, виробництво фармацевтичної продукції та загальна медична практика, швейне виробництво, телерадіокомпанія, транспортні послуги, оптова торгівля та інші.

Транспортна інфраструктура

Важливе значення для нашого міста має транспорт – головний засіб перевезення пасажирів та вантажів. Перші автобуси на черкаських вулицях з'явилися понад століття тому – у 1912 році вони почали курсувати від залізничного вокзалу до Соснівки.

На сьогодні основними видами транспорту в Черкасах є автомобільний, тролейбусний, таксі, залізничний та річковий. Є також міжнародний аеропорт.

На маршрутах міста перевезення пасажирів здійснюють *тролейбуси й автобуси*, кількість їх у залежності від різних обставин змінюється. Так, у липні 2023 року на маршрутах працювало 56 тролейбусів та 66 приватних автобусів. Пасажирські та малогабаритні перевезення здійснює служба *таксі*. Щорічно міським пасажирським транспортом перевозиться понад 60 млн пасажирів.

У Черкасах міський електричний транспорт обслуговує 26 маршрутів та налічує 97 одиниць тролейбусів (максимальна кількість тролейбусів була у 1992 році – 159). Тролейбуси забезпечують близько третини пасажироперевезень. Протяжність тролейбусних маршрутів складає 127,7 км по осі вулиць.

Розвиток Черкас як міста значною мірою пов'язаний із *залізничним транспортом*. Залізниця прийшла в Черкаси у 1876 році, зв'язавши місто з вузловою станцією Бобринська (нині – імені Тараса Шевченка). Від станції Черкаси колія через усе місто пролягла тоді до пристані на Дніпрі з відгалуженням до цукрово-рафінадного заводу.

У 1912 році Черкаси з'єднуються залізницею із лівобережною Золотоношею, ставши таким чином тран-

зитною станцією. У 1913–1914 роках черкаський залізничний вокзал було повністю реконструйовано. Нинішнє приміщення вокзалу ввели в дію у 1963 році в комплексі з автобусною станцією.

Сьогодні залізничні перевезення здійснюються через *станцію Черкаси*, яка зв'язує місто з іншими містами країни. Окрім того залізничний транспорт Черкас включає станцію Заводська та платформи Соснівка, ЗТА, Буддеталь та Змагайлівка.

Важливе значення мала *електрифікація* відрізка залізниці від Черкас до станції імені Тараса Шевченка. Завдяки цьому з 20 січня 2023 року призначено перший в історії незалежної України швидкісний щоденний потяг *Інтерсіті* Київ – Черкаси.

З давніх часів жителі Черкас використовували можливість Дніпра для транспортного сполучення. У місті завжди була пристань для пасажирських і вантажних потреб. Нинішній *річковий вокзал*, як і вантажний порт, був побудований на початку 1960-х років і був одним із найкрасивіших на Дніпрі.

Акваторія порту захищена хвилезахисною дамбою. Черкаси можуть приймати самохідні вантажні трюмні судна типу «ріка-море» вантажопідйомністю 3 тисячі тонн, річкові судна вантажопідйомністю до 2 тисяч тонн. Причал має довжину 128 метрів і розрахований на прийом одразу 3 суден.

Транспортна інфраструктура міста включає і такий вид транспорту як *повітряний*. Його історія розпочинається з другої половини 1950-х років, коли за містом, біля дороги на Смілу було обладнано аеродром «місцевого» значення. З Черкас малопотужні літаки АН-2 («кукурузники») почали здійснювати рейси до

Києва, Умані, Жашкова, а згодом уже більш потужні літаки зв'язали Черкаси з багатьма містами України і колишнього Союзу.

Важливе значення мало відкриття в 1984 році нового *аеропорту*, який тоді став одним із найбільших в Україні й набув статусу міжнародного. Він обслуговував до 80 рейсів за добу (близько 1000 пасажирів), приймав літаки до 185,5 тонн.

З початку 1990-х років черкаський аеропорт занепадає: в 1992 році втрачає статус міжнародного, обслуговував тільки чартерні рейси та аварійні посадки, а в 2001 році через проблеми з фінансуванням був остаточно закритий.

Була спроба відновити повноцінне функціонування аеропорту – в 2007–2009 роках реконструйована злітна смуга й аеровокзал. У 2009 аеропорт поновив статус *міжнародного*, а його злітно-посадкова смуга здатна приймати будь-які типи літаків масою до 190 тонн і є третьою за потужністю в Україні. Поки що черкаський аеропорт використовується для внутрішніх рейсів і чекає кращих часів.

Зовнішньоекономічна діяльність та іноземні інвестиції

Важливу роль в економічному розвитку Черкас, підвищенні добробуту жителів міста, зміцненні конкурентоспроможності підприємств міста та їх продукції на світовому рівні відіграє *зовнішньоекономічна діяльність*, яка, не зважаючи на труднощі часу, має тенденцію до розширення.

Зокрема, спостерігається збільшення обсягів експортно-імпортних операцій підприємств міста. Так, у 2021 році обсяг *експорту* товарів склав 250,9 млн доларів США (28,4 % експорту області), *імпорту* товарів – 769,2 млн доларів США (73,0 % імпорту області). Обсяг експорту в порівнянні з 2020 роком збільшився у 1,5 рази, імпорту – у 1,6 рази.

До країн *Європейського Союзу* обсяг експорту товарів становив 246,7 млн доларів США, або 82,4 % від загального обсягу експорту міста, імпорт товарів із країн Європейського Союзу становив 135,9 млн доларів США, або 42,7 % від загального обсягу імпорту міста.

Зовнішньоторговельні операції з товарами здійснюються з партнерами 122 країн світу. Найбільша *частка експорту* черкаських підприємств (за підсумками 2021 року) припадає на такі країни як Оман – 12,2 %; Польща – 11,2 %; Румунія – 7,2 %; Китай – 6,4 %; Німеччина – 4,6 % та інші країни.

Щодо *частки імпорту* підприємств Черкас, то за підсумками 2021 року вона припала на такі країни: Швейцарія – 49,0 %; Китай – 7,8 %; Польща – 7,4 %; Німеччина – 4,4 %; Туреччина – 3,9 % та інші.

Товарна структура експорту за підсумками 2021 року характеризувалася такими групами товарів: готові харчові продукти – 18,7 %; насіння і плоди олійних культур – 13,4 %; вироби з деревини – 9,2 %; продукція борошномельної промисловості – 7,3 %; жири та олії – 5,9 %; зернові культури – 5,8 %; машини та механізми – 5,5 %; текстиль – 2,8 %.

Основу *товарної структури імпорту* за цей же період склали такі групи товарів: палива мінеральні – 57,7 %; машини та механізми – 8,3 %; пластмаси, полімерні

матеріали – 5,1 %; органічні хімічні сполуки – 4,0 %; добрива – 3,0 %; текстиль – 2,9 %; транспортні засоби – 2,3 %; папір та картон – 1,8 %.

Обсяг залучених з початку інвестування прямих *іноземних інвестицій* в економіку Черкас на початок 2020 року становив 102,5 млн доларів США (28,7 % від загального обсягу по області), що на 2,5 % менше обсягів на початок 2019 року. Обсяг прямих інвестицій у розрахунку на одного жителя міста у 2020 році становив 374,2 долара США.

До основних *країн-інвесторів*, на які припадає 94,7 % загального обсягу прямих інвестицій міста, належать: Кіпр, Чехія, Німеччина, Іспанія, Словенія, Беліз та Нідерланди. Найбільші обсяги прямого іноземного капіталу зосереджено на підприємствах промисловості – 68,3 млн доларів США (66,0 % від загального обсягу прямих інвестицій в економіку міста), у тому числі переробної – 65,3 %, а також на підприємствах і в організаціях, що здійснюють операції з нерухомим майном – 25,2 млн доларів США (24,6 %).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте стан економіки міста на початку 1990-х років.
2. З'ясуйте причини кризових явищ в економіці міста в 1990-х роках.
3. Які структурні зміни відбулися в господарському комплексі міста Черкаси в роки незалежності?
4. Підготуйте презентацію про історію й сучасність одного з підприємств міста (на вибір).
5. Які галузі промисловості доцільно розвивати в місті у майбутньому і чому?
6. Запропонуйте пріоритетні напрями розвитку міського транспорту.
7. На що, на ваш погляд, варто звернути увагу при формуванні товарної структури міського експорту?
8. Тестове завдання. На яку з країн припадає найбільша частка імпорту підприємств міста:
 - Німеччина;
 - Швейцарія;
 - Китай.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Основними платниками обов'язкових платежів до міського бюджету є підприємства промисловості (харчова та хімічна промисловість, машинобудування, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, забір, очищення та постачання води), транспорту та зв'язку... для

міста характерною є певна залежність динаміки розвитку ринку праці від ефективної діяльності містоутворюючих підприємств.

При цьому, для міста характерним є помірний рівень концентрації ринку праці міста як за основними галузями, так і за найбільшими роботодавцями. Найбільшим роботодавцем міста залишається ПАТ «Азот» (виробництво мінеральних добрив), чисельність працівників якого становить близько 5 % середньооблікової чисельності штатних працівників м. Черкаси».

Профіль міста Черкаси. Економіка. – Черкаси, 2018. – С. 26.

«...не зволікаючи, розпочали демонтаж виробництва й одночасно пошуки місця, куди можна перевезти підприємство... довго шукати не довелося. Моє родове коріння – з Черкащини. З юності я добре знав, що Черкаси не лише зелене мальовниче місто, а й «столиця» великої хімії Середньої Наддніпрянищини, й тому ми прийняли рішення шукати прихистку саме там...

У Черкасах «Донецьк-реактив» перереєстрували. Народилася нова компанія «Chemical Elements Ukraine». Стати на ноги підприємству-переселенцю допомогли німецькі партнери. Сучасне обладнання, яке надійшло зі США та Німеччини, допомогло не лише відновити технологічний цикл виготовлення високоякісних мінеральних солей, а й перейти на значно вищий рівень, розширити асортимент продукції.

Колективу фахівців, які переїхали з Донецька, власники компанії винайняли житло, закупили необхідні речі для побуту, а також для навчання їхніх дітей. На підприємство прийшли працювати і черкащани. Донеччани поступово адаптувалися до тихих Черкас та мешканців міста».

Лісова Л. Сплав сили і волі // Голос України. – 19 квітня 2019 року. – С. 2.

ООНВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ МІСТА

-
- Процеси оновлення галузі освіти
 - Культура і мистецтво
 - Фізична культура і спорт
 - Охорона здоров'я
-

З часу набуття Україною незалежності гуманітарна сфера Черкас, як і всі інші сфери міського життя, набувала нового змісту. Сутністю функціонування всіх її ланок – культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, стало створення умов для виявлення, формування й розвитку творчого потенціалу особи, максимальне пом'якшення для населення негативних наслідків трансформаційних процесів.

У роки незалежності патріотичного звучання набули процеси утвердження національної свідомості та оновлення духовної сфери життя міста. Черкаські дістали можливість долучитись до національних та світових культурних цінностей, багато з яких раніше через ідеологічні бар'єри були недоступними. Відкрилися можливості об'єктивного й неупередженого висвітлення таких сторінок історії міста як доба козаччини, Голодомор 1932–1933 років, сталінські репресії, наслідки чорнобильської катастрофи, війна в Афганістані.

Процеси оновлення галузі освіти

Реформування потребувала ключова ланка гуманітарної сфери – **освіта**. Перед освітянами Черкас постало завдання оновлення змісту освіти, урізноманітнення навчальних закладів та зміцнення їх матеріально-технічної бази.

На початку 1990-х років у місті створюються *заклади освіти нового типу*. Зокрема, у 1993 році відкрилася перша *приватна школа*, в якій окрім загальних дисциплін почали вивчати історію світової культури, етику, філософію, мистецтвознавство і, що важливо, учні школи опановували дві іноземні мови. Порівняно зі звичайними школами незвичною була й кількість учнів у класах – усього 12 осіб. Навчання в школі було платним.

Рішенням виконкому міської ради від 12 лютого 1994 року мовний режим закладів освіти міста приведено у відповідність до Державної програми розвитку української мови. Всі вони набули *україномовного статусу*.

Як приклад одного з перших освітніх закладів нового типу можна розглядати створений у 1994 році на базі міської школи № 23 *колегіум «Берегиня»* Києво-Могилянської академії. У колегіумі учням пропонували такі профілі навчання як природознавчий, філологічно-філософський, культурно-естетичний. Поглиблено вивчалася математика, українська мова і література, англійська мова. Допомогу педагогам «Берегині» надавали науковці Києво-Могилянської академії.

У 1994 році було реорганізовано в *гімназію* Черкаську школу № 1 – освітній заклад з давніми освітянськими традиціями. Саме ця школа в 1989 році приймала делегацію з міста Санта-Роза (США), започаткувавши тим самим *міжнародне співробітництво*.

Гімназія стала першим в Україні лінгвістичним закладом середньої освіти, де *почали вивчати 15 мов*: англійську, іспанську, французьку, німецьку, італійську, китайську, японську та інші мови народів світу. У 1996 році гімназія отримала сертифікат про приєднання до проекту асоційованих шкіл ЮНЕСКО*.

Наслідком вдало організованого освітнього процесу і впровадження новітніх технологій стало те, що лише у 1999/2000 навчальному році переможцями і призерами міських предметних олімпіад стали 120 учнів гімназії, обласних – 60 учнів, Всеукраїнських олімпіад – 12 учнів. Викладачі того року отримали 50 міжнародних сертифікатів.

У 2001/2002 навчальному році в Черкасах діяло 2 гімназії (2086 учнів), 2 ліцеї (628 учнів), 1 колегіум (1126 учнів), 2 приватні заклади загальної середньої освіти.

Учень фізико-математичного ліцею Черкаської міської ради Сергій Нечуйвітер у 2002 році став переможцем Міжнародної олімпіади з фізики, що проходила в Індонезії, та удостоївся золотої медалі. Це найвище інтелектуальне досягнення школярів Черкащини.

В організації позашкільної освітньо-виховної роботи важливу роль відігравав *Черкаський Центр дитячої та юнацької творчості*, створений у 1996 році на базі Палацу дитячої і юнацької творчості (колишній палац піонерів і школярів). У Центрі діяла низка популярних за межами міста художньо-мистецьких колективів. Серед них – ансамбль народного танцю «Веселка», ансамбль сучасного бального танцю «Лілея», ансамбль спортивного танцю «Бриз», шоу-балет «Магія», циркова студія «Арле-

* ЮНЕСКО – спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

кіно», оркестр духових інструментів, молодіжний театр «Сучасник», хорова студія «Світанок», дитяче об'єднання «Рукоділля», театр моди «Стиль», фотостудія «Погляд» та багато інших популярних серед школярів і молоді різнопрофільних об'єднань за інтересами.

Популярністю серед школярів міста в той час користувався Черкаський клуб юних моряків з флотилією. Його вихованці опановували навички початкової військово-морської підготовки, готувалися до служби в Збройних силах України.

Свої захоплення і уподобання школярі міста реалізували в гуртках і секціях *станцій юних техніків, натуралістів, туристів, дитячо-юнацьких спортивних шкіл.*

У роки незалежності суттєві зміни відбувалися в системі *вищої освіти.* У 1995 році колишній державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією набув статусу Черкаського *державного університету* з присвоєнням йому імені Богдана Хмельницького. А 21 серпня 2003 року університету надано *статус національного.*

Набуття високого статусу відкрило перед колективом університету нові перспективи для реалізації головного завдання вищої школи – всебічної і ґрунтовної підготовки майбутніх фахівців, формування в них високих громадянських якостей. Водночас це вимагало і реформування усієї роботи закладу освіти.

Змін зазнали не лише навчальні плани, програми, спецкурси, а й такі важливі напрями функціонування університету, як удосконалення мережі факультетів і спеціальностей, підвищення науково-методичного рівня викладання навчальних дисциплін, активізації наукових досліджень. Вже наприкінці 1990-х років на 10 факульт-

тетах підготовка фахівців велася за 24 спеціальностями, зокрема й такими новими, як історія, філософія, правознавство, журналістика, економічна теорія, психологія і соціальна робота, фізичне виховання і професійний та олімпійський спорт та іншими.

На початок 2005 року в університеті працювало 58 докторів наук, професорів та 327 кандидатів наук, доцентів. Загальна чисельність студентів становила 7894 особи, з них – 5023 студенти денної форми навчання. У 2004 році створено Севастопольську філію Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

У першому десятилітті незалежності в Черкасах продовжувалося становлення закладу вищої освіти технічного спрямування. У 1991 році на базі Черкаської філії Київського політехнічного інституту створено самостійний заклад вищої освіти – *Черкаський інженерно-технологічний інститут*.

В інституті в 1991–2000 роках здійснено низку заходів щодо удосконалення освітньо-виховного та науководслідницького процесів, кадрового забезпечення закладу. Станом на початок 2000 року в інженерно-технологічному інституті навчалось 5450 студентів, з них – 3371 на денній формі навчання. Освітній процес забезпечувало 310 викладачів, серед яких 24 доктори наук, професори, 106 кандидатів наук, доцентів.

За період 1994–2000 років викладачами інституту подано 121 заявку на винаходи, отримано 118 рішень про видачу патентів та авторських свідоцтв.

У 2000 році інститут було акредитовано за IV рівнем акредитації. А вже 26 вересня 2001 року інститут набув більш високого статусу – на його базі розпорядженням

уряду було утворено *Черкаський державний технологічний університет*.

Мережа закладів вищої освіти в Черкасах поповнилася *Черкаським інститутом пожежної безпеки* імені Героїв Чорнобиля, який рішенням уряду України від 9 червня 1997 року було утворено на базі Черкаського пожежно-технічного училища.

З червня 2000 року почала діяти *Черкаська філія Української академії банківської справи* Нацбанку України, створена на базі Черкаського банківського коледжу (до цього – фінансово-економічний технікум).

У 1990-х – на початку 2000-х років на освітній карті Черкас почали з'являтися приватні заклади вищої освіти. У 1992 році – *інститут управління бізнесом* (пізніше – Східноєвропейський університет економіки і менеджменту), у 1999 року – *інститут соціального управління, економіки і права*, у 2000 році – *Черкаська філія Європейського університету*.

Крім того, у місті на хвилі *комерціалізації вищої освіти* почали відкриватись філії закладів Києва, Харкова, Луцька та інших міст України. Відсутність належної навчально-матеріальної бази та кадрів, орієнтація споживачів освітніх послуг не на якість знань, а на отримання дипломів, стала причиною їх занепаду і припинення освітньої діяльності.

Адаптувалися до роботи в нових умовах *заклади освіти I–II рівня* акредитації. Серед них – політехнічний технікум, кооперативний економіко-правовий коледж, музичне училище імені С. Гулака-Артемовського, комерційний технікум, медичний коледж.

Культура і мистецтво У 1990-х і наступних роках незалежності в процесі національно-духовного відродження і формування духовного світогляду жителів Черкас важливу роль відігравали *культурно-мистецькі заклади* міста. Працівники сфери культури й мистецтва, продовжуючи кращі традиції своїх попередників, спрямовували свою творчість на популяризацію духовної спадщини українського народу й надбань світової культури.

Широкого визнання набули *мистецькі колективи обласної філармонії* – Черкаський державний академічний заслужений український народний хор, тріо бандуристок «Вербена», академічний симфонічний оркестр, ансамбль української народної та сучасної пісні «Росава», вокальне тріо «Аріана», солісти Валентина Саввопуло, Тамара Власенко, дует Василя та Діани Матющенків.

На сцені *Черкаського академічного обласного українського музично-драматичного театру імені Тараса Шевченка* здійснюються постановки різноманітних за жанром та тематикою творів української та зарубіжної класики й сучасних авторів. Театральний сезон 2022/2023 року відзначився десятками постанов та концертів. Зокрема, глядачам було представлено 6 благодійних вистав, 8 нових – дитячих, молодіжних та інтермедій. Успішно проведено проєкт для молодих режисерів «Простір».

Колектив театру, як й інші заклади культури міста, неодноразово оголошував збір коштів на підтримку Збройних сил України. Шість акторів та працівників театру захищали і захищають Україну на фронті.

З листопада 1965 року в Черкасах діє *театр ляльок*, якому у 2006 році надано статус академічного. За роки творчої діяльності в театрі відбулося понад 150 прем'єр

нових та відновлених вистав за найкращими творами українських та зарубіжних авторів.

На сьогодні Черкаси мають розгалужену мережу культурно-освітніх закладів, які безпосередньо підпорядковані міській раді. З переходом у 2012 році в зручне приміщення в центрі міста, розгорнув повноцінну культурно-просвітницьку роботу *міський будинок культури імені Івана Кулика*. Популярністю серед жителів міста користуються народний ансамбль бального та естрадного танцю «Алегро» (керівники – заслужені працівники культури України Каріна та Анатолій Неверовські), народний театр хореографічних мініатюр «Артанія» (керівник – Анатолій Рубан), народний аматорський ансамбль пісні «Веселка» (керівник – Наталія Супрун) та інші художні колективи міського будинку культури.

Добре знаним у місті осередком культури і дозвілля є міський *Палац молоді*. Тут створені умови для аматорської художньої творчості молоді, змістовного проведення вільного часу.

Черкаський *ансамбль духовної музики «Канон»* веде активну концертну діяльність практично з моменту свого створення і виступає не тільки в місті й в Україні, а також гастролює за кордоном.

Окрему ланку культурно-освітньої роботи в місті становлять *мистецькі школи*, серед яких 3 дитячі музичні школи, 2 дитячі школи мистецтв (одна з них носить ім'я черкаського композитора Валентина Талаха) та одна дитяча художня школа імені відомого черкаського художника Данила Нарбута.

Мистецькими школами охоплено понад 3 тисячі юних черкасців. Пізнавати світ мистецтва і реалізовувати свій творчий потенціал їм допомагають 275 викладачів, серед яких 9 заслужених працівників культури України.

Міська *централізована бібліотечна система* об'єднує 14 бібліотек (9 бібліотек-філій для дорослих, 5 бібліотек-філій для дітей). Книжковий фонд бібліотечної системи налічує 330 000 примірників. Щорічно бібліотеки обслуговують 40 000 користувачів.

Бібліотеки удосконалюють форми своєї роботи відповідно до сучасних умов і відповідно до запитів читачів. Сьогодні відвідувачі в бібліотеках можуть не тільки взяти книгу, а й долучитися до змістовних пізнавально-розважальних заходів – зустрічей з цікавими людьми, взяти участь у майстер-класах, вікторинах, безкоштовно отримати необхідну інформацію.

Урізноманітнюють палітру культурних послуг жителів Черкас міський *археологічний музей* Середньої Наддніпрянщини, *кінотеатр* «Україна», *зоологічний парк* «Рошен».

Діяльність культурно-освітніх закладів міста здійснюється в рамках трьох *міських програм* – «Мистецькі Черкаси», «Черкаські таланти», грантова програма підтримки новаторських мистецьких проєктів жителів міста.

Фізична культура і спорт

Одним із пріоритетних напрямів гуманітарної політики міської влади є фізкультура і спорт як важливий чинник фізичного і духовного розвитку особистості та формування громадянсько-патріотичних якостей. Для реалізації цієї мети в місті створена матеріально-технічна база і сформований кадровий потенціал.

У місті функціонує 8 *дитячо-юнацьких спортивних шкіл* (ДЮСШ) Черкаської міської ради, в яких куль-

тивується 30 видів спорту та займаються спортом 3554 вихованці з олімпійських та неолімпійських видів спорту. Навчально-тренувальний процес забезпечують 122 тренери-викладачі. Загалом до регулярних занять фізкультурою і спортом у місті залучено близько 6000 дітей.

Спортивно-масові заходи міжнародного, всеукраїнського, обласного та міського рівнів відбуваються на базі двох комунальних підприємств – *«МСК «Дніпро» і «Спортивний комплекс «Будівельник»*. На баланс комунального підприємства Центральний стадіон передано *спортивний комплекс «Сокіл»* з басейном, ігровим залом, залом боксу та важкої атлетики НВК *«Фотоприлад»*.

На спортивних аренах Черкас у різні роки проводилися *міжнародні змагання* за участю спортсменів Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Латвії, Естонії, Грузії та багатьох інших країн.

Найбільш масовими міськими заходами є *спартакіада школярів* з 9 видів спорту; турнір з футболу *«Шкіряний м'яч»* серед хлопців у 4 вікових групах; спортивно-масові заходи *«Ярмарок спорту», «Олімпійський день»*. У 2018 році відбувся Черкаський спортивний фестиваль *«Твоя сила – твоя незалежність»*, в якому взяло участь понад 3000 спортсменів.

На рахунку черкаських спортсменів багато вагомих здобутків. Срібним призером Олімпійських ігор 2000 року став Олександр Феденко, бронзові медалі з кульової стрільби на Олімпійських іграх 2016 року завоював Сергій Куліш. Багаторазовою чемпіонкою світу та Європи і дворазовою учасницею Олімпійських ігор була Ірина Краснянська (спортивна гімнастика).

Багаторазовим чемпіоном світу і володарем кубка світу ставав Сергій Черкаський (кікбоксинг), п'ять разів

перемагав на чемпіонатах світу Володимир Іваненко (пауерліфтинг), тричі перемагав на чемпіонатах світу Віктор Юрченко (богатирське багатоборство). Переможцями світових першостей останніх років були: Анастасія Комович (Сапсай) (бокс, 2019), Сергій Куліш (кульова стрільба, 2022), Іван Ткаченко і Роман Щербатюк (кік-боксінг ВАКО, 2022). Неодноразово перемагали на світових першостях Максим і Оксана Оробець (фітнес).

Чемпіоном Паралімпійських ігор 2016 року і чемпіоном світу 2022 року став Богдан Кулинич (футбол).

Черкаські гордяться волейбольними клубами «Круг» (жінки) та «Імпексагро Спорт» (чоловіки), баскетбольним клубом «Черкаські мавпи» – чемпіонами та призерами першостей України.

Охорона здоров'я Головним завданням системи охорони здоров'я міста визначено забезпечення громадян належною медичною допомогою. Медична галузь представлена 14-ма закладами охорони здоров'я, в яких працює близько 3,5 тисячі осіб. З них – 824 лікарі та 1449 молодших спеціалістів з медичною освітою.

Основу міської системи охорони здоров'я становлять чотири лікарні. Найстарішим лікувальним закладом, який був відкритий наприкінці 1805 року як повітова лікарня, є *«Перша Черкаська міська лікарня»*. Тоді її завданням було надання медичної допомоги військовим та боротьба з інфекційними захворюваннями та епідеміями місцевого населення.

Сьогодні – це багатопрофільний лікувальний заклад з лікувальними відділеннями на 355 ліжок, клінічною

лабораторією, діагностичним та фізіотерапевтичним відділеннями та єдиними в місті ендокринологічним, урологічним, ЛОР відділеннями.

Наймолодшим і водночас найпотужнішим лікувальним закладом міста, який виконує функції швидкої допомоги, є «Третя Черкаська міська лікарня швидкої медичної допомоги». Працює в ургентному режимі цілодобово, без вихідних і святкових днів. Лікарня надає медичну допомогу дорослим жителям Черкас та прилеглих громад. У лікарні надаються практично усі види спеціалізованої стаціонарної медичної допомоги, проводиться комплекс профілактичних заходів. Заклад активно долучається до надання медичної допомоги воїнам, які беруть участь у бойових діях на фронтах російсько-української війни.

Особливе місце в системі охорони здоров'я посідає лікувально-профілактичний заклад «Черкаська міська інфекційна лікарня». Цей заклад забезпечує надання спеціалізованої медичної допомоги хворим, забезпечує проведення комплексу профілактичних заходів щодо раннього виявлення, попередження та лікування інфекційної захворюваності. Працівники лікарні безпосередньо були зайняті на роботах з ліквідації епідемії та здійсненні заходів із запобігання поширенню COVID-19.

Важливу соціальну функцію виконує «Черкаська міська дитяча лікарня», яка є сучасним медичним об'єднанням зі стаціонаром на 90 ліжок. У 2020 році тут відкрито хірургічне відділення, яке у 2022 році провело 415 операцій. Лікарня забезпечує кваліфіковану медичну допомогу дітям та підліткам міста.

До складу медичної галузі міста входить також «Черкаський міський пологовий будинок «Центр матері та дитини». Він забезпечує невідкладну спеціалізовану стаціонарну та поліклінічну медичну допомогу насе-

ленню Черкас і області. Надається медична допомога вагітним, породіллям та новонародженим. У 2022 році було прийнято 1234 пологи. Заклад бере участь у проєкті ЮНІСЕФ* «Здорова мати – здорова дитина» та набув почесного статусу «Лікарня доброзичлива до дитини». Те, що фаховий рівень закладу дійсно високий, засвідчує особлива нагорода – Золота дошка всесвітньої організації ЮНІСЕФ.

Всі види амбулаторної стоматологічної допомоги дорослому населенню міста надає «Черкаська міська стоматологічна поліклініка», а дітям – «Черкаська міська дитяча стоматологічна поліклініка».

З метою створення поліклініки відновлювального лікування для інвалідів всіх категорій у 1991 році у місті заснована *реабілітаційно-оздоровча поліклініка «Астра»*.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть особливості оновлення гуманітарної сфери з набуттям Україною незалежності.
2. Наведіть приклади створення та діяльності в місті закладів освіти нового типу в 1990-х роках.
3. Що вам відомо про державні та приватні заклади вищої освіти в Черкасах? Спробуйте зробити порівняльний аналіз їхньої роботи.

* ЮНІСЕФ – це міжнародний фонд, який входить до структури ООН. Сутність діяльності фонду полягає в тому, щоб допомагати дітям у всьому світі.

4. Охарактеризуйте мережу мистецьких та культурно-освітніх закладів міста. Висловіть свої судження щодо їхнього репертуару та змісту роботи.
5. Підготуйте повідомлення про організацію однієї з творчих спілок.
6. Сформулюйте свої пропозиції щодо пріоритетів розвитку фізкультури і спорту в місті.
7. Оприлюдніть своє бачення розвитку сфери охорони здоров'я в місті.
8. Тестове завдання. Назвіть черкаського письменника – автора поетичних рядків: «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину»:
 - Микола Негода;
 - Василь Симоненко;
 - Василь Захарченко.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Клуб [юних моряків] кілька разів міняв місце розташування, але незмінним залишається його покликання – виховувати гідну зміну військово-морському та річковому флоту і Збройним силам України, захисників і патріотів нашої держави.

У Клубі юних моряків із флотилією діють гуртки «Морське багатоборство», «Судноводії», «Морська піхота», «Старшини шлюпок», «Бойовий хортинг». Азам військової, морської та річкової справи навчаються майже 100 юнаків та до 10 дівчат.

«За роки незалежності змінилися підходи до навчання юних моряків, – розповідає Юрій Жебет, керівник гуртка старшин шлюпок. – Нині, окрім морської тематики, ми даємо багато суміжних знань і навичок: елементи рукопашного бою, самооборони, знання автоматів, морської справи, скелелазіння, альпінізму, основи медичних знань».

Вірність традиціям і дружба: Клуб юних моряків діє в Черкасах із 1973 року // Газета «Дзвін». – 4 липня 2022.

«Гімназія № 9 – єдиний заклад в Черкаській області, який за останнє десятиліття здобув звання авторської школи і отримав свідоцтво, яке підтверджує, що педагогічний колектив патентує розроблену модель «Гімназія успішного українця» як бренд.

Це – багатопрофільна гімназія, де учні можуть вибирати фізико-математичний, хіміко-біологічний, IT, гуманітарний або військово-спортивний профіль. Заклад – єдиний в місті, де введено модульне навчання, що дає можливість навчатися за сучасними методиками і технологіями, орієнтованим на європейську освіту.

Гімназія займає одні з перших місць в рейтингу освітніх установ міста за результатами олімпіад і зовнішнього незалежного оцінювання випускників.

Гімназія – інноваційна освітня установа, де кабінети фізики, хімії, біології, математики, географії оснащені максимально технологічно: демонстраційним і лабораторним обладнанням, цифровими лабораторіями. Замість звичайного кабінету праці – тут лабораторія технологій із найсучаснішим обладнанням.

Юні захисники Вітчизни мають можливість випробувати свою влучність у звичайному або віртуальному тиражі гімназії.

У гімназії учні займаються робототехнікою і Лего-конструюванням, працюють з Лего-архітектурою. Команди гімназії щорічно беруть участь у тематичних турнірах і олімпіадах, борються за перемогу на Всеукраїнських чемпіонатах з робототехніки і представляють Україну на світових змаганнях. В їхній скарбниці найбільша кількість кубків з робототехніки серед команд шкіл всієї України.

Гімназія неодноразово ставала переможцем Громадського бюджету, стала однією зі 100 шкіл України, де впроваджують пілотний проєкт «Нова українська школа».

Черкаська гімназія № 9. Історія та сучасність
 // Сайт гімназії. Режим доступу: <https://www.gym9.ck.ua/history/>

ЧЕРКАСИ – ЦЕ УКРАЇНА

-
- **Черкаси на карті незалежної України**
 - **У час випробувань**
 - **Все для перемоги**
 - **Шануємо захисників України**
-

Черкаси на карті незалежної України

Завершуючи вивчення історії й сучасності нашого міста, цілком логічно буде з'ясувати *місце Черкас на карті України*, ознайомитись із своєрідним паспортом міста, в якому ми живемо і яке ми любимо, бо для нас воно найкраще. Кожен із нас може сказати:

*Як багато є міст на землі!
Біля них є річки і долини.
Є міста і великі, й малі,
Та таке як у мене – єдине!*

Отже, Черкаси – місто, центр Черкаської області й Черкаського району. Черкаси також є центром Черкаської міської територіальної громади, утвореної розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 року. До міської громади входить також селище Оршанець. Адміністративно місто поділяється на 2 міських райони – Придніпровський і Соснівський.

Площа громади – 78,2 кв. км. *Площа міста* – 77,6 кв. км, у тому числі забудовані землі – 59,8 кв. км.

Населення Черкас станом на початок 2022 року – 269,8 тис. осіб. Серед обласних центрів України за чисельністю населення Черкаси посідають 15 місце. Максимальна чисельність жителів міста – 312,7 тис. осіб була зафіксована на 1 січня 1994 року. З того часу в Черкасах, як і в більшості регіонів України, триває процес скорочення чисельності населення. Відбувається також певне «старіння» жителів обласного центру. Якщо на кінець 2001 року середній вік жителя міста становив 37,1 року, то на початок 2018 року цей показник становив 41,9 року.

Черкаси *розташовані в центральній частині України* на високому правому березі головної річки України – Дніпра зі створеним у його середній течії Кременчуцьким водосховищем. Лівий і правий береги Дніпра в Черкасах з'єднує найдовша в Україні міст-дамба довжиною понад 13 кілометрів. Місто має вигідне географічне розташування в центрі держави. Розвитку міста сприяє його знаходження на перетині важливих залізничних, автомобільних та водних шляхів сполучення і можливість використання авіатранспорту.

Вигідність географічного розташування Черкас підсилюється близькістю до столиці та великих економічних і культурних центрів України, а також можливість сполучення з європейськими країнами.

Відстань від Черкас до Києва – 189 км, Харкова – 371 км, міста Дніпро – 281 км, Львова – 727 км, Одеси – 445 км. Відстань від Черкас до найбільших європейських міст: до Варшави – 966 км, Берліна – 1526 км, Рима – 2541 км, Парижа – 2588 км, Лондона – 2592 км.

Місто простяглося на 17 км уздовж берега Кременчуцького водосховища, завширшки Черкаси близько 8 км. *Рельєф* історичної частини міста сформували

Замкова гора, на якій колись розташовувався Черкаський замок, та численні яри в Соснівці. Більша частина міста рівнинна.

Основним джерелом *водопостачання міста* Черкаси є *Дніпро*. Його ширина в межах міста 9–13 км. Взимку Дніпро замерзає зазвичай після 20-денної температури нижче 0°C. Замерзання починається з півночі, а скресання льодового покриву – з півдня. Крига на Дніпрі в районі Черкас з'являється зазвичай у третій декаді грудня, а скресає – у третій декаді березня.

У місті виокремлена *заповідна територія «Черкаські берегові схили»*, утворена рішенням Черкаського облвиконкому № 64 від 29 березня 1991 року. Оголошена заповідною територія охоплює берегові схили долини Дніпра й має значну концентрацію пам'яток археології: як конкретних археологічних об'єктів, так і ділянок культурного шару. Займає площу у 22 тис. гектар. Заповідна зона оточена зоною регульованої забудови (100–200 метрів завширшки), де будівництво й земляні роботи можуть відбуватися лише з дозволу й під наглядом фахівців із державного органу охорони пам'яток.

З північного заходу та півночі до міста прилягає лісовий масив – *Черкаський бір*, що є найбільшим (28,5 тис. гектар) в Україні сосновим лісом природного походження. Лісові насадження Черкаського бору мають надзвичайно велике природоохоронне значення. Покриваючи піщані тераси берега Дніпра, вони запобігають руху та здуванню пісків, а також змиву та розмиву ґрунтів. Ліси прибережної смуги регулюють поверхневий стік атмосферної вологи, захищають береги найбільшого на Дніпрі Кременчуцького водосховища від розмивання. Вони покращують мікроклімат прилеглих територій та сприяють збереженню малих рік. *Соснівка* з її прекрасною

природою і цілющим повітрям – улюблене місце відпочинку черкасців та гостей міста.

Наше місто посідає важливе місце не тільки на географічній, а й на *історичній карті України*. Постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 року Черкаси разом із 12 населеними пунктами Черкаської області внесені до *Списку історичних населених місць України*. Згідно з українським законодавством – це місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форми забудови, типові для певних культур або періодів розвитку.

У час випробувань

Мирне життя нашого прекрасного міста, як і всіх українців, було перерване віроломною збройною агресією Росії проти України, що почалася о 3 год. 40 хв. 24 лютого 2022 року. Війна безпосередньо торкнулася Черкас та корінним чином змінила життя міста. З 5 год. 30 хв. того дня у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України на території Черкаської області, як і в усій Україні, було *запроваджено воєнний стан*. Почав діяти комендантський час.

Одночасно в місті вступив у силу Указ Президента України про загальну мобілізацію. Організовано почав здійснюватися призов військовозобов'язаних, резервістів та залучення транспортних засобів для забезпечення потреб військових, прикордонників та підрозділів спеціального призначення в обсягах, визначених мобілізаційними планами.

З перших днів війни розпочався запис до ТрО (територіальної оборони). *На екстреному засіданні 24 лютого* Черкаська міська рада виділила 4 млн гривень на підтримку тероборони, а за кілька днів місто надало 100 млн гривень для Збройних сил України. Значні суми з міського бюджету спрямувалися на підтримку обороноздатності країни та соціальну підтримку захисників та їхніх родин і в подальшому.

Перший день війни, яка увірвалася в життя міста, черкаські зустріли з тривогою. Зранку 24 лютого з'явилися скупчення людей біля банкоматів, автозаправних станцій, аптек, на виїздах з міста. Люди запасалися продуктами, ліками, предметами першої необхідності. *Однак масової паніки не було.*

Силовики встановлювали блокпости на виїздах з міста, Укрзалізниця змінювала розклад руху потягів, діти не ходили вже до шкіл і садків, у музеях пакували експонати, тролейбуси у Черкасах почали перевозити пасажирів безкоштовно.

Перша повітряна тривога пролунала в Черкасах на другий день, 25 лютого. Не відразу вдалося налагодити нормальну роботу бомбосховищ.

Жителі міста поступово адаптувалися до нових умов життя. На початку березня почав відновлюватися звичний режим роботи магазинів, нормалізувалося забезпечення ліками. Було врегульовано забезпечення готівкою.

Загальноосвітні школи міста відновлювали навчання у дистанційному режимі. Розпочався освітній процес і в закладах вищої освіти. Увійшов у робочий графік громадський транспорт, сервіси доставки тощо.

Життя міста перебудовувалося на воєнний лад. Вже на другий день після початку війни в Черкасах були органі-

зовані *центри допомоги переселенцям та Збройним силам України*. Один із таких центрів запрацював у Черкаському вищому професійному училищі. Тут готували гарячі обіди для бійців територіальної оборони і почали розміщувати перших вимушених переселенців, які стали прибувати з Херсону, Сум, Харкова, Скадовська. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького прийняв студентів із Харкова. У *Центрі служби крові* активно забирали кров усіх груп та резусів. Щоб здати кров вишикувалася велика черга жителів Черкас, охочих стати донорами.

У Черкасах на волонтерських засадах було організовано виготовлення *протитанкових загороджень*, у тому числі – для оборони Києва.

Митрополит Черкаський і Чигиринський (ПЦУ) Іоан закликав *Боже благословення* на всіх боєздатних черкащан, які можуть і вміють тримати зброю, для мобілізації до Збройних сил України.

– Решту з нас, які не є воїнами, але можуть зробити свій внесок в перемогу над російським інтервентом, благословляю вступати в територіальну оборону і всіляко допомагати нашим Збройним силам і територіальній обороні. Там можна робити багато корисних справ: плетіння сіток, чергування на блокпостах і дуже багато інших завдань, – сказав митрополит Іоан.

Він додав, що служителі церкви нікуди не виїжджають зі своїх парафій. Проте частина з них виконуватиме капеланське служіння, тому окремі церкви можуть тимчасово закрити.

ЧЕРКАСИ – ЦЕ УКРАЇНА

Газета «Черкаський край». 27 серпня 1991 року

Встановлення державної символіки України на Будинку рад у Черкасах. Серпень 1991 року

*Для Збройних сил
України.
Бронетехніка,
виготовлена в
Черкасах*

*Міський голова Анатолій
Бондаренко вручає
посмертні нагороди
родинам воїнів Збройних
сил України, які заги-
нули, захищаючи сувере-
нітет і територіальну
цілісність держави*

*Меморіальний комплекс «Незламні духом» пам'яті
героїв-черкашан, які віддали своє життя за свободу й
незалежність України в російсько-українській війні*

*Плч-о-плч.
Разом
вiдбудуємо
Україну.
Допомога
черкащан
Херсонщині*

*Майстер-
клас для
дiтей
загиблих
захисникiв
України*

**Все для
перемоги**

З метою координації роботи й оперативного вирішення проблем допомоги Збройним силам України, переселенцям та постраждалим регіонам України в будинку культури імені Івана Кулика в цілодобовому режимі почав працювати *Гуманітарний центр Черкаської міської ради*. Щодня в його роботі брали участь від 40 до 120 волонтерів. Вони сортували речі, продовольство та медикаменти, які приносили небайдужі жителі міста, або ж передавали підприємства, надавали фахові консультації.

До Черкас з районів бойових дій змушені були переїхати багато жителів інших регіонів України. Станом на квітень 2022 року в місті *перебувало близько 70 тисяч вимушених переселенців*. Усіх прибулих розселяли і для них створювали необхідні умови для проживання. Було організовано *прихисток для переселенців з інвалідністю, безкоштовний лікарський прийом евакуйованих*. Впродовж 2022 року на базі чотирьох міських шкіл проживали 2700 внутрішньо переміщених осіб, які прибували в місто на тимчасове проживання та транзитом. Для них були створені сприятливі побутові умови – обладнані місця для проживання, організовано харчування, забезпечено речами першої необхідності тощо. Багатьох переселенців прийняв *санаторій «Сосновий бір»*.

На базі Черкаського міського Палацу молоді запрацював *адаптаційний центр «Простір розвитку»*, що став соціальним простором для багатьох родин внутрішньо переміщених осіб та жителів міста, які отримали можливість психологічно розвантажитись, соціально адаптуватись і просто відпочити. Центр створено в рамках співпраці Черкаської міської ради та представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Активно та організовано *долучилися до волонтерського руху освітяни міста*, об'єднавши зусилля вчителів, учнів та батьківської громадськості. З перших днів воєнного лихоліття в закладах освіти на волонтерських засадах готували їжу, плели маскувальні сітки та костюми, шили аптечки, збирали гуманітарну допомогу та робили все можливе, щоб підтримати нашу армію та переселенців.

У закладах загальної середньої освіти волонтерськими групами із числа педагогів та жителів міста розпочалося виготовлення тушкованок. Впродовж року воїнам Збройних сил України передано понад 55 тисяч банок тушкованки, м'ясних каш, риби тощо. Крім того, закладами освіти передано 2500 тонн квашеної овочевої продукції, понад 3 тонни енергетичного печива та батончиків, більше ніж 2000 літрів різної консервації.

Освітянською громадою міста виготовлено для військових близько 7000 турнікетів, понад 200 нош для транспортування поранених, 3500 укомплектованих необхідними ліками аптек, пошито понад 1000 теплих шапок, бафів і балаклав. Виготовлено тисячі метрів маскувальних сіток та «кікімор», які замовлялися військовими. Лише в одному із освітніх закладів сплетено понад 500 маскувальних сіток загальною площею 12,6 тисяч квадратних метрів. У закладах освіти виготовлено понад 20 тисяч окопних свічок.

Міські заклади освіти виступають організаторами багатьох благодійних акцій на підтримку українських воїнів. Зокрема, у 2023 році в Черкасах відбулася благодійна акція до Великодня. Професійні кухарі черкаських закладів освіти виготовили дві тисячі пасок, які продавали в різних мікрорайонах міста. Вдалось зібрати 258 тисяч гривень, на які придбали автомобіль для однієї з

військових частин. Окрім того паски і солодоці передали воїнам у зону бойових дій та тим, що проходили реабілітацію в міських лікарнях.

На базі 15 закладів загальної середньої освіти функціонують пункти незламності. Вони стали осередками безпеки, стабільності, тепла та людської єдності, які функціонують цілодобово і безкоштовно для тимчасового прихистку жителів міста в разі надзвичайної ситуації. Волонтерська діяльність закладів освіти міста засвідчила високу громадянську свідомість та суспільну згуртованість міської громади міста на основі загальнолюдських цінностей і національних традицій.

У період повномасштабної російської агресії проти України Черкаси відчули *підтримку і допомогу міст-побратимів*. Одним із перших прийшло на допомогу польське місто *Бидгощ*. Тонни гуманітарної допомоги, що надійшли з Бидгоща, отримали люди, які знайшли прихисток від війни у Черкасах. До міста, серед іншого, доставили продукти харчування, засоби гігієни, одяг. У Бидгощі для Черкас *зібрали велику партію медикаментів*, які були передані в Третю міську лікарню швидкої медичної допомоги, та спеціальні дитячі ліжечка. Разом із цим, від польських друзів Черкаси отримали зовнішні зарядні пристрої, ліхтарики та інші речі, які необхідні для наших захисників.

Місто-побратим Бидгощ надав *фінансову допомогу* місту Черкаси у вигляді цільової дотації у розмірі 100 тисяч злотих, призначеної для надання громадянам гуманітарної допомоги у зв'язку з війною на території України.

За рахунок коштів, виділених громадою міста Бидгощ, придбано важливе обладнання для Черкаської міської

інфекційної лікарні, що дозволило суттєво підвищити рівень медичних послуг у закладі та забезпечити найбільш оптимальні та безпечні умови роботи.

У культурному центрі Бидгоща демонструвалася виставка малюнків «Війна очима дітей. Біль та надія». Її створено з робіт дітей, які разом з родинами приїхали до Черкас, тікаючи від жахів війни.

22 липня 2022 року підписано угоду про співпрацю між Черкасами та *латвійським містом Валмієра*. Угода передбачає зміцнення партнерських відносин між містами з метою розвитку довгострокових економічних, науково-технічних, культурних зв'язків. Згідно підписаної угоди вже *налагоджено співробітництво* між Відземським університетом прикладних наук та Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького, а також Черкаським державним бізнес-коледжем, школою № 33 імені Василя Симоненка.

У грудні 2022 року місто-побратим Валмієра надіслало Черкасам дизельний генератор потужністю 40 кіловат. Його встановили в одній з найбільших черкаських шкіл для потреб цього навчального закладу та відкритого в школі пункту незламності.

У травні 2023 року підписано угоду між Черкасами та німецьким містом *Білефельд* про встановлення солідарного партнерства та майбутньої співпраці. Місто Білефельд передало Черкасам 5 сучасних генераторів потужністю 35 кіловат кожен. Джерела живлення допоможуть забезпечити стабільну роботу підприємства «Черкасиводоканал» під час аварійних відключень електроенергії. З німецького міста до Черкас також прибули речі для військових, медикаменти для лікарень, гуманітарні набори для вимушених переселенців.

**Шануємо
захисників
України**

Наші земляки від самого початку російсько-української війни з 2014 року брали активну участь у бойових діях проти російських та незаконних проросійським збройних формувань, захищаючи територіальну цілісність нашої держави.

Вшанування й увічнення пам'яті жителів Черкас, які полягли на полі бою, відстоюючи суверенітет і територіальну цілісність України, набуло особливого суспільного звучання. У місті їх іменами названі вулиці й соціально-культурні об'єкти, встановлені пам'ятні знаки і меморіальні дошки.

У Черкасах шанують пам'ять прикордонника, генерал-майора *Ігоря Момота* – заступника начальника Східного регіонального управління Державної прикордонної служби України. У 2014 році він обороняв український кордон у Донецькій та Луганській областях на найбільш вразливих ділянках. На чолі мотоманеврової групи прикордонників неодноразово вступав у бій з незаконними військовими формуваннями. Загинув І. Момот 11 липня 2014 року внаслідок удару російської реактивної артилерії під Зеленопіллям. Йому присвоєно звання *Героя України* (посмертно).

Ім'я генерала Ігоря Момота присвоєно Черкаській школі № 26, одній з вулиць міста, навчальному центру підготовки спеціалістів Державної прикордонної служби України, теплоходу Дунайського пароплавства. У Черкасах на площі Слави встановлено погруддя героя.

Навічно залишаться в пам'яті черкасців ті, хто віддав своє життя, захищаючи державний суверенітет і територіальну цілісність України. Серед них – командир відділення *Антон Моспан*, який загинув у жовтні 2018

року в бою поблизу Кримського на Луганщині. Посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня і пам'ятним знаком Черкаської міської ради «За заслуги перед містом Черкаси» I ступеня. Йому присвоєно звання «Почесний громадянин міста Черкаси». На фасаді міської школи № 26, яку закінчив Антон Моспан, відкрито меморіальну дошку в пам'ять про нього.

Виконуючи бойове завдання, в серпні 2015 року загинув на Донеччині *Олександр Шаповал*. Посмертно його нагороджено орденом Богдана Хмельницького III ступеня, нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту», пам'ятним знаком Черкаської міської ради «За заслуги перед містом Черкаси» I ступеня. Йому присвоєно звання «Почесний громадянин міста Черкаси».

У листопаді 2017 року під час виконання бойового завдання загинув на Донеччині *Сергій Сиротенко*. Посмертно його нагороджено орденом Богдана Хмельницького III ступеня, пам'ятним знаком Черкаської міської ради «За заслуги перед містом Черкаси» I ступеня. Йому присвоєно звання «Почесний громадянин міста Черкаси».

Черкаський міський виконавчий комітет 29 вересня 2022 року ухвалив рішення про встановлення *Почесного звання «Захисник України – Герой Черкас»*. Його присвоюють безпосереднім учасникам бойових дій (жителям Черкаської міської територіальної громади), які з 2014 року проявили особисту мужність, героїзм і віддали своє життя за збереження Української державності та мирне майбутнє нинішнього й наступних поколінь українців.

Вшанування мужності й героїзму жителів міста та перше вручення високих міських відзнак «Захисник України – Герой Черкас» родинам захисників, полеглих у боях із російськими загарбниками, відбулося 19 листо-

пада 2022 року. Захід розпочався *хвилиною мовчання і проведенням поминального молебня*. Нагрудні знаки «Захисник України – Герой Черкас» вручив рідним загиблих героїв міський голова Анатолій Бондаренко, зазначивши, що завдяки подвигу воїнів Збройних сил України ми маємо можливість сьогодні жити в мирному місті. «Наші земляки віддали свої життя за те, щоб наші діти йшли до школи, щоб ми розвивали наше місто, щоб ми жили. Завдяки таким, як вони, Україна була, є і буде», – підкреслив міський голова. Окрім вручення відзнаки, членам родин загиблих воїнів виплачується одноразова грошова допомога у розмірі 10 мінімальних заробітних плат.

У пам'яті черкащан *вічно будуть жити сини й дочки України* – жителі Черкас, які віддали своє життя за свободу й незалежність нашої держави. Іменами героїв у місті називаються вулиці, сквери, об'єкти соціально-культурного призначення, встановлюються меморіальні дошки. На їх честь у місті відкрито меморіальний комплекс на площі Слави. У центрі композиції – коване дерево та скульптури воїнів, навколо них плити з іменами тих, хто не повернувся з війни.

У Черкасах свято шанують пам'ять полеглих земляків. Їхня мужність і незламність для нинішніх і прийдешніх поколінь є прикладом, як треба любити Україну й у важкий час захищати її.

УКРАЇНА ПЕРЕМОЖЕ!

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте історико-географічну характеристику міста Черкаси.
2. За матеріалами електронних ресурсів підготуйте ілюстровану інформацію про допомогу жителів Черкас Збройним силам України та переселенцям із районів бойових дій.
3. Підготуйте індивідуальні повідомлення «Нас захищають Герої» про черкащан-захисників України від ворога.
4. Наведіть приклади підтримки і допомоги зарубіжних міст-побратимів Черкасам.
5. Проінформуйте однокласників про вулиці та соціально-культурні об'єкти міста, названі іменами черкащан-захисників України, у тому числі й випускників вашої школи.
6. Який би патріотично-виховний захід ви провели у своїй школі, чи за місцем проживання до Дня захисників та захисниць України?
7. Підберіть уривки з поетичних творів про мужність і героїзм захисників України у війні проти російської агресії та ознайомте з ними однокласників.
8. Тестове завдання. Коли була зафіксована максимальна чисельність населення міста Черкаси:
 - 1 січня 1987 року;
 - 1 січня 1990 року;
 - 1 січня 1994 року.

МОВОЮ ФАКТІВ

«Під час позачергової сесії 7 серпня 2023 року депутати Черкаської міської ради проголосували за розширення переліку заходів, спрямованих на соціальну підтримку черкасців-захисників України та членів їхніх родин.

Відповідні зміни рішенням виконавчого комітету і сесії міської ради внесли до Комплексної програми соціальної підтримки захисників державного суверенітету та незалежності України і членів їх сімей – жителів м. Черкаси на 2022–2024 роки. Для цього рішенням сесії 29,1 млн грн передбачено для соціальної підтримки захисників та їхніх родин.

Серед іншого передбачили видатки на збільшення розміру виплат тяжкопораненим воїнам та грошову компенсацію за встановлення пам'ятника загиблим захисникам на алеї Героїв.

Новим заходом Комплексної програми передбачено 155 тис. грн разової грошової компенсації родинам захисників, які після 24 лютого 2022 року загинули або померли внаслідок отриманих поранень та (або) захворювань, пов'язаних із захистом Батьківщини, і які за життя були зареєстровані як жителі Черкас, однак поховані за межами алеї Героїв міського цвинтаря чи за межами міста. Загалом на цей напрям у межах програми передбачено 6,2 млн грн».

Офіційний портал міської ради, міського голови, виконавчого комітету. – 9 серпня 2023.
Режим доступу: <http://chmr.gov.ua/ua/newsread.php?view=23139&s=1&s1=17>

* * *

«Меморіальний комплекс «Незламні духом» загиблим за незалежність та цілісність української держави військовим відкрили 19 листопада на площі Слави. Пам'ятний знак виготовили за ескізом, який намалувала донька загиблого в 2014 році бійця батальйону «Донбас» Володимира Ложешнікова – Дар'я.

До присутніх звернулася Олена Ложешнікова – член Ради родин загиблих при Міністерстві у справах ветеранів України, дружина загиблого В. Ложешнікова: «Сьогодні знаковий день для всіх нас. Я дуже вдячна, що ідея доньки воїна була прийнята і втілена у життя. Для нас, сімей загиблих, цей меморіал – наче відкритий нерв. Це наша відповідь на запитання усіх тих, хто досі не розуміє і не хоче зрозуміти, чому наші герої туди пішли, хто говорить, що їх туди ніхто не посилав. Їх туди покликала велика любов – до людей, до своєї сім'ї, і відповідальність за наших дітей і онуків. Їх об'єднало бажання, щоб усі ми були щасливими у нашій вільній країні».

Костирко О. Поставили пам'ятник полеглим воїнам // Газета «Свобода» (США). – 27 листопада. – 2020. – С. 4.

ПІСЛЯМОВА

Перегорнута остання сторінка навчального посібника. У ньому, з урахуванням зростаючої ролі краєзнавчої освіти, всебічно висвітлено історію й сучасність Черкас – головного міста утвореної в 1954 році Черкаської області.

Такий посібник для учнів черкаських шкіл розроблений уперше відповідно до Концепції реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа». Посібник стане доброю підмогою у вивченні курсу «Моя Черкащина», який впроваджується в закладах загальної середньої освіти міста й області.

Автори – колектив науковців, членів Національної спілки краєзнавців України. Їм вдалося виявити і включити до посібника чимало досі невідомих широкому загалу, або й зовсім загублених у плині часу фактів з історії міста, вмістити багато світлин.

Опановуючи викладений у хронологічній послідовності й ґрунтований на наукових дослідженнях матеріал, ви переконалися, що Черкаси з давніх часів перебували в епіцентрі багатьох подій і процесів історії українського народу.

Перед вами постала не тільки далека й зовсім близька в часовому вимірі минувшина, а й сьогодення, на яке випали суворі випробування. Ми з вами гордимось черкащанами-захисниками України в російсько-українській війні, схиляємо голови перед мужністю воїнів, полеглих за свободу й незалежність нашої держави. Вони для нас усіх – приклад, як треба любити свій рідний край і Україну.

Сподіваємось, що наш посібник збагатить вас знаннями про своє місто, яке для вас є початком дороги у велике життя, широкий і незвіданий світ.

Бажаємо, щоб вивчення історії рідного міста сповна служило справі патріотичного виховання, сприяло формуванню у вас поваги до власної історії та людей, які її творили й продовжують творити сьогодні.

Авторський колектив

ДОДАТКИ

Додаток 1

НА ЧОЛІ МІСТА – ЧЕРКАСЬКІ ВОЄВОДИ, НАМІСНИКИ ТА СТАРОСТИ (XIV – XVIII СТ.)

Очільник міської влади	Статус	Термін на чолі міста
1	2	3
Бедрих (Бедришко)	пан, воєвода	згадується 1392 р.
Рафал із Слупова	пан, староста	згадується 1409 р.
Міхал з Бучача (?)	пан, староста	1436–1437 рр.
Свиридов	пан, намісник	за київського князя Семена Олельковича (1454–1470) рр.
Богдан Федорович Глинський	князь, намісник	1488–1493 (весна 1494 (?) рр.
Кміта Александрович	пан, намісник	не пізніше травня 1494–1496 рр.
Ольбрахт Марцінович Гаштольд	пан, намісник	згад. 1498 рр.
Іван Дашкович Глинський	князь, намісник	1500–1501 рр.
Сенюшко Романович	пан, намісник	1502–1503 (?) рр.
Сенько Федорович Полозович	пан, намісник	згад. 1503 рр.
Василь Дашкович Глинський	князь, намісник/староста	1504–1507 рр.
Тимофій Іванович Капуста	князь, староста	1507 р. – щонайменше до травня 1511 р.
Андрій Немирович	пан, староста	1511 р. – травень 1514 р.
Тимофій Іванович Капуста	князь, староста	з травня 1514 р.
Остафій Іванович Дашкович	пан, староста	листопад 1514 р. – січень 1536 (?) р.
Василь Каленикович Тишкевич	пан, староста	1536–1537 рр.
Ян Петрович Пенько (з Немировичів)	пан, староста	осінь (?) 1537 р. – травень – початок червня 1540 р.

Продовження таблиці

1	2	3
Андрій Глібович Пронський	князь, староста	10.06.1540–1544 рр.
Онікей Остафійович Горностай	пан, староста	29.09.1544– 06.09.1547 рр.
Ян Янович Хоцонович	пан, староста	1547–1552 рр.
Дмитро Федорович Сангушко	князь, староста	кінець 1552– 1553 рр.
Йосип Михайлович Халецький	пан, староста	1555 або кінець 1553 (?)–1559 рр.
Михайло Алексан- дрович Вишневецький	князь, староста	1559–1580 рр.
Александр Михай- лович Вишневецький	князь, староста	15.09.1580–1594 рр.
Януш Острозький	князь, староста	21.10.1594–1620 рр.
Костянтин Костянти- нович Вишневецький	князь, староста	9.10.1620–1638 рр.
Александр Костянтинович Вишневецький	князь, староста	12.01.1638–1639 рр.
Миколай Потоцький (I) «Ведмежа лапа»	пан, староста	5.11.1639–1643 рр.
Адам Казановський	пан, староста (в посесії від тестя М. Потоцького)	14.12.1643–1648 рр.
Адам Григорович Кисіль	пан, староста	1648–1650 рр.
Миколай Григорович Кисіль	пан, староста	1650 р. – березень 1651 р.
Миколай Потоцький (I) «Ведмежа лапа»	пан, староста	жовтень–листопад 1651 р.
Пьотр Потоцький	пан, староста (номінально)	кін. 1651 (?)– 1657 рр.
Миколай Потоцький (II)	пан, староста	1658–1676 рр.
Лукаш Прусіновський	пан, староста (в посесії від родичів магнатів Потоцьких)	1676–1694 рр.

Продовження таблиці

1	2	3
Стефан Потоцький	пан, староста	2.04.1694–1721 рр.
Пьотр Ян Потоцький	пан, староста	4.08.1721–1723 рр.
Фаб'ян Казімеж Шанявський	пан, староста (в посесії від родичів магнатів Потоцьких)	26.03.1723–1734 рр.
Павел Карл Сангушко	князь, староста,	23.06.1735–1739 рр.
Януш Александер Сангушко	князь, староста	12.03.1739–1752 рр.
Юзеф Паулін Сангушко	князь, староста	27.04.1752–1762 рр.
Геронім Януш Сангушко	князь, староста	11.08.1762–1793 рр.

(за Ю. Михайлюком, А. Котиченко, В. Ластовським, Д. Куштаном)

Додаток 2

ПОЛКОВНИКИ ЧЕРКАСЬКОГО ПОЛКУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Очільник полку	Статус	Термін на чолі полку
1	2	3
Грицько (Григорій) Черкашенин	козак	згадується 1634 р.
Яків Гугнивий	козак	до грудня 1637 р.
Каленик Прокопович	козак	1638 р.
Ян Гіжицький	польський шляхтич	з 4.12.1638 р.
Н Якубовський	польський шляхтич	згадується 1644 р.
Станіслав Котарський	польський шляхтич	згадується 1647 р.

Продовження таблиці

1	2	3
Станіслав Вадовський	польський шляхтич	до квітня 1648 р.
Марко Тарасович	козак	1648 р.
Миرون Топіха	козак	на поч. 1649 р.
Манько	козак	1649 р.
Ясько (Іван) Воронченко	козак, нобілітований на шляхетство	літо 1649 – початок 1653 р.
Яцько (Яків) Пархоменко	козак	початок 1653 – літо 1657 р.
Федір Джулай	козак	кінець 1657 – 1659 рр.
Андрій Якович Одинець	козак або дрібний шляхтич	вересень 1659 – початок 1662 р.
Михайло Гамалія	козак	1662 р.
Федір Джулай	козак	1663–1665 рр.
Андрій Воронченко	козак	1665 р.
Богдан Калістрат	козак	початок 1666–1667 рр.
Яким Михайлович Головченко	козак	1668–1669 рр.
Павло Кузьмович Білий	козак	згадується на початку 1671 р.
Пилип Григорович Горілий	козак	1674 р.
Ждан Степанів	козак	1675 р.
Богдан Калістрат	козак	1676–1677 рр.
Вергун	козак	1681–1682 рр.

(за Ю. Михайлюком, А. Котиченко, В. Ластовським, Д. Куштаном)

Додаток 3

**КЕРІВНИКИ МІСЬКОЇ ВЛАДИ З ЧАСУ УТВОРЕННЯ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1954–2023 рр.)**

Прізвище, ім'я, по-батькові	Основні відомості	Термін на посаді
1	2	3
ГЛУШУКОВА Віра Трохимівна	голова виконкому міської ради	1952–1954 рр.
ЯРОВИЙ Агафангел Степанович	голова виконкому міської ради	1954–1958 рр.
ШЕВЧЕНКО Олександр Степанович	голова виконкому міської ради	1958–1963 рр.
ЗАДОРЖНИЙ Федір Оксентійович	голова виконкому міської ради	1963–1965 рр.
МОРОЗОВ Мирослав Олександрович	голова виконкому міської ради	1965–1967 рр.
ГЛУШУК Анатолій Трохимович	голова виконкому міської ради	1967–1969 рр.
ПАЛЬЧИК Антон Олександрович	голова виконкому міської ради	1969–1974 рр.
СОКОРЕНКО Володимир Григорович	голова виконкому міської ради	1974–1977 рр.
ОСТАПЕНКО Микола Юхимович	голова виконкому міської ради	1977–1985 рр.
ПІНЬКОВСЬКИЙ Валерій Якович	голова виконкому міської ради	1985–1987 рр.
БЕЗПАЛИЙ Микола Никифорович	голова виконкому міської ради	1987–1989 рр.
САСЬКО Григорій Тихонович	голова виконкому міської ради	1989–1990 рр.

Продовження таблиці

1	2	3
КОСАРЕВ Олександр Олександрович	голова міської ради	1990–1992 рр.
СОКОЛОВСЬКИЙ Володимир Євсєєвич	голова виконкому міської ради	1990–1992 рр.
ЛИТОВСЬКИЙ Маркс Зіновійович	голова міської ради, голова виконкому	1992–1994 рр.
ОЛІЙНИК Володимир Миколайович	міський голова	1994–2002 рр.
КАЛЕНЧУК Анатолій Полікарпович	секретар міської ради, в.о. міського ГОЛОВИ	2002–2002 рр.
ВОЛОШИН Анатолій Борисович	міський голова	2002–2006 рр.
ОДАРИЧ Сергій Олегович	міський голова	2006–2013 рр.
ГОРКУН Віктор Іванович	секретар міської ради, в.о. міського ГОЛОВИ	2013–2013 рр.
БІЛОУСОВ Віктор Федорович	секретар міської ради, в.о. міського ГОЛОВИ	2013–2014 рр.
ОДАРИЧ Сергій Олегович	міський голова	2014–2015 рр.
БОНДАРЕНКО Анатолій Васильович	міський голова	2015 – до сьогодні

ПРО АВТОРІВ

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович, кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, заслужений працівник культури України (керівник авторського колективу).

ГАННИЦЬКИЙ Сергій Григорович, завідувач відділу історії краю XIV – початку XX ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею.

КЛИМЕНКО Тетяна Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Черкаської області.

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України.

МАЗУР Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

СИЛКА Оксана Захарівна, доктор історичних наук, професор Національного університету харчових технологій (місто Київ).

СИНЯВСЬКА Лариса Іванівна, доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ЧАБАН Анатолій Юзефович, доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ЯШАН Оксана Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету.

* * *

При підготовці посібника автори співпрацювали з Державним архівом Черкаської області (Т. А. Клименко), обласним краєзнавчим музеєм (І. В. Собко), обласною універсальною науковою бібліотекою імені Тараса Шевченка (Л. Д. Дідик), структурними підрозділами міськвиконкому, обласною організацією Національної спілки краєзнавців України (В. М. Лазуренко), вчителями та краєзнавцями міста.

Використано ілюстративний матеріал, наданий Д. П. Куштаном, Ю. В. Мезенцевим, Б. Б. Юхном, прес-службою Черкаського МВК, а також узятий із загальнодоступних електронних ресурсів.

Авторський колектив висловлює вдячність усім, хто сприяв підготовці й виданню навчального посібника.

Навчальне видання

*Василь Мельниченко, Сергій Ганницький, Тетяна Клименко,
Дмитро Куштан, Оксана Мазур, Оксана Силка, Лариса
Синявська, Анатолій Чабан, Оксана Яшан*

ЧЕРКАСИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
МІСТА ЧЕРКАСИ

За загальною редакцією В. М. Мельниченка

*Технічний редактор,
дизайн обкладинки
Оригінал-макет,
коректор*

С. А. Кандич

С. Г. Кандич

Здано до набору 01.06.2023. Підписано до друку 03.07.2023.
Формат 60х90/16. Друк офс. Папір офс.
Гарнітура Petersburg С. Обл. вид. арк.17,25. Умов. друк. арк. 16,17.
Вид. № 413. Зам. № 14. Наклад 250 прим.

“Вертикаль”

Видавець, виготівник, друк ФОП Кандич С. Г.
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Гагаріна, 79
тел. 067-292-21-83, E-mail: vertical2003@ukr.net

